DE WEG VAN HELLAS

Dr. K. SPREY

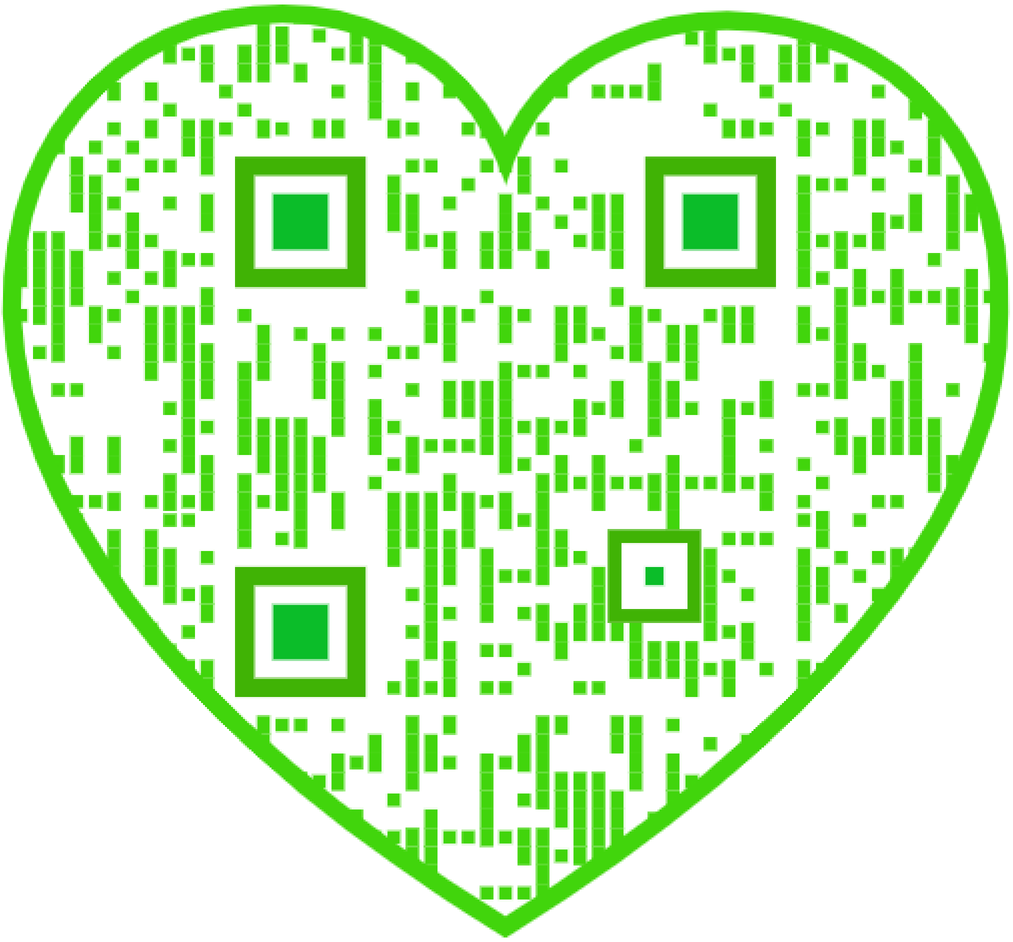

DE WEG VAN HELLAS

DE WEG VAN HELLAS

CULTUURGESCHIEDENIS VAN OUD-GRIEKENLAND

DOOR

DR. K. SPREY

Met 70 afbeeldingen naar foto's

UITGEVERIJ BOOT N.V. — VOORBURG

INHOUD

	Blz.
INLEIDING	7
DE HEROISCHE VOORTIJD	11
GRIEKENLAND EN DE GRIEKEN	11
HET RIJK VAN MINOS	14
DE MYCEENSCHE CULTUUR	18
DE DORISCHE VOLKSVERHUIZING	21
DE VORMING DER HELLENEN	24
DE GRIEKSCHE RIDDERTIJD	24
STAD EN BURGER	25
ELEMENTEN VAN EEN NATIONALE CULTUUR	27
HOMERUS	29
DE ECONOMISCHE EN POLITIEKE ONTWIKKELING	39
HET GEESTESLEVEN. OPKOMST VAN HET INDIVIDUALISME	46
SPARTA EN ATHENE	51
DE DEMOCRATIE TE ATHENE	58
DE KLASSIEKE TIJD	64
DE PERZISCHE OORLOGEN	64
DE HEERSCHAPPIJ TER ZEE VAN ATHENE	75
DE EEUW VAN PERICLES	82
DE PELOPONNESISCHE OORLOG	86
DE ONDERGANG DER GRIEKSCHE VRIJHEID	101
DE KLASSIEKE CULTUUR	105
DE GRIEKSCHE KUNST	107
De Bouwkunst	107
De Beeldhouwkunst	111
De Schilderkunst	115

Blz.

DE LITTERATUUR 116
Het Drama 116
De Komedie 121
DE WETENSCHAP 123
De Jonische Natuurphilosophen 126
DE SOPHISTEN EN SOCRATES 131
DE SOCRATISCHE PHILOSOPHIE 138
DE WETENSCHAP DER GESCHIEDENIS 152
De Attische redenaars 159

ALEXANDER'S WERELDRIJK 162

DE ONDERWERPING VAN HET OOSTEN 162
DE RIJKEN DER DIADOCHEN EN HUN OPVOLGERS 172
DE ROMEINSCHE OVERHEERSCHING 181

DE HELLENISTISCHE CULTUUR 186

DE OMWENTELING 186
HET GEESTELIJK LEVEN 193
DE LITTERATUUR 198
DE MONUMENTALE KUNSTEN 202
DE WETENSCHAP 207
DE LITTERAIR-HISTORISCHE WETENSCHAP 213
DE HISTORISCHE WETENSCHAP 221
DE HELLENISTISCHE PHILOSOPHIE 229
De Stoa 229
De Epicureeërs 237
De Nieuwe Academie en de Middelste Stoa 238
DE RHETORICA 242

DE ROMEINSCHE TIJD 244

HET CHRISTENDOM EN DE HELLEENSCHE CULTUUR 251

SLOTWOORD 254

CHRONOLOGISCH OVERZICHT VAN DE GRIEKSCHE GESCHIEDENIS 257

REGISTER 261

INLEIDING

In de geschiedenis der menschheid is Oud-Hellas een merkwaardig hoofdstuk. In een ontwikkeling van meer dan duizend jaar vormden de stammen der Hellenen langs de kusten van de Middellandsche Zee een cultuur, die wel niet, zooals men vroeger meende, en meenen moest door gebrek aan gegevens, door hen als het ware uit het niet werd geschapen, maar die toch, ook waar aan anderen werd ontleend en van vroegeren geleerd, zoozeer een eigen stempel ontving, dat zij zich als een geheel met eigen structuur afteekent tegen andere culturen, vóór, rondom en na haar ontstaan. Een cultuur tevens, die, om de hoogte op allerlei gebied bereikt, bestudeering ook van lateren tijd ten volle waard blijft.

Bovendien echter bezit zij voor allen, die niet alleen geographisch, doch cultureel Europeanen zijn en blijven willen, nog een tweeden belangwekkenden kant. Immers, mogen ook andere culturen bestaan hebben of nog bestaan, welke met de prestaties der Grieken een vergelijking niet behoeven te schuwen — die der Egyptenaren, Babyloniërs, Indiërs, Chineezen kunnen hier genoemd worden — zij zijn voor ons, Westerlingen, vreemd; eerst met moeite en studie gelukt het ons de beteekenis van veel erin te vatten. Zoo is het met de Grieken niet. Hun uitingen spreken onmiddellijk tot ons. Want...... wij allen stammen cultureel van hen af; ons denken, onze smaak, onze wijze van zien is door hen geschoold en gevormd. Niet alleen hebben zij de grondslagen van onze cultuur gelegd, doch zij zijn ook de eeuwen door het nageslacht als leermeesters blijven vergezellen. En nog heden nemen de Grieken een belangrijke plaats in in de vorming van de Westersche studeerende jeugd, en zetten zoo hun stempel op het hedendaagsch intellect.

Toen in den Renaissancetijd de Humanisten de Oudheid weder ontdekten en daar een cultuur vonden, die in vorm en inhoud hun verre scheen te staan boven de scholastieke Middeleeuwen, die zij met minachting Gotisch en barbaarsch noemden, hebben zij met ernst getracht die oude cultuur in het Westen weer te doen herleven en aan de auteurs

der Oudheid de propaedeuse van de jeugd toevertrouwd. Toen de cultuur van het Westen zoo ver was voortgeschreden, dat de Oudheid geen voorbeeld ter navolging meer kon zijn voor deze zoo geheel andere levenssfeer, hebben de Neo-Humanisten, sedert Herder en Winckelmann, de Ouden, en nu vooral de Grieken, als oorspronkelijk, zuiver en harmonisch geidealiseerd en de aanraking met hun geest als voorwaarde voor de ware menschelijkheid geprezen. Hellas was en bleef voor ons Westen het Klassieke Land.

De historisch-critische richting van de 19de eeuw, die vele eeuwen van oude beschaving uit het stof zag herrijzen, die met gescherpte oogen en verfijnde middelen de oude geschriften herlas en ontleedde, heeft veel van den schoonen schijn van den idealen Griek doen verdwijnen. Niet harmonisch en in idealiteit leefden de Grieken, doch in fellen strijd om het bestaan, in een milieu, dat hen beinvloedde, zelf behept met ernstige fouten en gebreken, dat erkennen we heden volmondig. Niet langer voorbeeld, niet langer ideaal...... en toch nog klassiek? Ja, wanneer we het woord vatten in de beteekenis van richtinggevend voor altijd en nooit weer ongedaan te maken. Wij kunnen den Griek uit onze historie niet wegdenken, omdat iets van zijn geest in ons voortleeft.

Vergelijken we den gang der Historie met een weg, dien de menschheid aflegt, dan zien wij op dien weg kruisingen en splitsingen, waar de paden uiteen zijn gegaan, waar een keuze is gedaan, een beslissing gevallen. De latere weg moge over bergen en door dalen verder gaan, hij blijft mede bepaald door de richting toen, op een beslissend moment, ingeslagen. In Hellas zijn de wegen van den Oosterschen en den Westerschen mensch uiteengegaan. Er is een geestelijk verschil tusschen de volken uit Hellas' school en die, welke deze vorming hebben gemist.

Dat is het eminent historisch belang van de oud-Grieksche geschiedenis. Doch de erfenis van Hellas is op sommige punten van nog meer dan enkel historisch belang. Er zijn daarin daden, gedachten en figuren, die blijvende *actueele* waarde houden voor altijd. Homerus *was* niet alleen een groot dichter, *hij is het nu nog*; het Parthenon *was* niet alleen een gewichtig gebouw, het is *nu nog* schoon en in zijn soort volmaakt. Plato was niet alleen een groot denker; hij is het nu nog en de vragen, die hij gesteld heeft, zijn ook heden nog werkelijke vragen, die ons persoonlijk aangaan. En zoo zou ik voort kunnen gaan.

Doch het gezegde is, meen ik, genoeg om den titel van dit boek te verklaren. Wij willen zoeken in de cultuurgeschiedenis van Oud-Griekenland datgene, wat van blijvende beteekenis voor later is geweest en nog voor ons belang heeft.

Dat standpunt brengt tevens een beperking: veel van wat voor de Grieken zelf van buitengewoon belang is geweest, veel wat hun en hun alleen eigen is geweest, wat men dus in zekeren zin het typisch-Grieksche zou kunnen noemen, wordt door deze beschouwingswijze teruggedrongen, en zal slechts vermeld kunnen worden als achtergrond en verklaring van datgene, wat wij zoeken te teekenen. Zelfs op de illustraties zal dit uitgangspunt van invloed zijn: wij geven niet de scherven en fragmenten, hoezeer als materiaal voor den vakman van beteekenis, doch enkele stukken, die de bereikte hoogte moeten toelichten, voor den lezer, die in het verleden belangstelt.

Wij willen niet terugkeeren tot een vroegere eeuw, die de Oudheid zag als voorbeeld. En wanneer wij soms moderne vergelijkingen aanbrengen, is dat niet een poging om te bewijzen, dat er niets nieuws onder de zon zou zijn; integendeel, er is veel en diepgaand verschil. Doch al is er geen gelijkheid, er is toch wel vergelijkbaarheid, van toen en nu. En wie in het verleden heeft leeren zien, onderscheidt dan wellicht scherper ook de stroomingen van eigen dagen.

Wij leven in een tijd van crisis op alle gebied. De oorlog schokt onze cultuur tot in haar grondvesten. Zal zij dezen storm doorstaan, dan is het noodig reeds nu pal te staan voor die goederen, welke niet verloren *mogen* gaan. Geestelijke en zedelijke herbewapening is meer noodig dan ooit, nu en voor de toekomst.

Dit veronderstelt, dat er werkelijk waarden bestaan, die meer dan historische beteekenis hebben: vrijheid, recht, waarheid, schoonheid zijn niet van één tijd, zij hebben iets in zich, dat algemeen menschelijk is en zal blijven zoolang er menschen bestaan. En sommige, niet de onbelangrijkste, van deze waarden hebben de Grieken ontdekt en geformuleerd op hun wijze. Wanneer niet de Westersche cultuur zichzelf zware schade wil toebrengen, zal zij steeds weer zich moeten bezinnen op die oude ontdekkingen, om deze nieuw te formuleeren op onze wijze.

En daarom kan elk geslacht opnieuw zich wenden tot en boeken schrijven over Oud-Griekenland. Niet omdat Hellas verandert (hoewel ook onze kennis in de laatste tientallen jaren niet onbelangrijk is vermeerderd), maar omdat de geslachten veranderen en telkens weer nieuw komen te staan tegenover de oude vragen, die Hellas gesteld heeft. Vragen, die geen tijd als afgedaan kan voorbijgaan.

Hilversum, April 1940 DE SCHRIJVER

DE HEROISCHE VOORTIJD

GRIEKENLAND EN DE GRIEKEN

Het is een oude gedachte, reeds door de Grieken zelf uitgesproken, dat woonplaats en klimaat diepgaanden invloed oefenen op de bewoners. En ongetwijfeld heeft ook het milieu, waarin de Helleensche stammen zich vormden, een stempel gezet op het wezen van volk en cultuur.

Hemelhoog hebben zijzelf soms hun vaderland geprezen om zijn gelukkig klimaat, dat noch de verschroeiende hitte van de Aziatische en Lybische vastelanden kende, noch de traagmakende koude van het Scythische Noorderland, waar in huiden gehulde barbaren een somber bestaan voortsleepten; om zijn vischrijke zeeën en veilige havens; om zijn bodem en de kostbare voortbrengselen daarvan. Doch ook, wanneer het koel verstand, vergelijkingen treffend met andere streken, die men allengs beter leerde kennen, de vurige en naïeve vaderlandsliefde een oogenblik het zwijgen oplegde, spraken reeds zijzelf het oordeel uit, dat Penia en Ponos, Armoede en Arbeid, de eigenlijke huisgoden van Hellas zijn. En al mogen ook eeuwenlang wanbeheer, verwaarloozing en ontbossching in het tegenwoordige Griekenland hun diepe sporen hebben nagelaten, die we moeten wegdenken, toch is ook nu voor een beschouwer wel onmiddellijk duidelijk, dat ook in de Oudheid Griekenland een eng en arm land is geweest, gemeten met niet-Griekschen maatstaf.

Bergachtig is nagenoeg het geheele gebied, door een warnet van kammen in talrijke afzonderlijke kantons verdeeld, waartusschen oudtijds verkeer slechts over ruwe muildierpaden mogelijk was. De bebouwbare bodem is beperkt en nagenoeg niet voor uitbreiding vatbaar. Integendeel, moeizaam gebouwde wallen van rotsblokken bewijzen ook nu nog, hoe de Grieksche boer zijn weinige vruchtbare aarde moest beschermen tegen de vernielende werking van het water, dat de hellingen kaal spoelde wanneer de winterregens de droge rivierbeddingen veranderden in woeste bergstroomen.

Steil rondom de valleien verhieven zich de bergwanden, die, met bosch en kreupelhout begroeid, slechts geitenhoeders en kolenbranders een bestaan verschaften. Runderen en paarden waren in de meeste districten schaarsch en kostbaar. Vleesch at de groote meerderheid des volks slechts bij uitzondering, als er een offerfeest werd gevierd. Slechts weinige ruimere dalen en uitgestrektere vlakten leenden zich voor bebouwing op grooter schaal en een levensstandaard, die den soberlevenden Grieken al spoedig rijkdom toescheen.

Bevaarbare rivieren bezit het land niet; de riviermondingen verzandden door het in den winter meegesleurde slib al spoedig, wanneer weinig water meer een uitweg zocht naar zee, en veranderden in moerassen. Havens aan riviermondingen met een natuurlijk achterland komen in Griekenland niet voor.

Deze verbrokkeling van den bodem werkte zeker mede tot de ontwikkeling van een typisch-Grieksche karaktertrek: het particularisme; elke groep, gevestigd in een dal of uithoek van het gebergte, was afgescheiden van en *voelde* zich ook onderscheiden van de naastbijwonenden aan de andere zijde van den vlak voor oogen zich verheffenden bergkam, of aan de andere zijde van den smallen zeearm. Met jaloerschheid beschermde ieder zijn eigen karig grondbezit en bittere veeten scheidden veelal naaste buren, ook al sprak men dezelfde taal en ontmoette men elkaar bij het gemeenschappelijk heiligdom.

Daartegenover staat, dat, vooral naar het Oosten toe, de zee geen afsluiting en hinderpaal was, doch uitlokte tot verkeer, overbrugd als het ware door tallooze eilanden, die zelfs aan de zwakke open booten van de oudste tijden telkens veilige toevluchtsoorden en rustplaatsen verschaften. Zoo werden van de vroegste tijden af de bewoners van Hellas zeevaarders, die eerst van eiland tot eiland, later langs steeds verder wijkende kusten, tenslotte met de sterren van den helderen zuiderhemel als eenigen gids zelfs over volle zee zich waagden tot aan de Zuilen van Heracles en de grimmige kusten van Scythië toe.

Ze hadden geen vrees voor verren afstand en onbekende volken, de zeevaarders van Creta, Aegina, Samos en honderd andere stadjes en eilandjes. Maar *thuis* bleven ze toch alleen in hun eigen kleine geboorteplaats, waaraan hun hart met hartstochtelijke liefde verknocht bleef. Na verre tochten en wereldwijde ervaring bleef Odysseus, van wien Homerus vertelt, haken naar Ithaca, wees eeuwige jeugd en goddelijke eer van de hand om nog eenmaal den rook van zijn vaderland te zien opstijgen vóór hij stierf. En toen later handel en verkeer de schatten van verre landen naar Hellas brachten, waren het veeleer en veelmeer

de tempels, de monumenten en de publieke gebouwen, welke dien rijkdom toonden, dan de particuliere levenswijze.

En iets van deze eigenaardige tweeheid is ook het Grieksche denken eigen geworden: van smalle basis uitgaande, doch terugschrikkend voor geen enkele consequentie, voor geen verre deductie, eer zich richtend op den sterrenhemel en het geheel der natuur, dan op uitbreiding van het gegeven feitenmateriaal, meer geneigd tot abstractie en rationeele constructie dan tot het geduldig experiment of de practische toepassing.

Griekenland is ook een land van eigenaardige schoonheid, vol fel licht en scherpe lijnen. Het bood door zijn kalksteen en marmer onovertrefbare bouwstoffen. En de kunst heeft deze ook gebruikt om werken te scheppen van edel materiaal en meesterlijken, beheerschten vorm, minder imponeerend door afmeting of versiering dan wel door kwaliteit en harmonie. Wel spreken de Grieken weinig over wat wij natuurschoon noemen — dit doet eerst een later geslacht, dat in de steden vervreemd is van de natuur — doch gevoelig ervoor waren ze zeker: hun kunst is een als vanzelf sprekende veredeling van de hen omringende natuur.

Invloed heeft hun milieu zeker gehad op leven en denken. En toch, bij nadenken is het onmogelijk de Grieksche cultuur te *verklaren* uit invloeden van buitenaf. Particularist bleven de Grieken ook, waar geen geographische toestand er toe noopte, rationalist ook toen het feitenmateriaal zich vermeerderde; de Grieksche kunst behoudt haar eigenaardig stempel wanneer zij zich verspreidt van Brittannië tot Indië toe, in ander klimaat en met ander materiaal.

Al deze trekken moeten in het begaafde volk reeds gelegen hebben en de uiterlijke omstandigheden waren slechts mogelijkheden, die *zij* aangrepen, terwijl andere menschen ze wellicht niet zouden hebben gebruikt. Dat bewijzen de feiten: andere volken, de Turken b.v., hebben in hetzelfde landschap en aan dezelfde zee geleefd, doch hun denkwijze was anders en te midden van dezelfde schoonheid en met hetzelfde marmer tot hun beschikking brachten zij een geheel andere cultuur voort.

En hier is ook niet een verklaring te zoeken in een rasprincipe, vooral dan de superioriteit van het Indogermaansche bloed. De Grieken waren Indogermanen en spraken een Indogermaansche taal, maar raszuiver waren zij allerminst. Opvallend is, dat de Grieksche cultuur eigenlijk slechts een product is van enkele streken en enkele groepen van den Griekschen stam: Ionië, Attica, de Koloniën, juist die gedeelten, waar de aanraking met vreemden en de vermenging het sterkst was. Wanneer we iets op dit zeer duistere gebied zouden mogen concludeeren, dan dit,

dat vermenging en contact sluimerende mogelijkheden hebben gewekt en nieuwen geest hebben doen geboren worden.

Verklaren kunnen we hier weinig of niets; we kunnen slechts constateeren, dat een klein volk, gebruik makend van de gegevens en mogelijkheden die zijn omgeving bood, daden heeft verricht en werken geschapen, die verre uitgaan boven een soort noodwendige reactie op een milieu, ook al houden ze met dat milieu onverbrekelijk verband. Daden en werken, die juist daarom ook hun waarde hebben en behouden ook in andere sfeer.

HET RIJK VAN MINOS (2500—1300 v. Chr.)

De herinnering der Grieken aan hun eigen verleden reikte slechts enkele eeuwen terug. Toen Hecataeus van Milete, een der eerste beoefenaars van geschiedenis en aardrijkskunde, die in de 5de eeuw v. Chr. leefde, Egypte bezocht, somde hij voor de priesters daar zijn voorvaderen op en noemde als het zeventiende geslacht een god. Glimlachend zouden toen de Egyptenaren hem rijen beelden van koningen en priesters getoond hebben, die de traditie bewaarden van meer dan dertig eeuwen...... Tegenover zulk een verleden voelden de Grieken zich een jong volk. Terwijl de historische traditie in Egypte en het Oosten duizenden jaren ver terugging, berekenden hun geleerden, dat omstreeks 1200 v. Chr. de tocht tegen Troje zou hebben plaats gehad en enkele geslachten nadien de Heracliden naar de Peloponnesus zouden zijn teruggekeerd, met welk feit de periode zou zijn begonnen waarin zijzelf nog leefden.

Wel ontbrak het niet aan verhalen omtrent nog ouderen tijd; doch dat was de tijd geweest der heroën, grooter en sterker dan de menschen van nu, die van de goden afstamden en met de goden verkeerden. Een machtig held Heracles zou met zijn knots gewapend monsters en roovers hebben bestreden, vorsten zouden in Thebe en Mycenae in heerlijkheid geleefd hebben; op Creta zou een machtig koning Minos geheerscht hebben, die na zijn dood door Zeus was aangesteld tot rechter in de onderwereld om het lot der dooden te beslissen. Sommige stammen verzekerden, dat zij „altijd" gewoond hadden in hun tegenwoordig gebied, dat zij *autochthonen* waren; bij andere heerschte vage overlevering omtrent vroegere verhuizing.

Doch al was dat overlevering, het was geen geschiedenis, geen samenhangend en gegarandeerd verhaal. Een geniaal historicus als Thucydides mocht met scherpen blik eenige juiste conclusies trekken omtrent toestanden, die geheerscht moesten hebben, de eene geleerde mocht meer,

de andere minder waarheid in de overgeleverde namen en feiten vermoeden, het geheel verdween toch in de nevelen van den mythischen voortijd. En zoo is het gebleven tot nog geen eeuw geleden.

Kort na 1870 vatte Heinrich Schliemann, een rijk geworden Baltisch koopman, het plan op de droomen van zijn jeugd, toen hij vol geestdrift Homerus had gelezen, te verwezenlijken en de plaatsen te zoeken, die in het epos werden genoemd: Troja en de schatten van Priamus. Bij de deskundigen vond hij weinig aanmoediging; men meende dat hij hersenschimmen en sprookjes najaagde, en men zegt, dat hem geraden werd liever eerst in den Rijn te zoeken naar den gouden kam van de Lorelei. Doch hij liet zich niet afschrikken en uitgetrokken om de tooneelen van de Ilias te zoeken vond hij de Myceensche cultuur. Niet alleen Troja, doch alle plaatsen van de sage bleken bestaan en eeuwenlang gebloeid te hebben; de spade stelde de sprookjeswereld van de overlevering werkelijk en tastbaar voor oogen.

Nu volgden andere geleerden in grooten getale, die met verfijnde techniek en minutieuse zorg het nog niet systematische werk van Schliemann voltooiden en nog voltooien. In het begin van deze eeuw kwam een nieuwe ontdekking: Evans ontdekte op Creta paleizen en steden, waarvan de Myceensche de navolgers waren geweest.

Tot ruim 3000 jaar v. Chr. kunnen we heden, al ontbreken concrete feiten en namen, toch de toestanden, hun opeenvolging en ontwikkeling, hun ontstaan en ondergang, in het gebied van de Aegaeische Zee helder overzien.

Omstreeks 3000 v. Chr. eindigt daar de neolithische periode, het latere steentijdperk. Op de eilanden en in de oudste nederzettingen te Troje vinden we bewerkt koper en aardewerk van karakteristieke vormen, producten van de zgn. eilanden-cultuur. Doch op Creta groeit van 3000 aan een cultuur, die, hoewel in eng contact met Egypte en Voor-Azië, een uiterst merkwaardig eigen karakter draagt. Doordat Cretensische voortbrengselen in Egypte en Egyptische op Creta zijn gevonden (de Egyptenaren noemden dit volk Caphthiu), is het mogelijk de verschillende stadia der ontwikkeling vrij nauwkeurig te dateeren. Wij noemen deze beschaving naar den naam van den sagenkoning de *Minoïsche*, en onderscheiden Vroeg-, Middel- en Laat-Minoïsch.

Reeds omstreeks 2000 v. Chr., in de Middel-Minoïsche periode, werd een peil bereikt, dat bij de groote culturen van het Oosten ternauwernood achterstaat. Te Cnossus en Phaestus (en op vele andere plaatsen; niet ten onrechte verhaalde later de sage, dat op Creta honderd steden zouden hebben bestaan) verrezen uitgestrekte paleizen van verrassende

grootte en schoonheid. Rondom een open hof, blijkbaar bestemd voor feesten en officieele plechtigheden, waren statiezalen gebouwd, waarin men te Cnossus den troonzetel nog op zijn plaats heeft gevonden, ruime zalen door eigenaardig gevormde, naar beneden zich verjongende zuilen gedragen. Trappenhuizen leidden naar hooger gelegen vertrekken, die van balcons waren voorzien. In de kelders staan nog de lange rijen reusachtige aarden vaten, bestemd tot het bewaren van de voorraden.

En deze imponeerende ruimten waren prachtig versierd: fresco's, schitterend van uitvoering en kleurenpracht, bedekten de wanden, goud en brons dienden tot sieraad, vazen en gesneden steenen van zeldzame uitvoering zijn alom gevonden. In de z.g. Kamares-periode werd aardewerk gebruikt, dat in fijnheid nadert tot Chineesch porcelein.

En toen omstreeks 1600 v. Chr. de paleizen van deze periode plotseling werden verwoest, misschien door vijanden, doch wellicht waarschijnlijker door een natuurcatastrophe (men heeft wel gedacht aan een uitbarsting van den ten Noorden van Creta gelegen eilandvulkaan van Thera) herrezen ze weldra op nog grooter schaal en met nog grooter weelde.

Het is niet moeilijk te gissen, dat, behalve landbouw en vischvangst, de zeevaart de grondslag is geweest van dezen rijkdom. Op hun schepen met hoogen boeg, die we meermalen afgebeeld vinden, voeren de Minoische zeelieden uit en ruilden de producten van het verre en wilde Westen, tin, metalen, huiden, slaven, voor de schatten van het Oosten, zooals later op dezelfde wijze de Phoeniciërs of de Venetianen. Moedig en weerbaar moeten zij ongetwijfeld geweest zijn, wapens zijn in menigte gevonden, doch op het eiland zelf heerschte vrede. Geen muren beschermen de rijke paleizen, wier aantal en verspreiding doet denken aan een aristocratisch bestuur.

Grieken waren deze Minoërs niet. Alles wijst erop, dat zij nauw verwant zijn geweest aan de volken van Klein-Azië, de latere Cariërs. Hun bouwwijze, gekenmerkt door de op zonnewarmte georiënteerde hallen en balcons, hun kleeding, die het bovenlichaam bloot laat, wijzen op afkomst uit warm klimaat.

Eigenlijke tempels zijn niet gevonden, hoewel toch blijkbaar de godsdienst in deze merkwaardige cultuur, evenals bij alle oude volken, een groote rol heeft gespeeld. Zij schijnen hun goden, gepersonifieerde krachten der natuur, nog niet in beeldvorm, doch als symbolen te hebben vereerd, waarbij opvallend is, dat de vrouwelijke vormen overheerschen. Godinnen of priesteressen schijnen ook de kleine sierlijke beeldjes voor te stellen, wier modieuse toiletten een merkwaardig modernen indruk maken. De slangen, die in de hand gehouden worden, wijzen op de

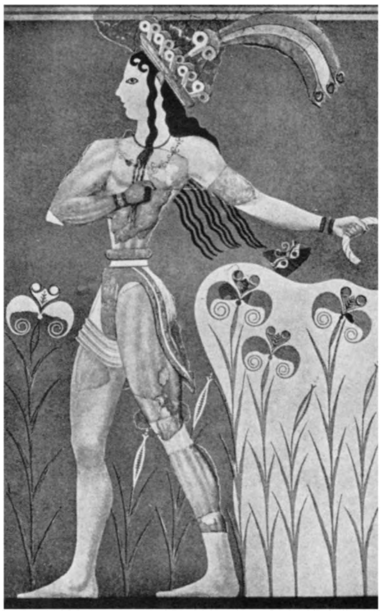

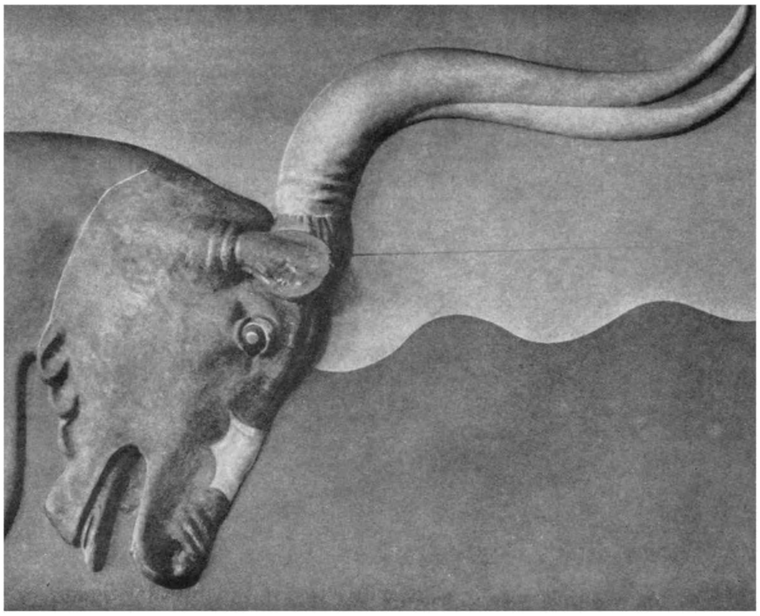

Boven links: Zgn. Slangenpriesteres. Gekleurd porcelein (± 1700 v. Chr.). Museum te Herakleion

Boven rechts: Zgn. Prins. Gerestaureerd relief in stuc in het paleis te Knossus (1400 v. Chr.)

Beneden: Stierenkop. Gerestaureerd gekleurd relief in stuc (1600 v. Chr.). Museum te Herakleion

Boven: Een der gouden bekers, te Vaphio bij Sparta gevonden (1500 v. Chr.)
Beneden: Laat-Minoisch aardewerk van Kreta (1500 v. Chr.). Museum te Herakleion

onderaardsche krachten van de Moeder Aarde, en het lijkt waarschijnlijk, dat hun hoofdgodin in wezen geen andere is, dan de Magna Mater, die de eeuwen door onder allerlei naam en gedaante de voornaamste godin van Klein-Azië gebleven is. Merkwaardig is ook een godinnefiguur, die voorgesteld wordt door een schild, met hoofd en ledematen. Is zij wellicht het voorbeeld van de gewapende jonkvrouw, die later door de Grieken werd aangeroepen met den toch wel niet-Griekschen naam Athene?

Een groote rol speelde ook de vereering van den Stier. De spelen, welke we afgebeeld vinden, waarbij mannelijke en vrouwelijke acrobaten over het rennende dier heen springen, hebben behalve sportieve zeker wel een godsdienstige beteekenis; een combinatie van spel en godsdienst, die ons weer doet denken aan de latere Grieken. De dubbele bijl, het symbool van den Stiergod, vinden we overal aangebracht. Aan deze Labrys ontleent het Labyrinth, het doolhof waarin Minos volgens de sage menschenoffers bracht aan den Minotaurus, zijn naam.

Reeds omstreeks 2000 v. Chr. ontwikkelden zij een eigen schrift, dat, als beeldschrift begonnen, zich snel vervormde tot een lineair systeem. Vele honderden beschreven tabletten zijn in Cnossus gevonden. Men meent uit de vormen te kunnen concludeeren, dat het grootendeels rekeningen en bescheiden betreft van een geregelde administratie. Doch, daar elk aanknoopingspunt met bekende schriften en talen ontbreekt, is ontcijfering nog niet gelukt.

Wij zien de vogels, de bloemen, de wondere inktvisschen, de springende dolfijnen, het oogstfeest, kortom een wereld van kleur en sierlijkheid, die zich in fijnen en scherpen vorm alleen laat vergelijken met Japansche prentkunst; doch zoolang de beschreven tabletten zwijgen, kennen we geen namen.

Op het eind van de Laat-Minoische periode treedt een zekere stijve en plechtstatige eenvormigheid in de plaats van de frissche natuurwaarneming van vroeger tijd. Is inderdaad deze „paleisstijl" het product van één heerscher of heerschershuis, dat de andere overschaduwt? Was het Minos zelf? Of is Minos eigenlijk de god van Creta? Wij weten het niet. Wij kunnen slechts gissen.

Omstreeks 1400 v. Chr. vond de glorie van Creta een eind. Het eiland werd door vreemde stammen overstroomd, die de paleizen verwoestten. Zij zijn niet weer in ouden luister herbouwd; Creta, eenmaal het cultureel middelpunt van de Aegaeis, werd een uithoek, van zijn roem leefde slechts een zwakke sage voort. De bewerkers van de cata-

strophe waren ongetwijfeld de krijgshaftige stammen van het vasteland van Hellas, de Achaeërs.

DE MYCEENSCHE CULTUUR

Omstreeks 2000 v. Chr. begonnen Indogermaansche stammen de landen om de Aegaeische Zee te bezetten, de oorspronkelijke bevolking aan zich onderwerpend en in zich opnemend. Veel werd zoo ongetwijfeld overgenomen; de talrijke plaatsnamen op -inthus en -ettus zijn niet-Grieksch en ook de godennamen en culten werden op vele plaatsen van vroegeren geërfd. Achaeërs noemen wij deze voorvaderen der Grieken met den aan Homerus ontleenden naam, dien ook de Egyptenaren schijnen gekend te hebben.

Ook zij waren een begaafd volk en snel maakten zij zich de cultuur en techniek van de Minoërs eigen. De Myceensche cultuur, die Schliemann ontdekte, bloeide van 1500 tot 1200 en is zoozeer door Creta beïnvloed, dat het soms moeilijk is te beslissen of de schatten, te Mycenae en elders gevonden, import zijn van Creta of in navolging van Minoische voorbeelden vervaardigd.

Ook het homerische Troja behoort tot dezen cultuurkring en werd blijkbaar bewoond door nauw verwante stammen, die, toen de Achaeërs zuidwaarts trokken, zich naar het Oosten en over den Hellespont hadden begeven.

En toch, ondanks deze diepgaande beïnvloeding door Creta en vergaande ontleening, is er groot verschil van karakter. De warmtegevende haard is het middelpunt van hun huizen en de wollen chitoon, die het bovenlichaam bedekt, bleef hun kleeding. Maar bovenal onderscheidt hen hun krijgshaftige levensstijl. Terwijl op Creta *paleizen* zich verhieven, verrezen op het vasteland geweldige *burchten*, opgebouwd uit reusachtige, ongevoegde blokken, waarvan de lateren meenden, dat zij door de bovenmenschelijke Cyclopen waren opgestapeld. De Leeuwenpoort van den Myceenschen burcht, het gewelfde koepelgraf, dat wij het graf van Atreus plegen te noemen, de burchtmuren van Tiryns toonen een monumentaliteit, die den Minoërs ten eenen male vreemd is geweest en die eerst in Hellenistisch-Romeinschen tijd is overtroffen. Schatten aan goud en brons zijn gevonden in de graven binnen deze burchten, die den rijkdom van het Gouden Mycenae tastbaar toonen. En Orchomenos, Amyclae, Troja doen voor Mycenae slechts weinig onder.

Dit is de tijd en het volk, dat in het epos van Homerus wordt beschreven. Juist zooals de dichter verhaalt, zien we de in brons ge-

pantserde ridders op hun strijdwagens uittrekken, of strijden om een stad op een eiland, die door met schepen komende vreemden wordt aangevallen, terwijl de inwoners zich met mannenmoed weren. Leeuwenjacht en stierenvangst zien we afgebeeld, juist zooals uit zoo menige epische vergelijking bekend.

Groote rijkdom en talrijke arbeidskrachten moeten den burchtheeren, den van Zeus stammenden Basileis, ten dienste hebben gestaan om zulke werken op te trekken voor de veiligheid van de levenden en ter eere van de dooden, wier cultus blijkbaar zulk een rol heeft gespeeld.

En stellig werd deze rijkdom ten deele verworven op groote strooptochten en krijgsondernemingen. Creta en Troje hebben zij zeker geplunderd. En hoewel vreedzame tochten, waarbij de helden gastgeschenken gaven en ontvingen (een primitieve en hooghartige wijze van ruilhandel), niet zullen ontbroken hebben, was toch de grens tusschen vreedzaam zeevaarder en piraat nauwelijks zichtbaar.

Ongetwijfeld is deze wereld van ridders en burchten de omgeving, waarin de gedichten van Homerus, vooral de Ilias, het verhaal van den strijd van alle Achaeërs tegen Troje, spelen. Schliemann, die deze wereld ontdekte, en velen ongetwijfeld, die zelfs maar deze uiterst korte samenvatting lezen, achten hiermede de historiciteit van de epische verhalen bewezen: werden en worden ze niet slag op slag door de vondsten bevestigd? Kunnen wij nu niet, evenals de oude Grieken zelf, doch met veel meer en beter materiaal, trachten de geschiedenis van deze eeuwen te reconstrueeren? Trachten te benaderen in welk jaar de Tocht der Zeven tegen Thebe of de Regeering van Priamus viel? Ja, zelfs zou men nog wellicht van andere zijde steun en materiaal voor zulk een poging kunnen vinden. Men heeft reeds de namen van Priamus en Atreus meenen terug te vinden op Hettitische inscripties en onmogelijk zou zulk een vondst absoluut niet zijn.

En toch, we mogen dan van den schat van Priamus, het graf van Atreus, het paleis van Nestor spreken, we dienen nooit te vergeten, dat de overlevering van het epos sage en poëzie is en geen historische kroniek.

Denken we ons eens in, dat we de geschiedenis van de Volksverhuizing moesten reconstrueeren uit het Nibelungenlied. Ook hier vinden we namen en feiten met een ontwijfelbaar historischen achtergrond en feitelijke kern. Doch mogen dan ook al koning Gunther van Bourgondië en Etzel (Attila) tijdgenooten geweest zijn en de Bourgondiërs werkelijk door Attila zijn vernietigd, Siegfried, die er ook zijn rol in speelt, was een figuur van eeuwen oudere Germaansche godensagen, Dietrich

van Bern (Theodorik van Verona) leefde eerst een eeuw na Attila. En wie waren Kriemhilde, Hagen, Rudiger en Hildebrandt, die even levend zijn geschetst en zeker geen mindere rol spelen in het verhaal? De sage heeft personen en feiten tezamengebracht uit vele streken en tijden, en ze saamverbonden met scheppende kunstenaarshand; de historische achtergrond is er wel, maar is zonder hulp van buitenaf onherkenbaar geworden. En dezelfde ervaring zou hij hebben, die uit de romances omtrent Charlemagne de historie van Koning Karel zou willen herstellen, waarin Roland en Roncevaux slechts een kleine en de vier Heemskinderen in het geheel geen plaats vinden.

Zoo staat het ook met Homerus en de geschiedenis der Myceensche tijden. Dat feiten *zooals* ze in het epos werden verhaald, tochten van vereenigde helden tegen vijandige steden, felle strijd en meedoogenlooze verwoesting, hebben plaats gehad, behoeven we niet te betwijfelen. En evenzeer zal menig zeevaarder na langen en avontuurlijken tocht zijn verhalen van wonderen en monsters hebben gedaan aan ademloos luisterend publiek, zooals de Odyssee ons schildert. Het is ook zonneklaar, dat die namen, waarvan een sprekende, symbolische, beteekenis niet duidelijk in het oog valt, op overlevering berusten. Doch omtrent het werkelijke verloop en het werkelijke verband blijven we, door het karakter van ons materiaal, geheel in het onzekere. Dat Agamemnon van Mycenae met de helden van Hellas optrok tegen Troje om Helena te herwinnen, dat Odysseus zwierf tot aan de poorten van de onderwereld in het verre Westen, dat is het verhaal van den dichter, die zelfs reeds verre stond van die oude tijden, en die zeker met behulp van oude verhalen, doch ook met dichterlijke phantasie zijn werken schiep, personen en gebeurtenissen vormde.

Wij zullen hierop bij de bespreking van Homerus en zijn werk terug moeten komen. Hier wijzen we op het feit, dat ondanks het licht der opgravingen het Rijk van Mycenae nog om een andere reden blijft in het clair-obscur van den mythischen voortijd. Immers, al waren de Achaeërs bloedverwanten, ja voor een deel rechtstreeksche voorvaderen der latere Hellenen, toch is de Grieksche cultuur niet de voortzetting van de Myceensche. Er gaapt een kloof tusschen beide, er heeft een cultuurbreuk in den vollen zin des woords plaats gehad en een terugval tot op de grenzen van de barbarie. Mycenae had Creta vernietigd, maar zelf de Minoische cultuur voortgezet. Doch omstreeks 1200 brak over de Myceensche burchtheeren een storm los, de Dorische Volksverhuizing, die hen en hun cultuur voor goed wegvaagde.

DE DORISCHE VOLKSVERHUIZING

De Doriërs, een met de Achaeërs nauw in bloed en taal verwante stam, die tot nu toe in het gebergte ten Noorden van Griekenland had gewoond en ternauwernood door cultuurinvloeden was aangeraakt, overmeesterden na hevigen en langdurigen strijd de Achaeische burchten en vernietigden de cultuur, waarvoor de ontwikkeling tot overneming en voortzetting hun ontbrak. Slechts in één opzicht schijnen zij de Achaeërs overtroffen te hebben: met hen verschijnen ijzeren wapenen, die de kunstige bronzen der Myceneeërs in hun uitwerking overtroffen. De oude bewoners werden of uitgeroeid, of onderworpen, of het land uitgedreven. De geheele bevolking geraakte in beweging; Thessaliërs bezetten het later naar hen genoemde gebied; de Boeotiërs, die door Homerus' zegslieden nog in de bergen worden genoemd, dalen af in de vlakte van den Cephissus. De Doriërs zelf doorkruisten geheel het schiereiland; een onderdeel bleef in Midden-Griekenland achter, doch de hoofdmacht vermeesterde de Peloponnesus en de groote eilanden in het Zuiden: Creta en Rhodus.

Het kan geen toeval zijn, dat juist in dezen zelfden tijd Egyptische bronnen ons verhalen van scharen „Zeevolken", die op de kusten verschenen en door den Pharao pas na zwaren strijd werden verslagen. Onder de namen van deze zwervers worden ook de Danai en Achaei genoemd: het waren de stammen, die onder druk der invallers uit het Noorden hun woonplaatsen verlieten en een nieuw vaderland zochten. Zoo werden de eilanden en kusten van de Aegaeis door Grieken bezet, die alom als het ware hun ontwikkeling weer van voren af aan moesten hervatten.

Zoo volkomen was de breuk in de ontwikkeling, dat zelfs een samenhangend verhaal of samenhangende overlevering niet bleef bestaan. We hebben hier boven al telkens de overleveringen van Homerus genoemd, die wel gered werden voor een later geslacht, maar die lateren beseften ternauwernood meer, dat deze overleveringen eigenlijk toebehoorden aan een ander volk en een andere cultuur. Weer kunnen we, om ons den gang van zaken te realiseeren, de groote volksverhuizing der Germanen ter vergelijking aanhalen. De Germaansche volken, die Rome onderwierpen, konden slechts de door hen aangetroffen cultuur vernietigen en bezaten zelf later ternauwernood wetenschap van hun eigen herkomst, waarvan wij slechts weten omdat *Romeinen* en geromaniseerde geestelijken ze voor ons hebben opgeteekend. Van de tochten der Doriërs is ons geen kroniek van zulke toeschouwers bewaard. En hoe snel en volkomen de heugenis teloor ging, blijkt wel hieruit, dat de

Doriërs later slechts zich herinnerden den „terugkeer der Heracliden", de afstammelingen van den primitieven knotsdragenden held Heracles, die naar hun wettig erfdeel zouden zijn *teruggekeerd*. Zoozeer voelden zij zich in hun toch nog betrekkelijk nieuwe woonplaatsen thuis en de ware eigenaars.

Drie eeuwen van duisternis volgen, waarin we de kunst en den rijkdom van Mycenae vervangen zien worden door veel primitiever woning en huisraad.

Een duidelijke taal spreekt het aardewerk, in de oudheid een nog veel meer dan heden gebruikt artikel, dat bovendien, zij het in scherven, door alle eeuwen heen door den bodem bewaard blijft en daarom als het ware de leiddraad van de archaeologen vormt. De kostbare ceramiek van Creta en Mycenae wordt vervangen door veel ruwer producten met primitieve geometrische figuren versierd. Een zekere eenheid van cultuur, afspiegeling van een wel losse, maar toch bestaande politieke eenheid, waarin een opperkoning als Agamemnon door alle Achaeërs als heer werd erkend, die bereikt was geweest, gaat weer te loor; iedere plaats en groep schijnt weer zelfstandig en voor zichzelf te leven.

In de smeltkroes van deze drie eeuwen van verwarring en duisternis heeft zich uit oudere elementen en nieuw-ingekomenen het *Grieksche* volk gevormd, dat wij kennen. Wanneer het gordijn weer opgaat, omstreeks de negende eeuw v. Chr., vinden we het verspreid rondom de geheele Aegaeische Zee, de stammen in de woonplaatsen, die ze sedertdien in hoofdzaak hebben behouden. In het Zuiden de Doriërs; in Attica, op de Cycladen en de kust van Klein-Azië de Ioniërs; in het Noorden tot aan de kuststreek van den Hellespont de Aeoliërs. De oude stamnaam der Achaeërs heeft zich slechts gehandhaafd in een uithoek van de Peloponnesus. Het nieuwe volk noemt zich met den oorspronkelijk uit Thessalië stammenden naam Hellenen (eerst de Romeinen gaven hun den naam Graeci, naar een overigens volkomen onbelangrijken stam, waarmede zij het eerst in aanraking kwamen). Deze eenheid steunt op de taal. Hellenen zijn zij, die men, zij het ook met sterke dialectische afwijkingen, toch kan verstaan, in tegenstelling tot de volken met onverstaanbare taal, de Barbaroi.

Tot in die eeuw reikte ook de overlevering der Grieken zelf. Van dien tijd af vullen overlevering en inscriptie in het voor ons begrijpelijke Grieksche schrift, in deze eeuwen aan de Phoeniciërs ontleend, het archaeologische materiaal aan, zoodat een geschiedverhaal mogelijk wordt.

Inderdaad ving dit Grieksche volk, als boven gezegd, zijn ontwikke-

ling weer vrijwel van voren af aan; zijn cultuur en techniek verhieven zich nauwelijks boven wat noodig was voor de eerste levensnoodzakelijkheden. Maar toch was er ook wel een erfenis van den voortijd, die hen bleef vergezellen. Het is niet gemakkelijk, misschien moeten we zelfs wel zeggen onmogelijk, te scheiden wat de Hellenen aan goden, helden en levensgebruiken zelf medebrachten, wat zij van de Myceneeërs erfden. En zoo zij erfden, in hoeverre zij oude culten en oude verhalen vulden met een nieuwen inhoud. En meer nog, of en zoo ja welke karaktertrekken door de menging met de volken van oudere beschaving werden gewekt of overgeërfd. Het is een verleidelijke veronderstelling, dat de eigenaardige aesthetische begaafdheid der Grieken een erfdeel zou zijn van de Minoërs, wier zin voor lijn en kleur, voor scherpe waarneming en stijlvolle weergave bij de Grieken zoo duidelijk weerkeert. En anderzijds is er in de latere Grieksche kunst toch ook een afgeslotenheid en strenge beperking, die scherp afsteekt tegenover de uitbundige luxe en expansiviteit der Cretensische paleizen en veeleer de gedachte oproept aan de compacte massa's, die de burchten van Tiryns en Troje gevormd moeten hebben op hun rotsen, boven de vlakte zich verheffend. Ongetwijfeld hebben de Grieken van méér zijden geërfd. Hun grootheid ligt hierin, dat zij het geërfde hebben gebruikt en ontwikkeld.

DE VORMING DER HELLENEN

DE GRIEKSCHE RIDDERTIJD (1000—800)

In den Myceenschen tijd hadden machtige vorsten over de Achaeërs geheerscht. Deze vorstenmacht, waarvan we overigens niet weten in hoeverre ze absoluut geweest is of beperkt door rechten van onderdanen en vazallen, was in de stormen der volksverhuizing te gronde gegaan. Wel wisten de Grieken, dat ook hun staten en steden oudtijds door koningen zouden zijn geregeerd (en het feit, dat in de meeste Grieksche staten de *koningstitel* op eenigerlei wijze was bewaard, bewijst er de juistheid van), maar het heeft den schijn, dat deze Basileis van den aanvang af niet meer geweest zijn dan hertogen, aanvoerders van één groep of bij één onderneming, wier macht overigens beperkt was, zoodat zij slechts golden als primi inter pares, als eersten onder hen, die hun gelijken waren. Steeds vinden we een Raad van Oudsten, uit familiehoofden en aanzienlijke krijgers saamgesteld, naast hen, terwijl ook alle vrije en weerbare mannen bij gewichtige beslissingen werden saamgeroepen ter vergadering om beraad en beslissing mede aan te hooren, hun bijval of afkeuring te betuigen. Bij vestiging van een groep in een bepaald gebied werd als vanzelfsprekend aan den koning en zijn huis, doch evengoed aan zijn raadslieden, een grooter domein toegekend, zoodat zij zich aan hun dienst der gemeenschap konden blijven wijden en hun staat ophouden. Zoo ontwikkelde zich uit deze verhoudingen een *aristocratische* maatschappij, die men niet ten onrechte den naam van Grieksche Riddertijd heeft gegeven. In zulke kleine groepen met zoo weinig socialen afstand was het den koningen niet mogelijk een overwegende positie te handhaven voor zich en hun huis tegenover edelen, die hun gelijken waren in rijkdom, krijgshaftigheid en aantal volgelingen. Weldra werd het koningschap een ambt, soms erfelijk in één familie, soms door keuze vervuld, welks invloed beperkt werd tot enkele, meest godsdienstige functies. De vrije mannen, door harden arbeid voor het dagelijksch brood in beslag genomen, konden slechts zelden zich ter volksvergadering begeven. Bovendien waren zij door tallooze banden

van traditie en afhankelijkheid gebonden aan hun dorps- en clanhoofden, zoodat zij eer als ondersteuning van deze edelen, dan als zelfstandige groep van belang waren.

De edelen waren de werkelijke machthebbers in deze kleine Grieksche staatjes. Hun behoorden de beste deelen van de gronden, terwijl de omwonenden hun bijstand en medewerking in vele opzichten noodig hadden en die bescherming met vazallendienst vergoedden; zij beheerden de zaken van godsdienst en staat, zij spraken recht op grond van mondelinge traditie, die in hun kring werd bewaard. Zij vormden in zware wapenrusting en van jongsaf geoefend in sport en wapenhandel op hun strijdwagens en later te paard de kern van de weermacht.

STAD EN BURGER

Haar middelpunt vond zulk een kleine gemeenschap, meestal niet meer dan enkele duizenden zielen sterk, in de *polis*, den vluchtburcht, die weldra tot woonplaats en marktplaats uitgroeide, waar de voornaamste heiligdommen en de bestuursorganen zich bevonden. In deze ommuurde stad speelde zich alles af wat voor de gemeenschap van belang was; *stad en staat werden voor den Griek identiek*. Slechts in weinige streken bleef, of door achterlijkheid der bevolking of door bijzondere omstandigheden, dorpsgewijze vestiging regel; in even weinig gevallen omvatte een „staat" meer dan één ommuurde stad.

Hoewel zoo de stad steeds meer als domicilie van den staat gold en het platteland als „gebied" werd beschouwd, van de stad uit beheerd en bestuurd, zoo ontstond toch niet de ons uit de Middeleeuwen bekende verhouding van een principieel verschil tusschen boer en poorter. Ieder vrij en volberechtigd man, ook al woont hij niet binnen de muren, is polites, burger. En ondanks alle overheersching van den adel bleef het burgerrecht bestaan, dat ieder onderscheidde van slaaf en vreemde. Geheel onderhoorig is de niet-adellijke bevolking slechts geweest in enkele streken, zooals Thessalië en Laconië, waar bijzondere historische omstandigheden deze verhouding bepaalden.

Daar en evenzoo in de koloniën, waar een groep overheerschers zich vestigde temidden van een onderworpen bevolking, groeide de polis direct uit het legerkamp.

De staat der Hellenen was dus bepaaldelijk een stadstaat, of, zoo men wil, een gemeentestaat; juist omdat het Grieksche staatsleven op het denken van het Westen een zoo diepen indruk heeft gemaakt, dat wij heden nog als wij spreken van politiek en politie, van aristocratie

en democratie, van autonomie en autarkie, Grieksche termen bezigen, moeten we het principieele verschil tusschen onze opvatting van „staat" en de Grieksche polisgedachte scherp in het oog vatten. De Grieksche polis was en is gebleven een werkelijke, concrete *levensgemeenschap*; dit samenleven en samenwerken bleek zoo sterk, dat de banden van familie en godsdienst daaraan ondergeschikt werden gemaakt: het sterkst spreekt dit uit het feit, dat de bloedwraak werd vervangen door rechtspraak en bestraffing namens de gemeenschap, dat familie- en erfrecht door de beslissingen van de polis werden gewijzigd of vastgesteld. Ten volle kon deze gemeenschap dan ook beschikken over hen, die er deel van waren; buiten zulk een kring was men rechteloos en op bescherming en genade aangewezen. Ballingschap is dan ook voor den antieken mensch gelijk aan de doodstraf. Maar juist door het allesomvattende van dezen band kon die niet gerekt worden zóó, dat ook elders wonenden er plaats in vonden: het eenig „natuurlijke" volgens Grieksche denkwijze was, dat zulk een andere, elders wonende groep, weer een eigen polis vormde, met welke zijn eigen groep hoogstens in vriendschapsband kon staan. Binnen haar muren wekte de polis een intensief samenleven, dat verre uitging boven den samenhang van ons staatsleven; maar juist deze afgeslotenheid en alles-omvattendheid van het leven van de enkele stad is oorzaak geworden, dat het den Grieken nooit gelukt is grootere eenheden te scheppen, zooals wij in onze staten kennen.

Waarom dan nochtans de termen en ideeën ontleend aan het leven van deze kleine stad-staatjes een zoo taai leven hebben gehad, waarom ze heden in zoo geheel andere omstandigheden nog en met recht gebruikt worden, is een vraag, die ons later nog bezig zal houden. Hier zij slechts gewezen op het principieel nieuwe, in den Griekschen staat zich ontwikkelend, vergeleken met de denkwijze van het Oosten, waar sinds vele eeuwen staten bestonden, die in omvang, macht en cultuur deze Grieksche miniatuurstaatjes verre overtroffen. De Grieksche polis is de bakermat van de ideeën Burgerrecht en Vrijheid.

Natuurlijk hadden ook de Hellenen een overheid en werden zij in hun stad bestuurd en soms zelfs onderdrukt; en aan den anderen kant bestond ook in het Oosten kennis van recht en onrecht, vrijheid en slavernij, wet en voorschrift. Doch hier wordt dit alles bepaald van bovenaf, door een door de goden gegeven vorst of rechtstreeks door een god zelf. Wie zich onderdrukt gevoelt moet zich op den koning beroepen en in het uiterste geval vraagt men een anderen, beteren *koning*. Doch de Griek ziet, juist door de kleinheid van het milieu en door den geringen afstand, in zijn overheid toch steeds den medeburger en niet

den heerscher met hooger recht. In geval van nood zal hij vragen om een betere *regeling*, een betere *wet*. Hij gevoelt zich *vrij*, niet omdat hij doen mag wat hij wil, integendeel: de Grieksche burger is door tallooze voorschriften van godsdienst, familie en traditie gebonden in een mate, die wij ons ternauwernood meer kunnen indenken, maar hij is nochtans vrij, omdat hij zijn rechten kan *handhaven* tegenover een ieder, in laatste instantie zelfs tegenover de overheid.

ELEMENTEN VAN EEN NATIONALE CULTUUR

Omstreeks 800 v. Chr. was aldus Hellas verdeeld in tallooze stadjes en staatjes, beheerscht door een krijgshaftigen, landbezittenden adel. Ieder van hen was voortdurend bedacht op eigen onafhankelijkheid en daarom voortdurend in veete met de omwonenden. Doch ondanks deze verbrokkeling blijft er een besef van nationalen samenhang, dat zelfs geleidelijk wordt versterkt en den voedingsbodem vormt voor een wel plaatselijk gedifferentieerde, maar toch in wezen nationale Grieksche cultuur.

Bewustheid van taalgemeenschap schiep het onderscheid tusschen Griek en Barbaar. Ook stamverwantschap werd nog wel beseft: Ioniërs en Doriërs bezaten ieder hun kenmerkende indeelingen en gebruiken. Heiligdommen werden bezocht door omwonenden van verschillende steden, soms zelfs door allen, die zich tot de Hellenen rekenden. Voor het in standhouden en versterken van de eenheid hebben wel de meeste invloed gehad de heilige plaatsen en de heilige feesten.

De godsdienst van de Grieken had het eigenaardige kenmerk, dat hij zich voornamelijk bepaalde tot *cultus*, tot bepaalde ritueele handelingen, die den menschen de gunst der goden moesten verzekeren. Dogmatische voorstellingen van een leer omtrent goden en menschen waren hem ten eenenmale vreemd en ethische voorschriften omtrent gezindheid en levenswandel waren zeer zeldzaam. Iedere Griek behartigt zijn godsdienstplichten persoonlijk. Priesters zijn er wel, verbonden aan tempels, doch zij hebben de functie van helper en voorlichter, niet van leider. Elke burger heeft het recht de staatsgoden te dienen, elke huisvader de plicht den geesten der afgestorvenen de hun toekomende eer te brengen. Omdat de Grieksche godsdienst zich voornamelijk uit in *handelingen*, zijn wij soms geneigd, daar er in geestesleven en cultuur zoo weinig van blijkt, zijn invloed te laag aan te slaan. In werkelijkheid was het geheele leven van godsdienstige voorschriften en gewoonten doortrokken.

Den wil van de hem omringende bovenaardsche en onderaardsche

machten meende de Griek te kunnen kennen uit voorteekenen. Wel waren er zieners, die van de goden bijzondere gaven van voorspelling hadden ontvangen, doch in principe kan elk deze teekenen ontvangen en verstaan, overal en ten allen tijde.

Doch er waren ook plaatsen, waar de godheid zich in bijzondere mate en op bijzondere wijze openbaarde. Dat werden de orakels, waarheen de omgeving zich begaf om raad. Sommige van die orakels werden zelfs in geheel Hellas erkend: het voornaamste was het orakel van Apollo te Delphi, waar een in trance gebrachte priesteres, de Pythia, op vragen antwoorden gaf, die door de priesters in, soms dubbelzinnige, verzen werden omgezet. Van buitengewoon gewicht is het geweest, dat de priesters van Delphi op de tallooze vragen, die tot hen gericht werden uit alle oorden van Griekenland, consequent steeds weer in denzelfden geest plachten te antwoorden. Zoo werd in geheel Griekenland naast overgeleverde zeden en gebruiken telkens weer een soort van zedenwet gepredikt door den „god van Delphi".

Doch niet alleen door offers en gehoorzaamheid eerde de Griek zijn goden: ook door hun het beste te wijden wat hij had, door wijgeschenk en eeregave, maar ook door prestaties, door kunst en sport.

We merkten hierboven op, dat deze eigenaardige verbinding van spel en religie waarschijnlijk al bij de Minoërs heeft bestaan. De Grieksche overlevering kent al van de oudste tijden af de gewoonte een god of een heros (bij het begrafenisfeest) te eeren door *wedstrijden*.

Deze lust tot *agoon*, zooals zij zelf zeiden, zat den Grieken in het bloed. Op alle terreinen des levens streden zij met elkander om de eereplaats. De ridders in wagenren en wapensport, doch ook de zangers, de handwerkslieden, de zeelieden; na elk gevecht, na elke vergadering werd plechtig uitgemaakt, wie de aristeia, den eereprijs, had verworven. Ongetwijfeld is deze voortdurende wedstrijd een machtige prikkel geweest om de individueele prestatie steeds hooger op te voeren door een bewust streven naar vooruitgang boven de voorgangers. We zien later het stempel van dezen geest in de Grieksche kunst, waar elke leerling zijn leermeester weer zoekt te overtreffen „volgens de regels van het spel". We zien ze ook in het geestesleven, waar ieder zich oefent op zijn eigen gebied, waar de tragediedichter nooit een komedie aanvat en een prozaist nimmer zich aan poezie waagt, waar geen beeldhouwer tegelijk de schilderkunst beoefent, evenmin als een hardlooper zich zal opgeven voor het vuistgevecht.

Elke vier jaar kwam al wat adellijk was van Hellas samen te Olympia (sinds 776 v. Chr. werden de lijsten van overwinnaars bewaard) om

zich te meten in ridderlijken wedstrijd, en evenzoo te Delphi, waar behalve in de sport ter eere van den zangergod Apollo ook in zang en muziek werd gewedijverd. Op de Isthmus van Corinthe had de zeegod Poseidon zijn spelen. En zoo vele meer op vele plaatsen. Onmisbaar was weldra in elke Griekenstad het *Gymnasium*, de meeste een aan een heros gewijde oefenplaats, waar de jeugd zich trainde en opgroeide in vereering van het ridderlijk ideaal, waarvoor de groote feesten en groote kampioenen de normen gaven.

In dit ridderlijke milieu van sport en zang kwam de Grieksche epiek, het heldendicht, tot bloei. Nimmer werden de edelen moede te hooren van de heldendaden van hun voorgeslacht: de zanger was even onmisbaar als de ridder zelf. Zijn gevleugeld woord bewaarde de heugenis van eigen daden en die van vroegere groote voorbeelden; hij schiep, door de Muzen geïnspireerd, verband tusschen de oude verhalen van goden en helden en onderkende de hand der goden in de lotgevallen der menschen. Zoo ontstonden door rondtrekkende zangers (rhapsoden) gevormde sagen en sagenkringen, die weldra bij alle Hellenen bekend werden.

Eén sagengroep, nl. die omtrent den strijd van alle Grieken tegen Troje, kreeg een geheel bijzondere plaats doordat zij de stof werd voor het grootste epos, de gedichten van Homerus. Voor alle latere Hellenen de leermeester en de paedagoog van hun jeugd af; voor ons de schepper van het eerste werk der Europeesche letterkunde en de eerste mijlpaal op den weg, dien Hellas het Westen heeft aangegeven.

HOMERUS

Op naam van Homerus zijn ons uit de Oudheid overgeleverd twee heldendichten van grooten omvang, de Ilias en de Odysseia, eenige hymnen ter eere van goden en godinnen en een parodie, de z.g. Muizen- en Kikvorschenstrijd. Zoowel dit laatste stuk als de hymnen zijn zeker niet van dezelfde hand als de beide heldendichten, wij kunnen ze verder terzijde laten. Andere groote epische gedichten hebben bestaan, van sommige is ons de inhoud min of meer bekend, doch bewaard is er geen.

Duidelijk is ook uit de techniek van vers en compositie, dat ook vóór Homerus epische liederen hebben bestaan; de dichter zelf geeft nergens te kennen, dat hij zich als baanbreker voelt, integendeel: in zijn verhaal treden zangers op, die zingen van den roem der helden, juist zooals hijzelf het ook doet.

Doch in feite staan beide meesterwerken alleen, als een wonder, voor

ons. Wat vóór hen ligt hebben zij doen vergeten, wat na hen kwam was onder hun invloed gevormd.

De Ilias behandelt een periode van ruim vijftig dagen uit den strijd van de vereenigde Achaeërs, onder hun opperkoning Agamemnon van Mycenae opgetrokken tegen Ilion, de groote stad van koning Priamus van Troje. Bittere twist breekt uit tusschen den sterksten held, Achilleus, en Agamemnon, die hem zijn buit, de schoone krijgsgevangene Briseis, ontneemt. Hoewel Achilleus weigert verder aan den strijd deel te nemen, trekken toch de Achaeërs te velde tegen Troje, maar Zeus, bewogen door de smeekbeden van de zeegodin Thetis, de moeder van Achilleus, heeft besloten hen nederlagen te doen lijden tot Achilleus eerherstel zal hebben ontvangen. Hevig woedt de strijd in de vlakte tusschen Troje en het kamp der Achaeërs. Ondanks heldendaden van Diomedes en Aias worden de Achaeërs geslagen, hun dapperste helden gewond en buiten gevecht gesteld. Terwijl Paris (die ook Alexandros wordt genoemd) de man, die door Helena te schaken de oorzaak van den oorlog werd, zwak en zelfzuchtig blijkt, strijdt de edele Hector met heldenmoed en reuzenkracht. Van vrouw en kind neemt hij afscheid, tegenspoed ontmoedigt hem niet, voor hem geldt slechts één „teeken", roept hij uit, wanneer de ziener hem wijst op de voorspellende vlucht der vogels, en dat is: strijden voor het vaderland. Zoolang Hector leeft, zullen de vrouwen en kinderen der Trojanen niet in slavernij worden gevoerd. En als een leeuw, als een dreigende donderwolk stort hij zich op den vijand. Zelfs de goden strijden mede. Apollo sterkt de Trojanen, Athene en Hera trachten de Achaeërs te doen overwinnen, zelfs tegen den wil van Vader Zeus. Terwijl in de vlakte de helden sneuvelen, vallen harde woorden op den Olympus, waar Zeus zijn godengezin dwingt zich te schikken naar zijn plannen. De Achaeërs wijken; vreeselijk woedt de strijd om den muur van hun kamp, de poort en de wal bezwijken, Hector en de Trojanen bestormen de schepen, waar Aias, met bovenmenschelijke kracht begaafd, tot het uiterste standhoudt. Doch als de vlammen van het eerste brandende schip ten hemel stijgen, heeft Zeus zijn doel bereikt en keert de kans.

Reeds eenmaal hadden de Achaeërs zich vernederd en Achilleus gesmeekt hen weder te helpen, doch hij had geweigerd. Nu, in de ure van het hoogste gevaar, beweegt hem zijn boezemvriend Patroclus om hem zijn wapenrusting en manschappen te leenen en voor den aanval van diens versche strijders deinzen de Trojanen terug. Wanneer nu slechts Patroclus gehoor hadde gegeven aan het bevel van zijn vriend en terug ware gekeerd... doch het noodlot, waartegen zelfs Zeus machteloos

is, moest zijn loop hebben. Meegesleept door den overwinningsroes, stormt Patroclus voort en valt voor de poort van Troje door de hand van Hector. Met moeite redden de Achaeërs het lijk, welks wapenrusting door den overwinnaar wordt vermeesterd.

Doch nu verheft zich Achilleus in dolle woede. Zijn wraak op de Achaeërs en Agamemnon is nu volkomen; zij zijn verloren als hij hen niet bijstaat, zij willen alles geven om hem te verzoenen; maar zijn vriend is dood en alle voldoening daardoor vergald. Hij weet, dat het zijn noodlot is, na Hector te vallen, maar hij stelt zijn leven achter bij zijn wraak, hij wil nog slechts één ding: den dood van Hector. In nieuwe, door den god Hephaistos gesmeede wapenrusting, werpt hij zich den volgenden morgen op de Trojanen, die in wilde verwarring vluchten. Schrikkelijk is het bloedbad, dat zijn speer aanricht. Hector wacht hem voor de poort: hij heeft het volk ten strijde gevoerd en wil nu niet terugkeeren in de stad, waar zoovelen op het veld zijn gebleven. Hij valt in tweegevecht tegen Achilleus, wien de godin Athene heimelijk terzijde staat.

Patroclus wordt met pracht en praal begraven, glorieuze spelen eeren hem na zijn dood. En aan het einde komt de grijze koning Priamus, geleid door de goden, in den nacht tot Achilleus en smeekt hem om het lijk van Hector. Gehoorgevend aan het bevel van Zeus en getroffen door de woorden van den grijsaard, wien hij alles heeft ontroofd, levert Achilleus het lichaam van zijn tegenstander uit, dat in zijn vaderstad met eere wordt begraven. Zoo eindigt het lied. De dood van Achilleus, het einde van Troje en zijn grijzen koning, ze worden wel aangeduid, maar blijven onbezongen. De wrok van Achilleus en de plannen van Zeus zullen tot het einde toe hun gevolgen hebben: de dichter zwijgt, wanneer te midden van strijdrumoer en bloedvergieten een oogenblik van hooger en edeler gevoel het daverend krijgslied kan doen wegsterven in een zachter noot, die een schijn van vrede werpt over het tragische lot der ten doode gedoemden.

De Odyssee brengt ons in denzelfden sagenkring. Na tien jaar strijd is Troje genomen en verwoest, de helden, die aan den oorlog en de zee ontkomen zijn, zijn allen teruggekeerd, behalve één, Odysseus, de schrandere en dappere vorst van Ithaca. Tien jaar na het einde van den oorlog houdt men hem op Ithaca voor dood. Eerzuchtige edelen dingen naar de hand van zijn vrouw Penelope en willen zijn zoon Telemachus verdringen uit het koningsambt. Door de godin Athene aangespoord gaat Telemachus, een nauwelijks volwassen jongmensch, op reis om nasporingen naar zijn vader te doen. Bij Menelaus te Sparta

hoort hij, dat volgens een orakel zijn vader nog in leven moet zijn. Doch onderwijl zich deze gebeurtenissen op en om Ithaca afspelen, geeft Vader Zeus de nymph Calypso op het verre eiland Ogygia, in het hart der zee gelegen, bevel, dat zij Odysseus, dien zij als schipbreukeling bij zich opnam en dien zij wenscht te huwen, moet laten vertrekken. Hij is alleen, al zijn makkers zijn omgekomen, geen schip en geen riem zelfs bezit hij. Doch met zeldzame vindingrijkheid bouwt hij een vlot en vaart vele dagen en nachten lang tot hij in zicht komt van het uiterste door menschen bewoonde land, het land der Phaeaken. Daar bespeurt Poseidon, de zeegod, het vlot van den man, dien hij haat. Een storm steekt op, het vlot vergaat, doch zwemmende bereikt de held, naakt en uitgeput, de reddende kust. Onderwijl hij daar in slaap ligt verzonken, ijlt Athene, zijn beschermvrouwe, naar de stad en bewerkt dat de prinses Nausicaa zich opmaakt om aan den mond der rivier de wasch te gaan doen met haar vrouwen. De meisjesstemmen doen den slaper ontwaken. De prinses neemt den kloeken vreemdeling onder haar hoede, geeft hem kleeding en voedsel en brengt hem in de stad. Daar verhaalt hij aan het hof van koning Alcinous zijn lotgevallen. Uur na uur luisteren de Phaeaken in gespannen aandacht naar zijn verhaal, hoe hij door moed en list den woesten Cycloop heeft overwonnen, hoe hij sedertdien door den vader van den Cycloop, Poseidon, vervolgd, door ramp na ramp is getroffen. Alle schepen op een na werden door de wilde Laestrygoniërs vernield, met zijn laatste schip verdwaalde hij naar het eiland van de booze toovenares Circe, die zijn makkers in zwijnen veranderde, doch door Odysseus overmand berouw toonde en hem sedert met raad en daad heeft bijgestaan. Tot in de onderwereld is hij afgedaald om van den gestorven ziener Teiresias inlichting in te winnen. Door hem en Circe gewaarschuwd heeft hij de Sirenen, en de Scylla en Charybdis kunnen passeeren. Doch op het eiland van Helios achterhaalt hem het noodlot; zijn makkers, door honger gedreven, vergrijpen zich aan de heilige runderen en straks wordt als straf het schip door den bliksem van Zeus verpletterd. Alleen en hulpeloos spoelt hij zelf bij Calypso aan land, die hem tot nu toe bij zich heeft gehouden. En nu is hij wederom een schipbreukeling en smeekt de Phaeaken om hulp.

Gaarne wordt die verleend. In één nacht brengen de tooverschepen van de Phaeaken hem naar Ithaca, voorzien van rijke geschenken. Hij weet echter, dat daar weerstand en aanslag hem wachten van de edelen, de vrijers van Penelope, die, honderdtwintig in getal, zich in het paleis hebben ingekwartierd om de koningin te dwingen niet langer te aarzelen. Als bedelaar vermomd komt hij tot zijn trouwen herder Eumaeus,

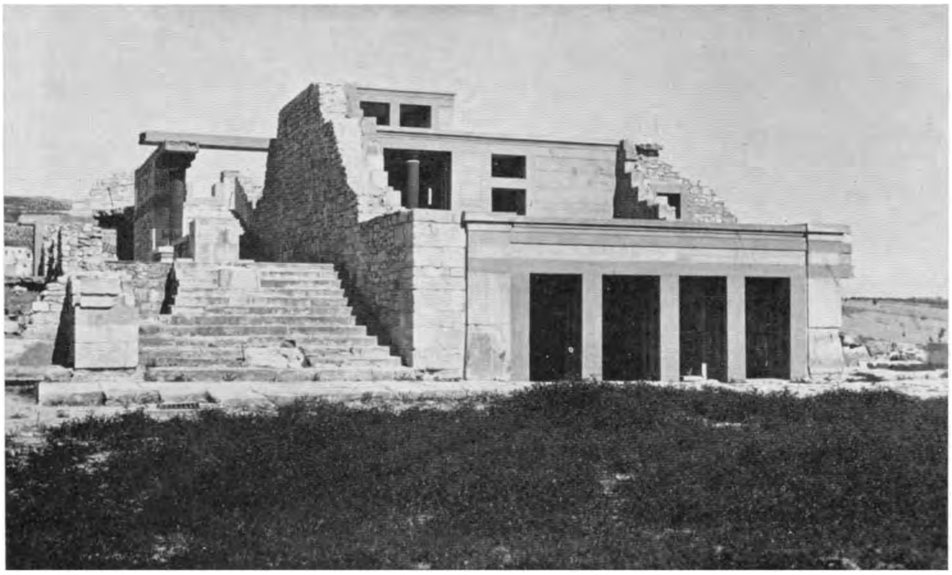

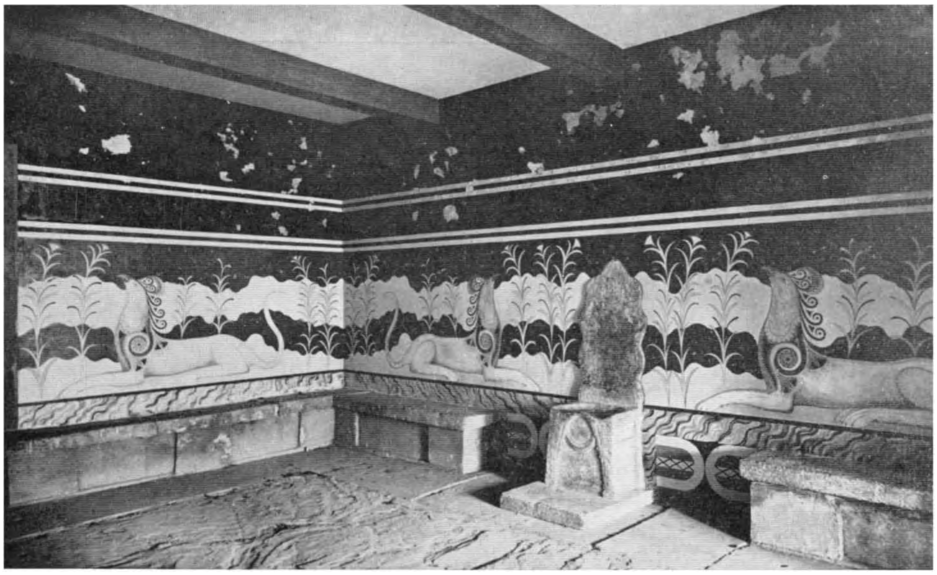

Boven: Het paleis te Knossus op Kreta (1500 v. Chr.), gedeeltelijk gereconstrueerd door Sir A. Evans
Beneden: De troonzaal in het paleis te Knossus. De wandschilderingen zijn gerestaureerd

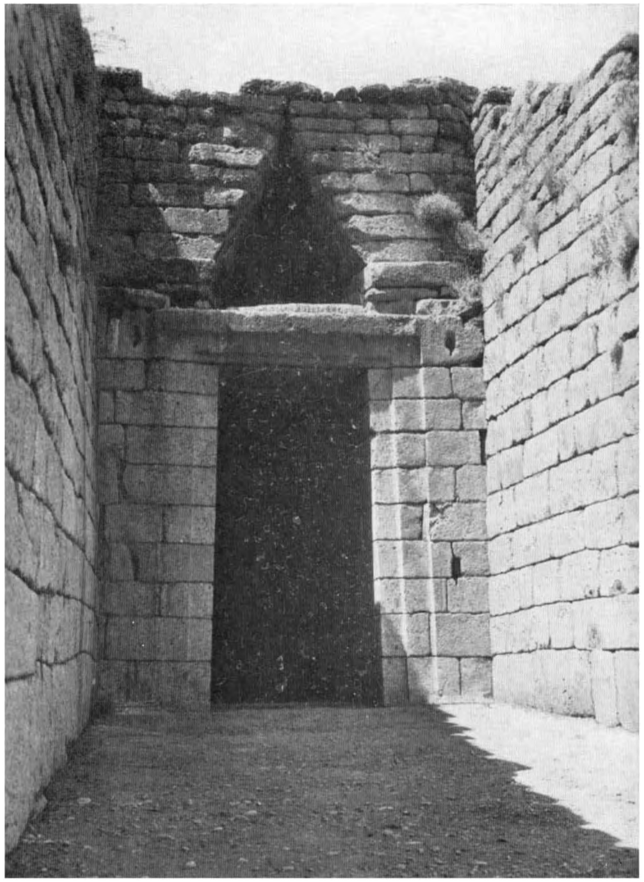

De ingang van het groote koepelgraf te Mycenae; de zgn. Schatkamer van Atreus

De zgn. Leeuwenpoort te Mycenae

daar ontmoet hij ook den teruggekeerden Telemachus en maakt zich aan hem bekend. Als bedelaar dringt hij zich in het paleis. Hier herkent hem zijn voedster Eurycleia, doch hij legt haar het zwijgen op. Den overmoedigen spot van de vrijers verdraagt hij. Slechts éénmaal, als zijn oude stervende hond hem herkent en den kop opricht, moet hij het hoofd afwenden. Wie hem ondervragen, krijgen met zeldzame virtuositeit geïmproviseerde leugenverhalen te hooren.

Weder is het Athene, die ingrijpt. Zij geeft Penelope de gedachte om den vrijers op te dragen den boog van Odysseus te spannen. Als geen van hen deze krachtproef vermag te volbrengen, vraagt ook de bedelaar den boog te mogen bezien: hij spant hem zonder moeite en werpt zijn lompen af. Als wreker staat Odysseus voor de baldadige jonge mannen, wier speren en schilden hij met Telemachus heimelijk heeft weggebracht. Toch strijden de vrijers, met het zwaard, dat de vrije man nooit aflegt en met enkele lansen, die het verraad van een dienaar hun verschaft. Doch zij allen worden gedood. Penelope herkent haar teruggekeerden man, de bevolking van Ithaca onderwerpt zich weder aan hun rechtmatigen heer, die hen lang en gelukkig zal besturen. Zelfs Poseidon laat zijn wrok varen.

Opmerking verdient, dat ook hier, dank zij de kunstgreep om den held zijn wedervaren zelf te laten vertellen, het geheel der handeling zich afspeelt in nauwelijks vijftig dagen.

Omtrent den persoon van Homerus wist reeds de Oudheid niets met zekerheid te zeggen. Zeven steden maakten aanspraak op de eer zijn geboorteplaats te zijn. Men vertelde, dat hij blind was geweest. Doch bij onderzoek blijken deze gegevens op geen houdbaren grond te rusten. Zóó vaag was zijn figuur, dat men eenvoudig alle epische poëzie (de overgeleverde hymnen en de parodie bewijzen het) op naam stelde van Homerus, als *den* epischen dichter zonder meer. Geen wonder dat, waar men van sommige dezer werken reeds spoedig het verschil in stijl en kunnen opmerkte, de vraag rees, wanneer men ontkende, dat Aethiopis, Cypria en dergelijke van Homerus stamden, of er dan wel waarborg bestond, dat Ilias en Odyssee werkelijk, zooals overgeleverd, van een en dezelfden dichter zouden zijn. In de Oudheid werd zulk een twijfel algemeen nog als absurd, ja als heiligschennis verworpen. Tegenspraken en oneffenheden kon men gemakkelijk verklaren als invoegingen van de rhapsoden, die eeuwen lang den tekst in hoofdzaak mondeling hadden overgeleverd en bewaard.

Op het einde van de 18de eeuw herleefde deze critiek. Reeds in de

17de eeuw had de Franschman Abbé d'Aubignac betoogd, dat Homerus zelfs nooit zou hebben bestaan. Anderen voegden hun critische opmerkingen hieraan toe en in 1795 betoogde de Duitscher Wolff, zijn voorgangers (zonder ze te noemen) samenvattend, dat de Homerische gedichten zelfs geen eenheid zouden zijn, doch losse gezangen, door zangers in den loop der eeuwen oppervlakkig aan elkander gevoegd. Niet één dichter, doch de „dichtende volksgeest", een door Herder ingevoerd begrip, zou deze werken hebben geschapen. Sedertdien is deze Homerische kwestie blijven bestaan en ook thans heerscht onder de geleerden verre van overeenstemming, al zijn er toch wel resultaten bereikt, vooral sinds de opgravingen van Schliemann de Myceensche tijden hebben doen herleven, die vrij algemeen worden aanvaard.

Er zijn tegenstrijdigheden in Homerus; dat ontkent niemand. Maar het waren tegenstrijdigheden in de stof en de gegevens, waarvoor hij zich geplaatst zag, tallooze verhalen omtrent goden en helden, los van elkander ontstaan, die hij met scheppende phantasie samenweefde. Verzinnen in eigenlijken zin des woords deed hij zelden. De opgravingen bewijzen, dat er een achtergrond van werkelijkheid voor zijn verhaal bestond. Doch een werkelijkheid, waarvan ook de dichter zelf geen aanschouwing meer had. Er bestond een overlevering over strijd om Troje en Troje heeft bestaan. Doch voor den dichter ligt het *niet* op de plaats van den heuvel Hissarlik, waar Schliemann groef en vond. Voor hem lag de stad veel verder van de kust. Hij heeft zich uit zijn gegevens een *beeld* van zoo zeldzame realiteit *gemaakt*, dat we nu nog bijna niet kunnen gelooven, dat het niet op aanschouwing steunt. Zoo is het ook met de gegevens van de Odyssee: we kunnen er uit aflezen hoe ver de blik van de Myceensche zeevaarders reikte; alles is zóó concreet, dat men meent een kaart en reisroute te kunnen ontwerpen en zie . . . dan gelukt het niet. Zelfs de vraag, welk eiland nu precies Ithaca is geweest en hoe de dichter zich de ligging dacht, laat zich niet beantwoorden. De dichter schetst wel de ligging met groote helderheid, we zien het als het ware voor ons, maar aan die beschrijving beantwoordt *geen enkel* van de werkelijk bestaande eilanden in de Ionische Zee. Daarom zeiden we boven terecht, dat we uit Homerus de werkelijke geschiedenis van de Myceneërs niet kunnen reconstrueeren. Burchten, paleizen, wapens en gewoonten, hij beschrijft ze, zooals zijn bronnen ze hem gaven, hij stelt ze zich levendig voor, al bestaan ze ook niet meer onder de „menschen van nu", zooals hij ze noemt, maar denken en doen van zijn eigen tijd spiegelt zich mede in zijn werk. Niet onaardig heeft iemand opgemerkt, dat Homerus dikwijls spreekt van

leeuwen, hen beschrijft in sprong en aanval, juist zooals we ze *zien* op de Myceensche afbeeldingen, maar nooit hun gebrul vermeldt (als een strijder brult, brult hij als een *stier*), zoodat hij ze wellicht nooit heeft *gehoord*, maar, evenals wij, slechts de afbeeldingen heeft gezien en de verhalen vernomen.

Dat zoo de *stof* van het epos geen eenheid is, behoeft niet te verbazen.

En even zeker is, dat het *plan* van het geheel wel een eenheid vormt. Wanneer Zeus op het Ida-gebergte zetelt (het is dikwijls al opgemerkt) beschermt hij Troje; op den Olympus is hij de Grieken-god. Wie twijfelt, dat hier oorspronkelijk *twee* verschillende stamgoden zijn geweest? Doch de dichter is zich dat niet meer bewust: hij heeft, volgens eigen plan, één god geteekend, wiens tegenstrijdige handelingen hij door zijn verhaal verstaanbaar tracht te maken. Zoo heeft hij uit vele verhalen één verhaal gevormd. Hoeveel samenhang er al vóór hem bestond, zal wel nooit worden uitgemaakt. Maar de eigenlijke schepper van de Ilias is hij, die besloot het geheele verhaal te concentreeren om één middelpunt: den wrok van Achilles.

Mogen dan ook enkele stukken, hetzij door hemzelf, hetzij door vreemde hand, later zijn toegevoegd of ingeschoven (wanneer de zanger aan een adelshof zong, wenschte zijn begunstiger toch ook iets te hooren van de rol van zijn eigen vermeende voorzaten), die *draad* wordt door het geheel heen vastgehouden; dat is de hand van één kunstenaar. En deze zelfde hand — immers ook dit onscheidbaar verbonden met het geheel — was het, die als tegenspeler tegenover Achilleus, zijn held en ideaal, de figuur van Hector stelde. Door de eerste greep werd een kroniek tot een kunstwerk vervormd, door de tweede een verhaal van brute overweldiging en overmacht tot een drama, een tragedie, waarin *beide* partijen hun eigen grootheid hebben; waardoor de Ilias dat ridderlijke, dat heroische krijgt, dat elken lezer moet treffen.

De dichter van de Odyssee is hier de leerling. Inderdaad meen ik, dat de verschillen tuschen Ilias en Odyssee zóó groot zijn, dat zij niet van denzelfden man kunnen stammen. Niet zoozeer om kleine feitelijke verschillen, maar omdat de dichter van de Odyssee anders denkt over goden en menschen, dan die van de Ilias. Dat kan men niet oplossen door de Ilias tot een jeugdwerk, de Odyssee tot een werk van rijperen leeftijd te verklaren. Te minder omdat de Odyssee de Ilias *navolgt* in allerlei onderdeelen. Dit is mijns inziens slechts begrijpelijk bij een verhouding van leermeester en leerling (welke band geen *persoonlijke* behoeft geweest te zijn; beiden stamden uit dezelfde school).

De verteltechniek van den laatste is nog kunstiger ontwikkeld. Doch hem ontbreekt de tragische grootheid; Odysseus heeft geen gelijkwaardigen tegenstander, al zijn juist de nevenfiguren: Telemachus, Eumaeus, Eurycleia, en vooral de vrouwen, Nausicaa, Penelope, Calypso en Circe met zeldzame liefde en schoonheid uitgewerkt. Is de Ilias in wezen een tragedie, dan zouden we de Odyssee een roman kunnen noemen.

De stof is ook anders. De avonturen van Odysseus, hoewel uit de geographische gegevens blijkt, dat de dichter ook hier een kern van werkelijke overlevering bewerkt, stammen uit de sprookjeswereld; het motief van het geheel, de terugkeer van den verloren gewaanden echtgenoot tot zijn trouwe gade en de wraak op haar belagers, is eveneens een sprookjesmotief, met wellicht oorspronkelijk een religieuse beteekenis: de terugkeer van den Zonnegod tot de verlaten aarde, die met zijn pijlen haar belagers verdrijft. Ook hier heeft de critiek in de afgeloopen eeuw geconstateerd, dat eigenlijk meer verhalen dooreen- en aaneengewerkt zijn. Doch ook hier geldt, wellicht in nog sterkere mate dan bij de Ilias, dat deze heterogene stof door één dichter is gecomponeerd. Wanneer men uiteen gaat knippen, blijven slechts stukken over, die op zichzelf als kunstwerk nooit kunnen hebben bestaan.

Opmerking verdient, dat de wereld van de Odyssee later schijnt te liggen dan de wereld van den dichter der Ilias. De suprematie van de van Zeus afstammende koningen, in de Ilias slechts eenmaal door den boozen en verachtelijken Thersites aangerand (die echter zelf nog van adel is), is in de Odyssee bedenkelijk aangetast en verzwakt. We zien hier als het ware voor oogen gebeuren wat in het werkelijke Hellas van den dichter vele malen gebeurd moet zijn, dat na het wegvallen van een krachtig vorst zijn onmondige zoon door de edelen uit zijn ambt en macht wordt verdrongen.

Want, hoewel de dichter zich streng houdt aan zijn gegevens omtrent de helden uit den mythischen tijd, hoewel zijn namen en verhalen doorklinken uit een grijs verleden, toen de wereld en de menschen sterker en grootscher waren, kan het toch niet anders of ook de eigen tijd en vooral de eigen denkwijze spiegelen zich mede af in het werk. In tallooze kleinigheden vinden we sporen van den riddertijd en als geschiedbron voor de toestanden van de 10de tot de 8ste eeuw hebben deze epen voor ons hun waarde.

Doch verre daarboven uit gaan de historische en de kunstwaarde; de *historische* met betrekking tot de Grieken, voor wie geen Homerische kwestie bestond, voor wie Homerus — dat wil zeggen vooral de Ilias, maar de Odyssee toch ook — een blijvend nationaal bezit is

geworden en gebleven, en de *kunstwaarde*, die ook nu nog deze duizenden jaren oude gedichten tot een onvervangbaar bezit maken van onze cultuur.

Eerst dan voor de Grieken: Voor hen hebben de werken van Homerus een plaats ingenomen, die alleen vergeleken kan worden met de plaats, die de Bijbel voor christelijke volken heeft gehad en heeft. Met wonderbaarlijke kunst heeft de dichter in een werk, dat slechts een korte episode beschreef van een enkel mythologisch verhaal, als het ware alle landschappen, alle helden en heldengeslachten, bovenal alle goden weten te betrekken. Voor de in tallooze eenheden verdeelde Grieken werden de „goden van Homerus" de *algemeene* goden, waarvan hun plaatselijke godheden hetzij vormen, hetzij aanvullingen waren. De door Homerus algemeen gemaakte verhalen en verhoudingen leverden voortaan het stramien, waarop plaatselijke overlevering werd ingevlochten. Van kindsbeen af leerde elke Griek deze verhalen kennen, velen leerden zelfs groote gedeelten ervan uit het hoofd. Nieuwe epische gedichten worden vanzelfsprekend in maat en taal van Homerus geschreven, die als „de Dichter", zonder meer, placht te worden aangeduid.

Doch bovenal leerde elke Griek van jongsaf de helden van Homerus bewonderen en als zijn eigen ideaal beschouwen. De rol, die Kerk, vaderlandsche geschiedenis, nationale helden en litteratuur heden vervullen, werd voor den Griek gespeeld door den eenen Homerus, die door latere kunst en litteratuur slechts werd voortgezet. Terecht kon later een der groote Attische tragici zeggen, dat zijn werken slechts kruimels waren van den disch van Homerus. En Plato, die tegenover de traditie kritisch stond, noemde de overgeleverde Grieksche levens- en wereldbeschouwing kortweg de Homerische.

Hier moet natuurlijk sprake zijn van een wisselwerking: elke Griek leerde Homerus; doch omgekeerd moet Homerus iets gegeven hebben, dat elken Griek onweerstaanbaar aantrok. Zelfs de eenige Grieksche stam, die in Homerus eigenlijk niet voorkomt, omdat zij, de Doriërs, eerst na den „homerischen" tijd op het tooneel waren verschenen, die ook, zooals ons wordt overgeleverd, in Homerus, vooral in de Odyssee, eigenlijk de Ionische levenshouding beschreven gevoelden, hebben zich aan zijn betoovering niet kunnen onttrekken, zelfs niet in het harde, van cultuur afgewende Sparta.

Plato zocht de oorzaak in het „pathetische" van Homerus, dat wil zeggen, dat hij werkte op (niet met opzet, zooals wij in dat woord hooren, maar als van zelf sprekend) de hartstochten van den Griekschen mensch. Op zijn eerzucht, vaderlandsliefde, vriendschaps- en

wraakgevoelens, *die hij verhief tot datgene, wat het leven waarde en inhoud geeft.* Achilleus had, ware hij „verstandig" geweest, in vrede tot grooten ouderdom kunnen leven, zegt de dichter, doch zonder roem; zijn grootheid is, dat hij roem en dood verkoos. Zóó voelde ook de Griek het, en in zijn wellicht zeer alledaagsch en roemloos leven wierp Homerus het schijnsel van het ideaal. Hij boeide alle Grieken van alle tijden, omdat hij den ideaal-Griek met al zijn deugden en met al zijn fouten voor oogen stelde.

Wij echter zijn geen Grieken meer, en, anders dan sommige Neo-Humanisten, beschouwen wij de Grieksche heroën en de Olympische goden niet meer als *ons* ideaal.

Maar toch heeft Homerus ook voor ons, het meest als we hem lezen en waardeeren kunnen in zijn eigen taal, doch ook (en voor hoe weinig poëten geldt dat) in vertaling, dat aantrekkelijke bewaard, omdat zijn figuren en het meest hijzelf, niet alleen Grieken, doch bovenal *menschen* zijn, die ieder — hetzij hij Grieksch en de Grieken kent, hetzij niet — kan begrijpen, kan liefhebben en haten. En het eigenaardige is, dat deze sympathie en antipathie *niet* de bedoeling van den schrijver volgen, doch als in het werkelijk leven tegenover werkelijke menschen geheel vrij optreden. Het is alsof de scheppingen van den dichter zelf onder zijn handen leven hebben gekregen en zonder zijn bewusten wil zijn gegroeid, zooals wellicht in die mate alleen bij Dante en Shakespeare voorkomt. Een voorbeeld: Op zeker oogenblik komt Thersites op tegen de zelfzucht en hebzucht van Agamemnon en de vorsten. Homerus sympathiseert *niet*, heelemaal niet met hem: hij beschrijft hem als een gedrocht, een brutalen schreeuwer; en toch, voor ons klinkt in zijn woorden *werkelijk* de stem des volks, het eerste rommelen van den donder, die later de heerschappij der hoogmoedige edelen zal wegvagen. Hector is een vijand; als hij de wijzing der goden trotseert en slechts één teeken zegt te kennen: de plicht om voor het vaderland te strijden, dan bedoelt de dichter ongetwijfeld de hybris, den overmoed, te teekenen, die hem ten val zal brengen, en toch is Hector de man van de toekomst, die boven voorteekenen de *plicht* zal leeren stellen. Andromache en Nausicaa vervullen hun bijrol zóó, dat zij buiten alle verband met het verhaal tot onvergetelijke hoofdfiguren worden. En tallooze malen groeit een vergelijking onder de hand van den dichter tot een beeld van eigen leven en eigen schoonheid.

Trekken van barbaarsche wreedheid en ruwheid, ze komen voor, doch als met onfeilbaar instinct heeft de dichter ze teruggeschoven, zoodat ze de donkere schaduw vormen waartegen zijn hoofdfiguren afsteken.

Nooit haalt hij het gruwelijke opzettelijk naar voren om een „realistisch" effect te bereiken.

En toch hij is in zijn terughouding reëeler dan welke realist ook.

Het middel, waarmede hij dit bereikt, is zijn taal. Nog hoogst eenvoudig en weinig gecompliceerd, maar oneindig lenig, zoodat al wat hij zeggen wil en elke nuance ten volle uitkomen. Het moet iederen lezer opvallen, dat een groot deel van zijn verzen vaste wendingen en stereotiepe uitdrukkingen bevat, die toch nimmer den indruk wekken van mechanisch gehanteerde kunstjes. Een reden voor dit gebruik van vaste vormen en vaste epitheta ligt ongetwijfeld in het zuiver technische: om gedichten van zulk een omvang uit het geheugen te kunnen voordragen (hoewel het schrift bestond en gebruikt is voor de bewaring van het epos) waren dergelijke rustpunten wel noodzakelijk. Doch ook hierin is Homerus de eerste vertegenwoordiger en de vader van een trek, die de Grieksche kunst immer eigen gebleven is: om met beperkte middelen steeds hooger perfectie te bereiken. Zooals later de Grieksche bouwmeester met zijn „conventioneele" zuilen, architraven en friezen, zonder streven naar origineele nieuwe vormen, voortbouwend op de oude regels en zelfs het ornament hoe langer hoe meer vereenvoudigend, tenslotte den volmaakten tempel bouwde, zóó componeerde ook Homerus.

Geen argelooze ongekunsteldheid is deze kunst, doch juist zulk een beheerscht meesterschap, dat de kunst hier boven zichzelf uitstijgt en wordt tot veredelde natuur.

DE ECONOMISCHE EN POLITIEKE ONTWIKKELING

Na de Dorische volksverhuizing was de Grieksche huishouding tot een zeer primitieve trap gedaald. Land, vee, slaven en huisraad vormden het eenige bezit; in de Odyssee wordt het als iets vanzelfsprekends beschouwd, dat de koning Odysseus zijn eigen schip en zijn bed bouwt. En ongetwijfeld is deze toestand op menige ridderhofstad nog lang blijven bestaan. Doch in de steden veranderden de verhoudingen; daar konden voor sommige werkzaamheden vaklieden niet gemist worden. Reeds bij Homerus vinden we den smid, den scheepsbouwer, den zanger en den waarzegger genoemd, die rondtrekkend hun ambacht uitoefenden. Met het opkomen van de steden ontwikkelde zich uit hen een stand van handarbeiders, die van de stad uit een kring van klanten regelmatig bedienden en weldra ook voor de markt gingen werken. Want, hoewel elke Grieksche stad streefde naar autarkie (zelfvoorzie-

ning in zooveel mogelijk levensbehoeften), daar deze voorwaarde was voor onafhankelijkheid, was toch, gezien de beperktheid van het eigen gebied en de eigen hulpmiddelen, ruil en handel met nabijgelegen steden vanzelfsprekend. Gunstig gelegen plaatsen groeiden weldra uit tot markten, eerst van locale, later ook van wijdere beteekenis.

De geographische gesteldheid bracht mede, dat deze handel noodzakelijkerwijze den zeeweg koos, die althans in de zomermaanden geen gevaren van beteekenis opleverde. Reeds de Minoërs en Achaeërs waren zeevaarders geweest en de Hellenen zetten deze traditie voort.

De agrarisch-ridderlijke levenswijze, die in uitgestrekte binnenlanden zich met groote taaiheid pleegt te handhaven, werd in Hellas teruggedrongen door een nieuw opkomend type, dat men kust- of randstatencultuur zou kunnen noemen, waarin bedrijf en handel de voornaamste rol gingen spelen. Een ontwikkeling, die sterk in de hand gewerkt werd door de krachtige expansie, welke de Grieksche stammen in deze eeuwen toonden.

De Dorische volksverhuizing had de Hellenen reeds verspreid over de kust van Klein-Azië en tot Cyprus toe. Maar de smalle kuststreken en kleine eilanden boden voor de blijkbaar snel groeiende bevolking nog te weinig ruimte en mogelijkheden. Steeds weer trokken groepen verder, om in den vreemde een nieuw vaderland te zoeken, wanneer terugkeerende zeevaarders meldden, dat daarginds landerijen en grondstoffen gemakkelijk te verwerven waren.

Deze Grieksche kolonisatie strekte zich langs alle kusten van de Middellandsche Zee uit. Reeds in de zevende eeuw drongen de Ioniërs door tot den Bosporus en de kusten van de Zwarte Zee. In de verre Krim ontstonden Grieksche volksplantingen, die van bijzonder belang werden, aangezien van daaruit het Zuid-Russische koren naar Hellas geëxporteerd werd. De Thracische kust, die timmerhout en metalen leverde, werd gekoloniseerd van Midden-Griekenland uit. De Zuidkust van Italië droeg later den naam van Groot-Griekenland: een reeks van bloeiende handelssteden strekte zich langs die kust van Tarentum tot Cumae uit; op Sicilië verrezen tal van steden, waarvan Syracuse de voornaamste werd. En in Zuid-Gallië kwam Massilia tot grooten bloei.

Natuurlijk waren niet alle kusten vrij. De Noordkust van Afrika was bezet door de Phoeniciërs, wier groote kolonie Carthago het Westen van de Middellandsche Zee beheerschte. Het gelukte hun ook, steunend op hun oude kolonie Cadix, den Grieken de vaart door de Straat van Gibraltar te versperren. Ook de krijgshaftige stammen in Midden- en Noord-Italië duldden geen vreemden op hun kusten; toen de Phocaeërs

zich op Corsica vestigden, werden zij in 538 door de verbonden Carthagers en Etruscen verslagen en verdreven.

Evenzoo waren de kusten van de oude Oostersche cultuurlanden gesloten voor kolonisatie; daar vestigden de Grieken zich als kooplieden. In Egypte speelden zij zulk een gewichtige rol, dat hun een eigen stad en haven, Naucratis, werd aangewezen door de Pharao's, die ook talrijke Grieksche huursoldaten in dienst namen.

Door deze uitbreiding vormde zich een economisch net, met tallooze kleine Grieksche steden als knooppunten, dat zich uitstrekte langs alle kusten van de Middellandsche Zee, met verbindingen tot diep in Azië, Egypte en Zuid-Rusland. Van alle kanten werden levensmiddelen en grondstoffen naar de Grieksche havens gebracht, terwijl deze import betaald werd met exportartikelen, die de opkomende Grieksche nijverheid leverde: bewerkte stoffen, aardewerk, werktuigen, wapenen en producten van kunstnijverheid. Ook de Grieksche landbouw werd er door beïnvloed: de cultuur van olie en wijn drong den korenbouw op den achtergrond.

Milete, Samos, Chalcis, Aegina en Corinthe groeiden tot centra — de grootste telden wellicht enkele tienduizenden inwoners — waar handel en industrie het leven beheerschten. Onder de koloniën deden Tarente, Croton, Sybaris en Syracuse voor deze steden in het moederland niet onder.

Van vorming van koloniale rijken was evenwel geen sprake. Wel onderhielden als regel de koloniën betrekkingen van vriendschap en bloedverwantschap, soms ook sacrale gemeenschap, met de moederstad, doch politieke banden bestonden niet. Alleen Corinthe hield in de tijden van zijn grootsten bloei, onder den vorst Periander, enkele punten op den handelsweg naar het Westen onder eigen oppergezag. De meeste koloniën echter vormden eigen gemeenschappen, die nieuwe, zelfstandige staten bleven.

Het feit, dat de koloniën uiteraard losser stonden tegenover veel oude traditie uit het moederland, terwijl tegelijk de nauwere aanraking met vreemde volken en toestanden den blik verruimde, maakte weldra deze steden tot de meest moderne en meest vooruitstrevende van Hellas. Reeds het Homerische epos stamde uit Ionië, en in de zesde eeuw ontwaakte daar en in Zuid-Italië een nieuwe geest en een vrije denkwijze, welke voor de Grieksche cultuur, óók die van het moederland, van beslissenden invloed geworden is.

In deze snelle en diep-ingrijpende economische structuurverandering speelde het toenemend gebruik van *geld* een belangrijke rol.

Bij Homerus vinden we nog den toestand verondersteld, waarin voorraden, vee, metalen, wapenen en sieraden den rijkdom van een man vormen. In deze omstandigheden moest de handel zich beperken tot ruilhandel. In de zevende eeuw echter werd, het eerst door de goudrijke koningen van Lydië (de rijkdom van Croesus is tot op onze dagen spreekwoordelijk gebleven), edel metaal voorzien van een merk, dat gewicht en gehalte moest waarborgen. Weldra werd dit hulpmiddel, dat voor de verrekening van loonen en prijzen zoo buitengewoon practisch bleek, alom nagevolgd en brachten vrijwel alle havensteden en marktplaatsen *gemunt geld* in omloop en openden daarmede, onbewust, een nieuw tijdperk.

Dit geld heeft immers, behalve de bovengenoemde functies van betaalmiddel en waardemeter, nog een ander, onbedoeld, doch niettemin krachtig werkend, effect. Daar het een alom geldige en gemakkelijk te bewaren „waar" is, kan het dienen tot het opstapelen en bewaren van *koopkracht*, die in de toekomst kan worden benut en op vele plaatsen en op vele wijzen kan worden aangewend.

Verschil in bezit had, evenals overal elders, ook in Hellas vanouds bestaan; de vorsten en edelen bezaten uitgestrekte landerijen, vee, schepen en slaven. Groote voorraden van drievoeten, werktuigen, wapenen, kleederen en afgewogen edel metaal lagen in de voorraadkamers van de Homerische vorsten. Reeds in de oude patriarchale verhoudingen waren de armere naburen aangewezen geweest op den bijstand van hun vorst in tijden van oorlog en duurte en hadden die hulp vergolden met hand- en spandiensten, ja waren dikwijls geheel in economische afhankelijkheid van hun stamhoofd geraakt.

Nu echter werden deze patriarchale verhoudingen verstoord door het opkomen van handel en bedrijf; niet langer woonde de hoofdman te midden van zijn vazallen op zijn hofstede, doch in de stad, waar waren en arbeid in geld werden gemeten. Het bezit van *geld* en het rekenen in geld en geldswaarden maakten het nu veel gemakkelijker de vanouds bestaande voorraden en reserves mobiel te maken en te benutten als werkkapitaal.

De bezittenden konden hun land verbeteren, wijngaarden en olijvenhoven aanleggen, die eerst na jaren hun rente afwierpen, schippers in hun dienst nemen, die grondstoffen aanvoerden en aan werklieden, meest slaven, deze goederen ter bewerking geven.

De kleine boer echter moest nu zijn goederen ter markt brengen, werd in geld betaald en moest zelf ook in geld betalen; de aanvoer uit verre landen drukte de prijzen; wanneer oorlog of andere oorzaken den

oogst deden mislukken geraakte hij in schuld. Zulk een schuld, voor consumptie aangegaan en niet voor productieve doeleinden, kon nagenoeg nooit worden afgelost. Dan verviel de schuldenaar, krachtens het harde schuldrecht, aan den schuldeischer; hij mocht zich gelukkig prijzen, wanneer hij als hoorig pachter zijn vroeger bezit mocht blijven bebouwen en niet met vrouw en kinderen in buitenlandsche slavernij werd verkocht. De oude tegenstelling tusschen de heeren en de door hen beschermde onderzaten maakte plaats voor een veel scherpere verhouding tusschen de rijken en de door hen onderdrukte en uitgebuite arme schuldenaars.

Bescherming tegen deze onderdrukking was nergens te vinden; het waren immers de rijken en aanzienlijken, die in de polis alle macht bezaten, die de ambten bekleedden en rechtspraken in hun eigen zaak volgens de in hun kring overgeleverde mondelinge traditie.

Deze toestanden heerschten niet alleen in Hellas. Ook in het Oude Testament vinden we bij de profeten, die in dezen zelfden tijd leefden, felle verwijten tegen de rijken, die akker aan akker trokken en de armen en weezen onderdrukten. We kunnen in Hellas Hesiodus hiernaast stellen, die de vorsten geeselt, die „het volk opeten en het recht verkrachten". Dat geld, in hun oogen een dood metaal, zulk een kracht bezat en rente (tokos, nakroost, zeiden de Grieken zelf) kweekte, hebben de Grieken, die zelfs veel later deze verschijnselen slechts gebrekkig wisten te analyseeren, onredelijk en onbillijk gevonden. Doch terwijl in het Oosten vorsten en priesters een renteverbod en periodieke schulddelging konden gelasten, bestond in de vrije Grieksche steden aanvankelijk geen instantie, die het gebruikmaken van deze economische conjunctuur kon beletten. Maar juist daarom, terwijl in het Oosten de zedelijke verontwaardiging soms indrukwekkende uiting vond in een machtig beroep op geweten en recht, op den koning en op God, ontstond in Hellas, door het eigenaardig karakter van de vrije steden, een andere reactie. De mannen, die zich hier beklaagden over sociale onrechtvaardigheid, waren *burgers* en bezaten burgerrecht en vrijheid. Zoo ontwikkelde zich hier uit sociale spanning *politieke* strijd.

Niet ten onrechte draagt dit terrein van het publieke leven tot op heden zijn Griekschen naam. Want de politiek, het beredeneerd streven naar verbetering van bestaande toestanden door de machtsmiddelen van den staat en door reorganisatie van den staat zelf, is ontstaan in de kleine, door burgertwist verscheurde, steden van Hellas.

Reeds bij Homerus hooren we Thersites protesteeren tegen de hebzucht en zelfzucht der vorsten. Later, toen de oude agrarische aristo-

cratie verdrongen werd door een door commercieele gezichtspunten geleide plutocratie, vonden stemmen als van dezen man, dien Homerus nog beschouwde als een bizarren querulant, weerklank en zwollen aan tot een dreigend koor, dat voor het volk, den demos, *recht eischte.*

Democratie noemden de Grieken deze strooming, die recht voor allen vorderde en dat recht niet wilde laten afhangen van de genade der heerschers; die daarom ook, volkomen consequent, *macht* eischte voor het volk om zijn eigen recht te handhaven.

Aan leiders ontbrak het de schare niet. Onder de edelen en ontwikkelden heerschte felle concurrentie, die tot soms bloedige veete aanleiding gaf. Niet zelden stelden zich energieke figuren uit dezen kring, die zich achteruitgezet gevoelden, aan het hoofd der ontevredenen. Er waren er ook, die, trotsch op hun ouden adel, de nieuwe rijken en de leus, dat het geld den man maakt, van harte verfoeiden. Weer anderen zagen met oprechte, zedelijke verontwaardiging de knechting en ondergang van hun volk. Deze allen werden de woordvoerders, die de eischen van het volk formuleerden.

Geschreven wetten, waarop ieder zich zou kunnen beroepen, gekozen magistraten, die het vertrouwen van het volk zouden hebben, schulddelging en opnieuw-verdeeling van het landbezit, waren de eischen, die alom gesteld werden.

In vele steden kwam het tot revolutionnaire bewegingen, die er toe leidden, dat in de zesde eeuw aan het bewind van den adel een eind gemaakt werd. Soms kwam de macht aan een ruimeren kring van burgers, die uit hun midden een raad en magistraten kozen. In de meeste gevallen echter behielden de leiders, die aan het hoofd van hun aanhangers de bestaande regeering omverwierpen, de macht in eigen handen en bleven regeeren, in naam als vertrouwensmannen en protectors des volks, inderdaad echter als min of meer autocratische vorsten. Tyrannen noemden de Grieken dit type van alleenheerschers, die wij heden wellicht met den naam dictatoren het best zouden teekenen.

Den ongunstigen zin, dien het woord tyran in onze ooren heeft, had deze naam toen nog niet. Zelfs waren de meeste van deze vorsten bekwame en gematigde heerschers, die hun steden wijs en krachtig bestuurden en niet zelden tot nieuwe welvaart wisten te brengen. Corinthe bereikte in de zesde eeuw onder den tyran Periander zijn grootsten bloei en de grondslagen voor de latere macht van Athene zijn door den tyran Pisistratus gelegd. Zoolang deze vorsten regeerden, steunde hun bewind zeker op de meerderheid der bevolking, die aan hen vrede en voorspoed te danken had. De politieke ontwikkeling van de massa des volks was

in den regel te gering om onmiddellijk in te zien, dat zij door den adel te verdrijven en den tyran in den zadel te plaatsen, slechts van meester verwisselden. De tegenstand kwam van de zijde der meer ontwikkelden en onafhankelijken, die in den tyran niets anders dan een medeburger zagen, die zich van een hem niet toekomende blijvende macht had meester gemaakt, terwijl ook de vroegere heerschers, in ballingschap gedreven, steeds bedacht bleven op een gewelddadigen terugkeer in hun vaderstad. Het stempel van onwettigheid, dat van den aanvang af op hun bewind kleefde, hebben de tyrannen nooit kunnen overwinnen en uitwisschen. Integendeel, steeds weer zagen zij zich gedwongen tot het nemen van maatregelen tegen concurrenten, soms vroegere vrienden en medestanders, die zich in een ondergeschikte rol moeilijk konden voegen, en tegen aanslagen van buitenaf. Steeds meer kreeg zoo hun bewind het karakter van een geweldheerschappij, die hun aanvankelijke populariteit snel deed verdwijnen.

Nog sterker klemden deze bezwaren ten opzichte van hun opvolgers, die feitelijk elken rechtstitel, om op hun beurt als leider des volks op te treden, misten en slechts zelden de bekwaamheid en het prestige bezaten, dat hun vaders de heerschappij had doen verwerven. Geen tyrannie, zeiden de Grieken zelf reeds, duurt langer dan het tweede geslacht.

De orde en voorspoed, die zij hun staten gaven, deden den Griek niet insluimeren; integendeel, de welvarende burgerij werd steeds zelfbewuster en het streven naar vrijheid en vermeerdering van rechten krachtiger.

Tot tenslotte aan de gehate alleenheerschappij, nu een tyrannie in onzen zin des woords, een eind werd gemaakt door een revolutie of een moordaanslag.

Een ervaring van ongeveer een eeuw lang met deze soort van staatsbewind heeft den Grieken onuitroeibaar de gedachte ingeprent, dat tyrannis en onrechtvaardige onderdrukking noodzakelijkerwijze met elkander verbonden zijn. Nergens heeft de tyrannis zich blijvend kunnen handhaven. Zelfs daar, waar, zooals op Sicilië, buitenlandsche bedreiging steeds weer het opkomen van een militaire despotie mogelijk, ja zelfs noodzakelijk maakte, volgde steeds weer hevige reactie, die de tyrannen op hun beurt trachtten te onderdrukken door een schrikbewind, waarvan de overlevering gruwelijke verhalen heeft bewaard.

Na 500 was in Hellas zelf de tyrannis voor eeuwen verdwenen. Maar blijvend zien we in de Grieksche denkwereld een merkwaardige tegenstelling: de Griek was van nature eerzuchtig en begeerig om overal en in alles de eerste te zijn, en zoo bleef het voor menig eerzuchtig gemoed

het hoogste ideaal de alleenheerschappij te verwerven, die alleen den bezitter ervan onbeperkte vrijheid scheen te waarborgen. Doch tegenover deze individueele begeerten stond de volksmoraal, welke tegen dezen regeeringsvorm een fellen haat bleef koesteren, vast overtuigd, dat de enkeling, wanneer hij voor zijn daden niet langer verantwoordelijk is, tot machtsmisbruik en onderdrukking komen *moet*, omdat zoo iemand zich boven en buiten de wet plaatst, en geen menschelijke natuur tegen zulk een verleiding bestand is. Buiten de wet, zeide Aristoteles later, in overeenstemming met de algemeene opinie, staan alleen een god en een dier. Elke tyran wordt zoo, omdat hij streeft naar de positie van een god, tot een onmensch en een monster, dat ieder weldenkende behoort uit den weg te ruimen. Tyrannenmoord werd dan ook door de publieke moraal niet als een misdaad, doch als de grootste heldendaad beschouwd.

Uit dezen tweespalt tusschen individueele neigingen en publieke veroordeeling vloeit de diepe argwaan voort, die het Grieksche volk zoo dikwijls toonde tegenover verdienstelijke leiders en de opzettelijke maatregelen, die de steden plachten te nemen tegen het al te machtig en invloedrijk worden van prominente figuren.

Voor den Griekschen burger, ook al koesterde hij een heimelijke bewondering voor de macht en den rijkdom van alleenheerschers, stond als axioma vast, dat Grieksche steden *vrij* behoorden te zijn, dat wil zeggen: geregeerd door gekozen en verantwoordelijke magistraten.

Wanneer de kring van hen, uit wie deze regenten gekozen werden, beperkt was door bepalingen omtrent vermogen of afkomst, werd de staatsvorm aristocratisch, of, met minder gunstigen klank, oligarchisch genoemd. Wanneer rechten toekwamen aan heel het volk, heerschte de democratie. Hierbij valt echter te bedenken, dat het nooit bij de Grieken zelfs maar is opgekomen te meenen, dat deze vrijheid óók zou moeten gelden voor vrouwen, vreemden en slaven. Vrijheid is voor den Griek immer *burger*vrijheid gebleven; voor menschenrechten in het algemeen was in de polisordening nog geen plaats.

HET GEESTESLEVEN. OPKOMST VAN HET INDIVIDUALISME

De diepgaande structuurverandering in het Grieksche leven, dat in twee eeuwen van een traditioneel gebonden agrarischen vorm overging in een langs alle kusten zich uitbreidende civilisatie, die door handel en industrie beheerscht werd, bleef niet zonder uitwerking op den geest der enkelingen. In elke stad waren problemen van politieken en socialen aard aan de orde, waarover in den Raad en in de volksvergadering werd

gediscussieerd. Men leerde vreemde landen en volken kennen en die vergelijken met de eigen omstandigheden. Terwijl men voordien geleefd had volgens de traditie der vaderen, rezen nu problemen, waarvoor de traditie geen oplossing wist te geven. Men was gedwongen tot het vormen van een eigen meening. Het individu maakte zich zelfstandig.

Dat wil allerminst zeggen, dat de traditioneele levensopvatting en waarde-beoordeeling plotseling en geheel over boord werden geworpen. Intgendeel, slechts weinigen durfden zich uit te spreken voor een geheel „vrijzinnige" levensleer, de meesten sloten zich nog aan bij de moraal en de overgeleverde opvattingen van hun kring. Maar ook bij hen is het een bewust kiezen en beredeneerd verdedigen geworden van wat vroeger als vanzelf gold.

Deze wending tot het persoonlijke is reeds merkbaar bij Hesiodus, dien de Grieken zelf (en wel waarschijnlijk terecht) beschouwden als een jongeren leerling van Homerus. Inderdaad zijn zijn episch-didactische werken geschreven in Homerische versmaat en Homerische taal en stijl. Maar de geest van het geheel is totaal anders; terwijl de Homerische werken een zeker onpersoonlijk cachet dragen — hoe zou immers anders de strijd van meeningen over den persoon van den dichter mogelijk geweest zijn? — treedt de persoon van Hesiodus veel sterker naar voren in zijn werk: hij spreekt over zichzelf en zijn omstandigheden. Terwijl Homerus personen *schiep, is* Hesiodus een persoonlijkheid, die predikt tot zijn medemenschen, hen vermaant en leert. Hij is de schepper van het didactische, het leergedicht.

Hesiodus stamde uit Boeotië en was een man uit het volk. Een onrechtvaardig oordeel, tegen hem geveld in een proces met zijn broeder Perses, bracht hem tot zijn openlijk optreden. Zijn gedicht Erga kai Hemerai, Werken en Dagen, richt zich tot zijn valschen broeder, en over dezen heen tot zijn tijdgenooten in het algemeen, om hen te vermanen arbeid en deugd te stellen boven rijkdom, door onrechtmatige middelen verkregen: arbeid is geen schande, predikt hij; de werken en dagen die het gedicht zijn titel geven, zijn die, welke de landman moet in acht nemen bij zijn zwaren, doch eerlijken arbeid.

Zijn tweede werk, de Theogonie, heeft wellicht grooteren invloed uitgeoefend. De tijd, dat de Griek alleen leefde bij de sagen en overleveringen van zijn eigen stam, was voorbij; vele mythen werden gedicht en verhaald en Hesiodus waagde de poging zijn visie te systematiseeren en te verkondigen, hoe hij, geïnspireerd door de Muzen zelf, zich den opbouw en ontwikkeling van den goden- en menschenstaat voorstelde. In den aanvang waren Hemel en Aarde, en uit deze beide oergoden

ontwikkelde zich het Grieksche Pantheon in opeenvolgende perioden van de Gouden Eeuw af, toen alom nog de oorspronkelijke onschuld en reinheid onbevlekt bestonden, tot het IJzeren Tijdperk, onder de opperheerschappij van Zeus, waarin we leven en waarin het geweld en het onrecht heerschen.

Onmiskenbaar ligt in deze beschouwingen in mythologischen vorm de voor het latere wetenschappelijke denken zoo gewichtige gedachte van een ontwikkeling van den kosmos, die het menschelijk verstand zou kunnen volgen en begrijpelijk maken. Doch tusschen dit typisch-Grieksch denken en moderne evolutietheorieën bestaat het principieele verschil, dat de in wezen pessimistische Griek de Gouden Eeuw in het grijs verleden plaatst en de ontwikkeling niet als een opstijgen van lager naar hooger, doch als een verval en verderf beschouwt. De Grieken waren een vooruitstrevend, soms zelfs een radicaal volk, maar tegelijk lag in hun volkskarakter toch ook deze conservatief-romantische trek, die met weemoed terugdenkt aan de schoone tijden der vaderen en eigen idealen in het verleden projecteert.

De Grieken stelden Hesiodus onmiddellijk naast Homerus als paedagoog van Hellas. Terecht zegt Herodotus, dat zij beiden den Grieken hun goden gegeven hebben.

Het weinigje eenheid, dat in de Grieksche theologie te vinden is, is inderdaad aan hen te danken, omdat hun werken het schema vormden, waaraan latere speculatie omtrent het ontstaan van de wereld en den samenhang onder de vele goden kon aanknoopen. Meer echter dan een min of meer gesystematiseerde mythologie is de Grieksche theologie nooit geworden.

Voor de Grieksche ideologie was het van buitengewoon gewicht, dat naast het schitterend ridderideaal, dat Homerus aan ieder van jongsaf leerde, het simpeler beeld van eenvoud, arbeid en godsvrucht, dat Hesiodus predikte, is blijven bestaan. Ook Hesiodus heeft school gemaakt en is het bewonderde voorbeeld gebleven van het leergedicht, dat onder de Grieken nog eeuwen lang geliefd geweest is.

Gewichtig was ook de rol, die de orakels in dezen tijd van gisting en overgang hebben gespeeld. Voor de tallooze problemen, die de nieuwe omstandigheden stelden, wendden telkens weer de geloovigen zich tot de goden, vooral tot Apollo in Delphi. Niet alleen particulieren, doch ook de steden plachten daar in zaken en recht en wetgeving voorlichting te zoeken. De beroemde wetgeving van Lycurgus zou door Apollo zelf aan dien staatsman zijn geopenbaard; geen kolonie werd uitgezonden zonder dat eerst een gezantschap in Delphi het advies van

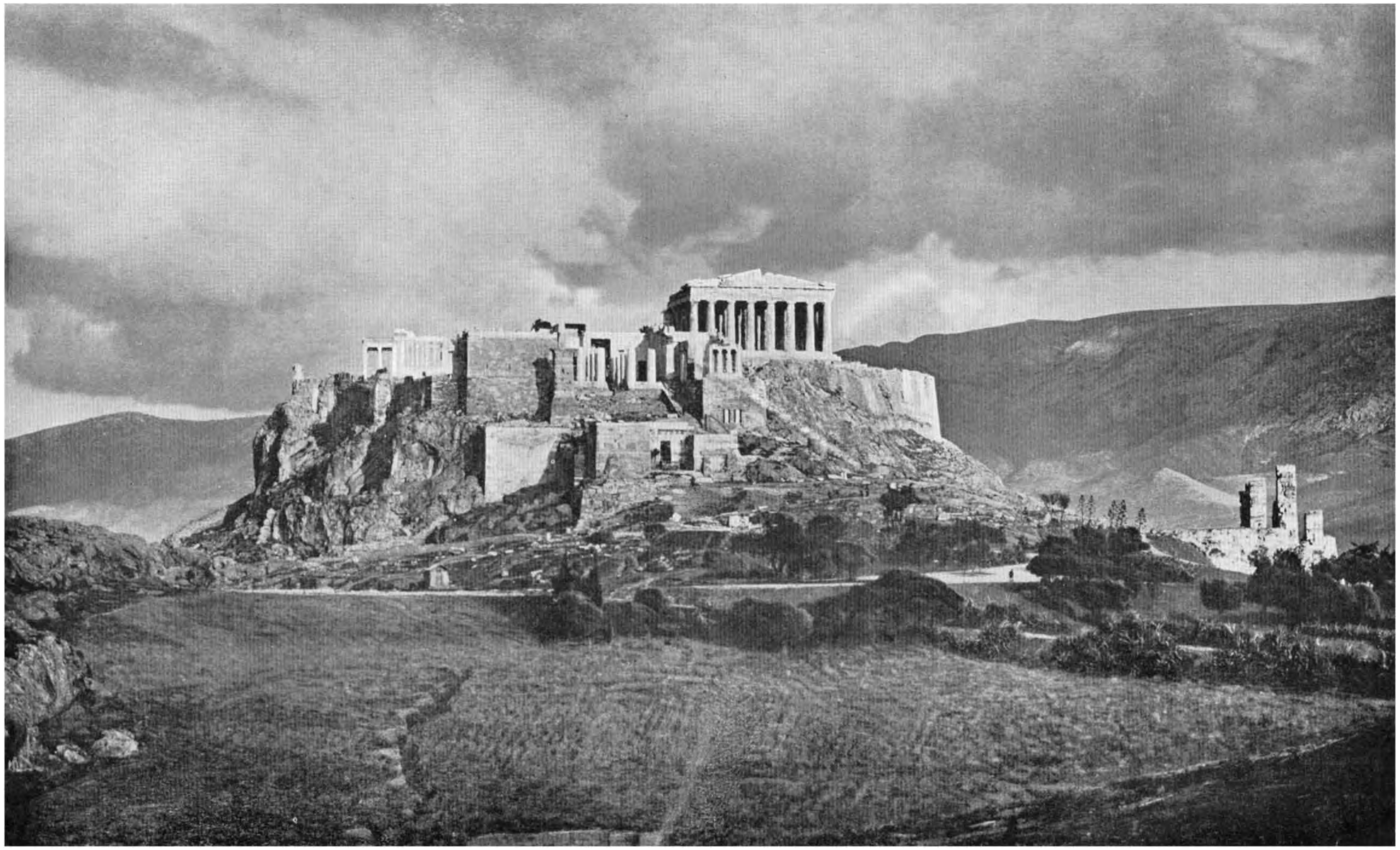

De Acropolis van Athene, gezien van het Westen. Rechts op den achtergrond de heuvel Hymettos

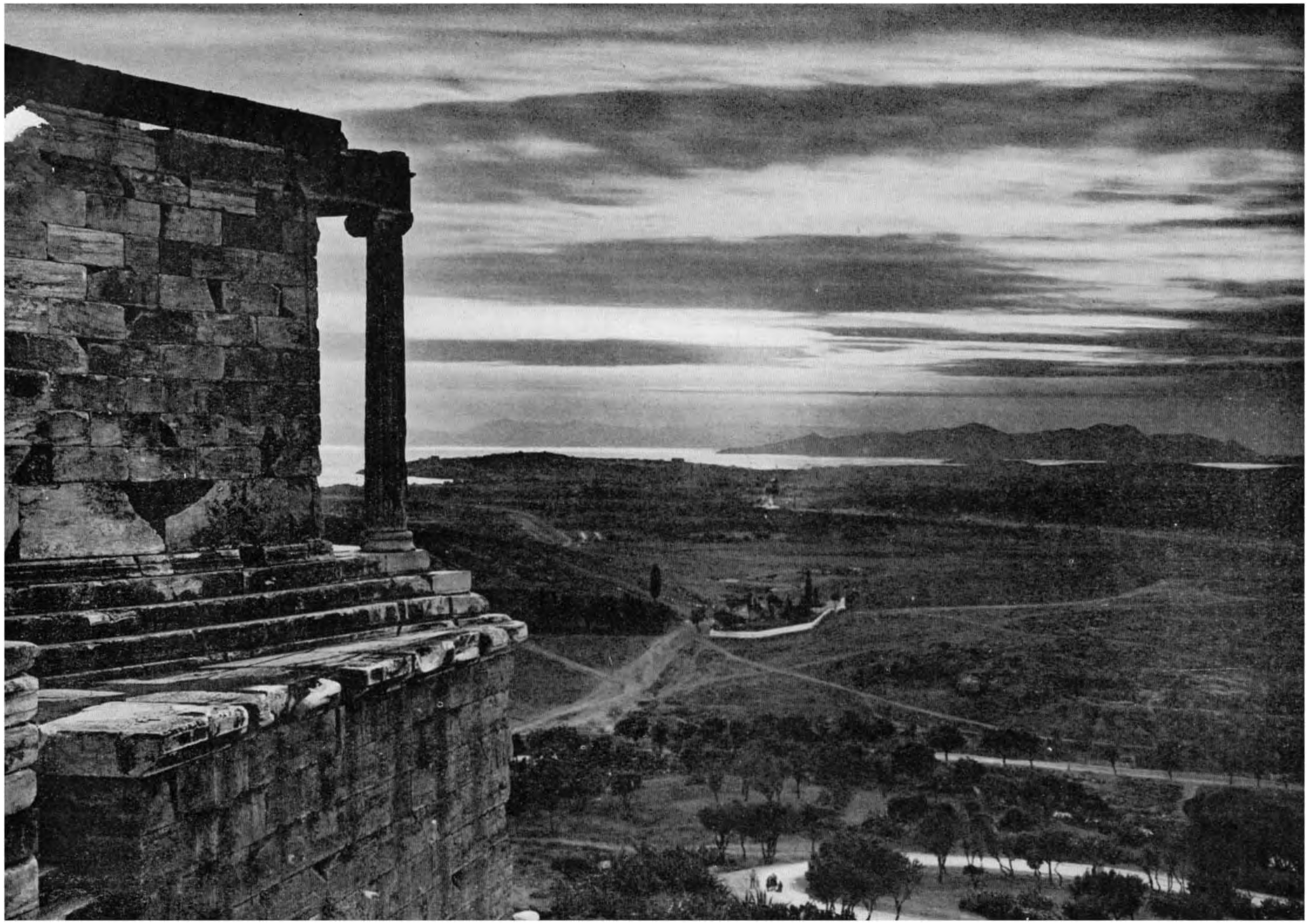

Uitzicht van den Niketempel op den Acropolis te Athene op de baai van Salamis. Op den achtergrond het eiland Salamis

het orakel had ingewonnen. In deze meermalen troebele tijden en te midden van dikwijls opgezweepte hartstochten hebben de priesters van Apollo hun taak van Panhelleensche beteekenis met ernst en wijs beleid vervuld. Een vaste lijn en beleidvolle consequentie spraken uit hun antwoorden, die steeds weer een politiek van zedelijke en maatschappelijke matiging propageerden.

Op de wanden van den grooten tempel in Delphi, die tegen het eind van de zesde eeuw werd gebouwd, lazen de duizenden pelgrims uit geheel Hellas de waarschuwende spreuken „Ken Uzelf" en „Maat in Alles!" Het is duidelijk, dat deze maningen tot bezinning en matiging hun motief juist hierin vonden, dat deze deugden bij de toenmalige Grieken maar al te vaak ver te zoeken waren.

In nauwe samenwerking met Delphi stonden verschillende staatslieden en regeerders, wier wijze raadgevingen men later verzamelde onder den naam van de Spreuken der Zeven Wijzen. Al moge dan de authenticiteit van deze spreuken allerminst vaststaan, duidelijk blijkt er toch uit, hoe allerwegen leeraars opstonden, die een nieuwe moraal te midden van de verwarring der geesten trachtten te grondvesten. Tevens echter, dat deze wijzen niet meer anoniem of zich beroepend op inspiratie van de goden, doch in eigen naam en krachtens eigen inzicht zich tot hun medeburgers richtten.

Doch onmiddellijker nog treedt ons het veelbewogen leven tegen uit de poëzie.

De enkeling, die als het ware zichzelf ontdekte, begon eigen levenservaring en eigen gevoelens waardig te achten om aan zijn medemenschen te worden voorgelegd. Naast het objectieve epos treedt de lyrische poëzie, in velerlei maat en vorm van lied, epigram, sonnet en reizang, die tot op heden zijn blijven bestaan.

De Grieken beschouwden Archilochus van Paros als den „uitvinder" van deze poëzie. Hij verhaalt in zijn krachtige jambische verzen, waarvan enkele tot ons zijn gekomen, van zijn eigen leven en lijden: hoe hij, als minnaar afgewezen wegens zijn onedele geboorte, zich wreekte door zijn hekeldichten en vervolgens als huursoldaat en varend gezel de wereld doortrok met lier en zwaard; tot hij op de kusten van Thracië sneuvelde in een gevecht tegen de inboorlingen.

Mimnermus van Colophon opende een onafzienbare rij, die zich door de geheele wereldlitteratuur voortzet, toen hij een sonnettenkrans wijdde aan zijn geliefde Nanno. De tegenstelling tusschen weekelijke Ionische leefwijze en de strenge opvattingen van den Dorischen stam spreekt nooit duidelijker, dan wanneer wij zijn sentimenteele liederen plaatsen naast

de krijgszangen, die Tyrtaeus in Sparta dichtte om de Spartaansche manschappen aan te vuren tot standhouden in het heetst van het gevecht. In het rhythme van zijn anapaesten hooren we iets van den zwaren tred der Spartaansche phalanx in haar onweerstaanbaren opmarsch.

Aan de hoven der tyrannen leefde Anacreon, de Ionische levenskunstenaar, wiens liederen van liefde en wijn eeuwenlang populair geweest zijn. Alcaeus van Lesbos werd het voorbeeld van Horatius en door hem van vele lateren in het Westen, die wellicht zijn naam zelfs niet meer kenden. Zijn land- en tijdgenoot was Sappho, het grootste lyrische dichtergenie der Grieken en de eenige vrouw in Hellas' cultuurgeschiedenis. De Grieken noemden haar de tiende Muze en nu nog imponeert de meesterlijke vorm en hartstochtelijke inhoud van haar sonnetten den lezer. De verhalen omtrent haar en haar Lesbischen vriendinnenkring berusten louter op phantasie van lateren.

Wie de felheid van den socialen strijd begrijpen wil, leze de gedichten van Theognis, den edelman, die zijn voorvaderlijke erve zag verloren gaan aan nieuwe rijken en proleten, voor wie geen woord hem te bitter en geen haat te fel is.

Het is een geheel andere wereld, die deze lyriek ons toont, dan die, welke de Homerische gedichten ons voor oogen toovert. De koningen en vorsten zijn verdwenen, om plaats te maken voor den jonker, den koopman, den hoveling, den minnaar en den staatsman, in bonte afwisseling en veelvuldigheid.

De oude en de nieuwe wereld ontmoetten elkander als het ware bij de groote feesten, die te Olympia, te Delphi en elders werden gevierd, waar de adel en de rijkdom van Hellas elkander ontmoetten om te wedijveren om den eereprijs en waar de oude ridderlijke traditie nog het langst voortleefde. Daar werden de oude epische gedichten voorgedragen voor een publiek, dat nimmer moede werd te luisteren naar de overgeleverde verhalen omtrent hun voorgeslacht. Doch daarnaast werden de overwinnaars van den tegenwoordigen tijd niet vergeten. Ook hun roem werd door dichters voor het nageslacht bewaard. Wanneer de overwinnaar van Olympia of elders in zijn woonplaats terugkeerde, beschouwde zijn geheele vaderstad zich als deelgenoote in zijn roem; hij werd van staatswege geëerd en met reizangen ingehaald. Zoo ontstond een eigenaardige dichtkunst, die bij ons niet bestaat en die daarom tot de moeilijkst te begrijpen uitingen van den Griekschen geest behoort; met verbazing hebben de Barbaren, de Niet-Grieken, steeds weer aanschouwd, hoe dit wonderlijke volk en zijn vorsten kampten, met de

uiterste inspanning, om... een boomtak, waarmede de overwinnaar werd bekranst, en een lied, dat zijn naam vereeuwigde.

Vele der tyrannen zochten in dezen sportroem een middel om hun populariteit en aanzien te versterken, doch ook de vrije steden wilden gaarne een overwinning van hun medeburger vereeuwigd zien: zoo werden de beste en meestberoemde dichters van Hellas belast met het dichten van zegezangen, gelegenheidsgedichten dus, op bestelling vervaardigd, doch die door de wijze, waarop groote dichters als Bacchylides en Pindarus hun taak opvatten, een glans en pracht kregen, welke verre uitgingen boven het oogenblik der overwinning en feestviering. Steeds weer worden de daden van den glorierijken overwinnaar (in den wagenren geldt hiervoor de *eigenaar* van het span) verbonden met den roem van zijn voorgeslacht of de voorgeschiedenis van zijn stad, en met de heroën, van wie deze wedstrijdtraditie stamde. Pindarus en Bacchylides beiden leefden eerst in de vijfde eeuw; doch we vermelden hen hier, omdat in hun gedichten de Grieksche adelsidealen en ridderlijke traditie hun laatste en glansrijkste afbeelding vinden.

Hoe in deze eeuw de Griek zich ook eigen gedachte ging vormen over de wereld, de menschheid, de goden en de natuur, m.a.w. hoe de Grieksche wetenschap opkwam en zich ontwikkelde, hoe de Grieksche kunst zich een eigen weg zocht en een eigen karakter verwierf, kan beter elders in breeder verband worden geschetst. Hier zij slechts opgemerkt, dat deze meest blijvende en voor het westersche geestesleven tot nu toe meest gewichtige producten van het Grieksche genie in deze eeuw zijn ontsprongen aan het brein van zelfstandig geworden individuen. Vroegere geslachten vingen hun werken aan met een beroep op de inspiratie door de Muzen. Doch Hecataeus van Milete, die in de zesde eeuw een werk schreef over land- en volkenkunde, stelde aan den aanvang de trotsche woorden: „Ik heb dit geschreven, zooals het mij waar toeschijnt"; als typisch vertegenwoordiger van deze individualisten, die met eigen rede en eigen onderzoek wereld en leven hoopten meester te worden.

SPARTA EN ATHENE

In de zesde eeuw vóór Christus was ongetwijfeld Ionië, de levendige en bloeiende streek langs de Klein-Aziatische kust, tezamen met de er nauw mee verbonden steden en eilanden in de Aegaeische zee, de meest vooruitstrevende en meest moderne landstreek van Hellas. Daarnaast bloeiden in Zuid-Italië aanzienlijke steden, waarvan Sybaris later spreek-

woordelijk is geworden wegens de luxe van zijn inwoners. De hoven der tyrannen op Sicilië, vooral van den bekwamen en humanen Hiero van Syracuse (470), doch evenzeer die van de Thessalische vorsten, waren brandpunten van cultuur en kunst. Corinthe, de stad waar het verkeer tusschen Oost en West op den smallen Isthmus zijn knooppunt vond, was onder het bewind van den grooten tyran Periander zeker de rijkste en machtigste stad van het vasteland. Aegina gold als de oudste zeehaven, welke nog steeds de bekwaamste zeevaarders bezat. Chalcis zond zijn koloniën zoowel naar Thracië als naar Italië. Doch desondanks heeft geen van deze staten blijvend een leidende rol kunnen verwerven. De basis van deze stad-staten bleek in de historie te smal; op rasschen bloei volgde even snelle achteruitgang. De toekomst behoorde aan twee steden, die, in dezen tijd aanvankelijk op den achtergrond blijvende, zich in alle stilte op breeder en hechter basis hebben weten te vestigen, twee steden, die niet slechts een stad, doch een geheel landschap — hoezeer ook van modern standpunt gezien van bescheiden afmeting — wisten te vereenigen: Sparta en Athene. Om den beslissenden invloed, dien zij later verworven hebben, verdienen hun karakter en ontwikkeling onze afzonderlijke aandacht.

Het merkwaardige van de Grieksche geschiedenis is, dat zij zich, van later standpunt uit bezien, zoo logisch en rechtlijnig ontwikkelde. Wanneer op eenig terrein des geestes de hoogst mogelijke volkomenheid was bereikt, wendde het Grieksch genie zich tot een nieuw, zij het uit de vroegere ontwikkeling logisch voortvloeiend, gebied en bracht nieuwe ontplooiïng. Zoo ontwikkelde zich uit het epos de lyriek, na de lyriek het drama en het proza; zoo schreed de philosophie consequent voort van primitieve beginselen tot steeds verder gaande verfijning; zoo ging de kunst haar weg tot de grens van het volmaakte. Zóó sterk is deze indruk, dat reeds de Grieken zelf, en velen na hen, deze ontwikkeling als de *normale* beschouwden en dat men uit deze feiten meende te mogen afleiden, dat, zonder stoornis van buiten, ook elders deze ontwikkeling te verwachten zou zijn. Ook op staatkundig terrein heeft men, op voorbeeld van de Grieksche theoretici, het soms wel zóó voorgesteld, dat ook daar zich een regelmatige ontwikkeling laat onderscheiden, welke men dan als de „natuurlijke" beschouwt: die van koningschap tot aristocratie, welke, wanneer de aristocratie plaats maakt voor plutocratie, vanzelf voortschreed tot democratie, die op haar beurt bij ontaarding gevolgd werd door alleenheerschappij. Zonder waarde is deze kringlooptheorie der Grieken niet, doch de Grieksche geschiedenis zelf beantwoordt er slechts ten deele aan. Want na den tyrannentijd splitste zich

de ontwikkeling en stelde beide mogelijkheden, de aristocratie in Sparta en het democratisch beginsel in Athene, naast en tegenover elkander. Juist de botsing van deze beide ideologieën is voor de Grieksche staatkundige geschiedenis fataal geweest en heeft de Grieksche vrijheid tenslotte te gronde gericht.

Voor latere eeuwen heeft deze strijd de winst gebracht, dat bij de Grieken voor zoo ver wij weten het eerst bewust het probleem werd opgeworpen door staatslieden en geleerden, welke de *beste* staatsvorm zou wezen en welke de voorwaarden zijn voor het ontstaan en bestaan van de verschillende typen: monarchie, aristocratie en democratie, die wij daarom nog steeds met hun Grieksche namen noemen, omdat de Grieksche staatswetenschap blijvenden invloed heeft gewonnen.

De typische vertegenwoordiger van het aristocratisch beginsel was Sparta, juister gezegd: de Gemeenschap der Lacedaemoniërs, waarvan Sparta de hoofdstad was. Een staat, die, uit staatkundig zoowel als uit sociaal oogpunt, een geheel uitzonderlijk beeld biedt.

In het landschap Laconië, waarvan de kern gevormd wordt door de vruchtbare en, naar Griekschen maatstaf, uitgestrekte Eurotasvallei, lag de open stad Sparta, eigenlijk een conglomeraat van vier dorpen, van waaruit de bewoners, de Spartiaten, als van een permanent legerkamp uit, de geheele streek beheerschten. De bewoners der omliggende dorpen en stadjes, benevens de handwerkslieden en kooplieden, die hier en daar gevestigd waren, waren persoonlijk vrij en bezaten een zekere mate van zelfbestuur, doch van invloed op het bestuur van den geheelen staat waren deze Perioeken geheel verstoken. De Spartiaten zelf beoefenden noch handel noch bedrijf, zij waren uitsluitend beroepssoldaten. Hun onderhoud ontvingen zij van de hun door den staat toegewezen „landloten", welke door hoorige boeren, de z.g. heloten, die verreweg het talrijkste deel van de totale bevolking vormden, werden bebouwd, en waarvan een vast deel der opbrengst aan de Spartaansche meesters moest worden afgedragen.

De Spartiaten, hoogstens acht- tot tienduizend man sterk, leefden uitsluitend voor den staatsdienst. Reeds als kinderen werden zij aan het gezin onttrokken en van staatswege in kazernes opgevoed. Volwassen geworden bleven zij in dienst. Wel waren zij gehuwd, doch het was hun niet toegestaan de maaltijden thuis te gebruiken; in tentgenootschappen ingedeeld gebruikten zij tezamen de voorgeschreven grove spijzen (de beroemde zwarte soep); zonder verlof mochten zij zich zelfs geen dag verwijderen; geen andere bezigheid was hun geoorloofd dan de wapenhandel; geldbezit was verboden; terwijl overal in Hellas het geldwezen

reeds de geheele maatschappij doortrok, bestond te Sparta slechts een primitief ijzeren geld, dat hoogstens voor lokaal verkeer als pasmunt geschikt was.

Onder elkander waren de Spartiaten volkomen gelijk. Homoioi, gelijken, noemden zij zichzelf. Doch tegenover de overige bevolking vormden zij een heerschende kaste, die haar gezag met de grootste strengheid handhaafde.

Aan het hoofd van den staat stonden twee koningen, die hun ambt levenslang en krachtens erfrecht bekleedden, doch merkwaardigerwijze uit twee verschillende koningshuizen stamden, welke geheel los van elkander stonden. Oogenschijnlijk was hun positie zeer sterk, daar zij opperpriester en opperbevelhebber waren. Doch hun macht werd in feite sterk beperkt, aangezien eenstemmigheid tusschen beide koningen noodig was, terwijl zij bovendien voor hun daden ter verantwoording konden worden geroepen en met den dood of ballingschap konden worden gestraft, zoodat hun positie eigenlijk niet méér was dan een erfelijke magistratuur.

Naast hen stond de Raad der Ouden, waarin de koningen wel zitting hadden, doch waarin de andere achtentwintig leden een stemrecht bezaten, gelijk aan dat van hen.

Voor het dagelijksch bestuur werd jaarlijks een commissie van vijf „opzieners", ephoren, gekozen, die toezicht moesten uitoefenen over het geheele bestuur van den staat, de opvoeding van de jeugd en de daden der koningen.

Wel was de vergadering van alle Spartiaten (de Apella) souverein, doch in deze bijeenkomsten mocht niet worden gediscussieerd, terwijl elk recht van initiatief ontbrak; de verzamelde Spartiaten mochten slechts bijval of afkeuring betuigen over datgene, wat de regeering hun verkoos voor te leggen. Wanneer we de ijzeren tucht en de blinde gehoorzaamheid zien, waaronder deze manschappen leefden, spreekt het dan ook vanzelf, dat van werkelijken invloed van deze volksvergadering geen sprake kon zijn.

De Lacedaemoniërs beweerden, dat, na hevigen twist en in grooten nood in het ver verleden, deze merkwaardige staatsregeling was ingevoerd door den staatsman Lycurgus, die van Apollo zelf daartoe de aanwijzingen had ontvangen. Deze Lycurgische staatsregeling gold dan ook voor volstrekt heilig en onaantastbaar; wie haar aantastte, al ware het ook een koning, was des doods schuldig.

Van dezen Lycurgus — de overlevering noemt hem een tijdgenoot van Homerus — weten we nagenoeg niets met zekerheid. Velen hebben

zelfs gemeend, dat hij oorspronkelijk een god geweest zou zijn, die door de sage tot mensch en wetgever zou zijn omgevormd. Doch het feit, dat inderdaad Lycurgus te Sparta goddelijke eer ontving, is geen afdoend bewijs om zijn werkelijk bestaan als mensch te betwijfelen. Immers de Grieken plachten elken stichter van een stad en elken grondvester van iets nieuws na zijn dood goddelijke eerbewijzen te brengen, zooals elk huisgezin aan zijn stamvader offers bracht. Wel zijn de overleveringen omtrent zijn persoon vaag en tegenstrijdig, doch het hem toegeschreven werk, de Spartaansche staatsinrichting, was zóó, dat zij althans in principe op een bepaald tijdstip moet zijn ingevoerd, zoodat het waarschijnlijk is dat een bepaald persoon hiervan de schepper is geweest.

Daar de Spartiaten en de Perioeken tezamen het „volk der Lacedaemoniërs" vormden, lijkt het waarschijnlijk, dat een veroverende Dorische stam — of wellicht twee stammen, die wel samensmolten, doch ieder hun eigen koningshuis behielden — de oorspronkelijke bewoners van Laconië onderwierpen en tot hoorigen (heloten) maakte. Om orde en overwicht te handhaven zagen deze veroveraars zich echter genoopt hun ridders als in een garnizoen in de stad Sparta samen te trekken, waar deze adel zich allengs geheel van de macht meester maakte en de perioeken, de burgerlijke bewoners van het omliggend land, terugdrong uit de leiding van den staat. Dat het Lycurgus geweest is, die, door het land in leenen te verdeelen, deze wijze van bestaan voor de Spartiaten mogelijk maakte en aldus de basis schiep voor deze staatsregeling, schijnt mij niet onwaarschijnlijk. Zeker is echter, dat de oorspronkelijke regeling in den loop der tijden steeds strenger en straffer is geworden.

Aanvankelijk steeg het aantal Spartiaten en om in hun onderhoud te voorzien moesten door verovering nieuwe landloten worden verworven. In de achtste eeuw werden de Messeniërs onderworpen. Sparta bezat door deze aanwinst twee derde deel van de Peloponnesus, doch daar de krachtige en vrijheidlievende bevolking van Messenië tot heloten was gemaakt, was tevens het aantal onderworpenen, die bewaakt en bedwongen moesten worden, op bedenkelijke wijze gestegen. Geen moment mochten de Spartiaten verslappen en al strenger werd de tucht, die hen tot deze nooit eindigende taak moest dwingen. In het midden van de zevende eeuw bracht een verwoede opstand der Messeniërs hen zelfs een oogenblik in ernstig gevaar. Uit deze crisis dateeren de strijdzangen van Tyrtaeus. Dan hooren we voor het eerst van de Ephoren en toen schijnt, onder invloed van den nood des tijds, het dwang- en dresseersysteem te zijn voltooid. Terwijl voorheen namen van dichters en kunstenaars

ook te Sparta niet ontbraken, hooren we daarvan nadien niet meer. Zelfs verdwijnen de namen van Spartiaten bijna geheel uit de lijsten van overwinnaars te Olympia. Want de training der Spartiaten was er niet op gericht athleten te kweeken, die op een enkel gebied sportieve topprestaties zouden kunnen verrichten, doch streefde naar een „all round" militaire training. Linie-soldaten moesten de Spartiaten worden, die in de hand van hun aanvoerders een gesloten geheel zouden vormen.

Tot nu toe was de kern van een Grieksch leger gevormd geweest door weinige gepantserde ridders, die, oudtijds in hun strijdwagens, later te paard, streden aan het hoofd van hun stamgenooten en door persoonlijke kracht en vaardigheid den strijd beslisten. Tegenover deze strijdwijze stelde Sparta zijn zwaargewapende manschappen in een gesloten gelid, de phalanx, die als een muur van speren en schilden de afzonderlijke ridders opving en overhoop wierp. Een strijdwijze, waarbij alles aankwam op oefening in het gesloten exerceeren en gesloten aanvallen in onverbreekbaren samenhang.

Zóó doeltreffend bleek deze hervorming, dat ze weldra in alle Grieksche steden werd overgenomen en nagevolgd. Het feit, dat dientengevolge het militaire overwicht van den adel gebroken werd door den gewapenden voetknecht, geleverd door den veel ruimeren kring van gezeten burgers, speelde zelfs een aanzienlijke rol in het omverwerpen van het adelsregime, dat we boven vermeldden. Doch geen der milities uit andere steden wist de volmaaktheid van de linie der Spartaansche beroepssoldaten te bereiken. Zij golden eeuwen lang als onverwinnelijk en gewoonlijk was het zien van hun schildteeken en de opmarsch van hun phalanx genoeg om den vijand in verwarring te brengen en te doen wijken. En anderzijds deed het trotsche besef van hun superioriteit er de Spartanen naar streven hun reputatie hoog te houden door daden van moed en volharding, die soms ongeloofelijk klinken.

In het midden van de zesde eeuw gelukte het Sparta om Argos en Arcadië beslissend te verslaan. De voornaamste stad van Zuid-Arcadië, Tegea, werd tot overgave gedwongen. Het scheen, dat Sparta weldra zijn macht over de geheele Peloponnesus zou uitstrekken. Doch dan treedt plotseling een merkwaardige verandering van tactiek te voorschijn: de bevolking van Tegea werd niet tot heloten gemaakt, doch ontving het aanbod met Sparta in verbond te treden.

Het is niet moeilijk de gronden voor deze gedragslijn te gissen. Sparta bezat reeds een gebied en een aantal onderdanen, zóó groot in verhouding tot de heerschende kaste, dat verdere uitbreiding van het aantal heloten gevaarlijk zou kunnen worden, wanneer niet tevens het aantal

Spartiaten belangrijk werd verhoogd. Dit laatste nu was door het onveranderlijk karakter van de Lycurgische wetten uitgesloten.

Zelfs de bestaande verhouding was al zóó ongunstig, dat meermalen de vrees voor een opstand der Messeniërs verlammend werkte op de kracht, die Sparta naar buiten kon ontwikkelen: het mocht zijn burgers, die het als binnenlandsche politie niet kon missen, niet zonder uiterste noodzaak op het spel zetten.

Daarom bood het den Tegeaten een bondgenootschap aan, waarbij zij volledige autonomie behielden en zich slechts verplichtten in geval van oorlog Sparta bij te staan en zich te schikken onder Spartaansch opperbevel.

Zoo gunstig was dit aanbod, dat natuurlijk voor Tegea ook de bescherming van het onoverwinnelijke Sparta meebracht, dat niet alleen deze stad, doch ook alle andere van de Peloponnesus, liever dan zich in strijd met Sparta te wagen, deze voorwaarden gaarne aannamen en zich bij den bond van Sparta aansloten. Slechts Argos — uit oude vijandschap — en enkele Achaeische stadjes — veilig door hun onbeduidendheid — bleven buiten dezen Peloponnesischen Bond onder Sparta's *hegemonie* (leiding).

Dit feit is van beslissende beteekenis geworden voor het verdere verloop van de Grieksche historie. Toen een halve eeuw later Hellas bedreigd werd met onderwerping door het Oosten, was het van geweldig groot belang, dat de geheele Peloponnesus, vereenigd onder Sparta's leiding, weerstand kon en wilde bieden. Ongetwijfeld heeft toen deze bondvorming de Grieksche onafhankelijkheid gered.

Als stap in de richting van een *nationale* eenheid, die wij op het eerste gezicht geneigd zijn erin te zien, beteekent deze Bond evenwel weinig of niets. De staatsinrichting van Sparta was tè bijzonder, dan dat eenige andere stad haar geheel had kunnen overnemen. De populariteit van den Bond berustte juist voor een groot deel hierop, dat hij *niet* tot eenheid dwong, maar de vrijheid der steden onaangetast liet en zelfs waarborgde. Zelfs zou men kunnen zeggen, dat de Peloponnesische Bond de eenwording van Hellas in den weg heeft gestaan, niet alleen omdat hij onder Sparta's leiding elke andere poging tot eenheidsvorming krachtig heeft bestreden, doch vooral, omdat het voorbeeld van de Peloponnesus aan de Grieken in het algemeen de gedachte inprentte, dat vereeniging van vrije steden alleen in den vorm van een „hegemonie" mogelijk en natuurlijk zou zijn. Alle Grieksche pogingen tot eenheid gingen sedertdien in dit spoor en mislukten stuk voor stuk op den duur door hetzelfde euvel, dat tusschen den „hegemon" en zijn bondgenooten

een onoververbrugbare tegenstelling bleef bestaan en *nooit* gemeenschappelijke organen en organisaties werden gevormd. Om dit te verduidelijken kunnen we er andere bonden, elders en later gevormd, tegenoverstellen, waar wèl eenheid is ontstaan. In de Republiek der Vereenigde Nederlanden was de Stadhouder van Holland tevens Kapitein-Generaal van de Generaliteit en om dezen functionnaris, die *boven* alle provinciën, ook boven Holland, stond, groeide de eenheid. Zoo hadden ook de Vereenigde Staten van Noord-Amerika hun President en Congres *boven* de Staten. Zoo werd in Duitschland zelfs Pruisen *ondergeschikt* aan het Rijk. In Griekenland daarentegen vinden we van zulk een ontwikkeling nimmer een spoor: de koning van Sparta bleef altijd en uitsluitend *Spartaan* en kon zoo nooit tot een koning der Peloponnesiërs worden.

Geestelijke leiding kon van Sparta, dat zelf geen geestelijk leven meer bezat, bezwaarlijk uitgaan, maar toch is het voor het Grieksche denken door zijn *voorbeeld* een macht van beteekenis geworden. Het werd het model voor allen, die in de aristocratie den besten regeeringsvorm zagen. Bewees niet het voorbeeld van Sparta, dat eeuwen lang zijn positie handhaafde, dat de regeering het best kon worden toevertrouwd aan een elite, die zich dan echter ook geheel aan den staatsdienst moest wijden? Latere Grieksche denkers, die zich waagden aan de vraag, hoe de menschelijke samenleving het best geordend kon en moest worden, en die voor de stoutste gedachten van staatssocialisme en communisme niet terugdeinsden, konden wijzen op Sparta als bewijs, dat hun gedachten geen onpractische utopieën waren, doch door Lycurgus, onder leiding van den god in Delphi, reeds in principe verwezenlijkt.

DE DEMOCRATIE TE ATHENE

De tegenhanger van Sparta is Athene, de stad waarin het democratisch beginsel als het ware mondig geworden is. Ook hierin, dat wij, terwijl het ontstaan van den Spartaanschen aristocratischen staat in duisternis is gehuld en we de gedachten en doelstellingen van de Spartanen zelf slechts uit de feiten kunnen afleiden, we het ontstaan en de ontwikkeling der democratische gedachte te Athene van stap tot stap kunnen volgen en de discussies, daar gehouden, uit de eerste hand vernemen. Niet alleen is de democratie later ontstaan, doch de aard van het stelsel brengt dit mede: terwijl de autocratie decreteert, discussieert de democratie en zoekt zichzelf te rechtvaardigen door argumenten.

Reeds in ouden, voorhistorischen tijd was het de stad Athene gelukt het geheele landschap Attica te vereenigen tot een staat. Volgens de

sage was het de wijze koning Theseus geweest, die de vereeniging tot stand bracht, niet door onderwerping, doch door een z.g. synoikismus. Dat wil zeggen, dat het bestuur van de verschillende stadjes en vlekken te Athene werd geconcentreerd, terwijl alle vrijen, ook al bleven zij in hun oude woonplaatsen, het Atheensch burgerrecht ontvingen.

Omstreeks het einde van de zevende eeuw had ook Attica, dat nog een overwegend agrarisch district was, zwaar te lijden van de economische crisis, die we boven schetsten. Het bestuur was geheel in handen van den adel en de kleine-boerenstand dreigde in hoorigheid te verzinken. Aan het hoofd van den staat stonden drie, later negen, archonten, die uit de adellijke geslachten werden gekozen, met naast hen een Raad der Ouden, de Areopagus, die het Opperste Gerechtshof vormde en bovendien belast was met het toezicht op de regeering.

Het volk eischte geschreven wetten; doch de wetgeving van Draco bracht weinig verlichting, daar deze „met bloed geschreven" wetten niet anders deden dan het oude, harde gewoonterecht onveranderd vastleggen. Een poging van Cylon om zich van de tyrannis meester te maken leidde tot bloedige onlusten; de aanhangers van den tyran, die bij het altaar van Athene een toevlucht hadden gezocht, werden vermoord door het machtige geslacht der Alcmeoniden, die zich niet stoorden aan het asylrecht. En behalve met binnenlandsche onlusten had Athene bovendien te kampen met de naburige stad Megara om het bezit van het eiland Salamis, dat de Atheensche kust en haven beheerscht.

In 594 was de toestand zóó gespannen, dat om burgeroorlog te voorkomen een algemeen geacht burger, Solon (de overlevering noemt hem onder de Zeven Wijzen), met buitengewone volmachten werd bekleed om een nieuwe staatsregeling tot stand te brengen. Hij was een man van adel, doch bovendien bereisd en een dichter, die zijn gaven gebruikte om zijn politieke ideeën te verkondigen.

In enkele bewaarde fragmenten van zijn gedichten hooren we hem nog antwoorden aan de velen, die meenden, dat hij, met zulk een macht bekleed, zich van de alleenheerschappij zou meester maken, ja, die hem een dwaas achtten, omdat hij het „wild, dat in het net stak", weer liet ontsnappen. Doch Solon heeft dit bewust en vrijwillig niet gedaan; hij hief zijn schild, zooals hij zegt, gelijkelijk boven beide partijen en stelde zich boven de twistenden om hun *aller* belang te behartigen. Hij gaf zijn vaderstad nieuwe wetten, die de blijvende grondslag geworden zijn van haar verdere ontwikkeling. Door deze is hij de eerste democratische staatsman, dien wij kennen.

Al twistten ook lateren al spoedig — daar archieven en systematische

bewaring van wetten en maatregelen nog niet bestonden — over den preciesen inhoud van deze wetgeving van Solon, toch kan met vrij groote zekerheid gezegd worden, dat zij een sociale en een politieke zijde bezat, die beide uitgingen van denzelfden grondslag: dat geen burger door den staat als een voorwerp, als een ding zonder eigen rechten, beschouwd mag worden. En, dat wanneer aan iemand rechten worden toegekend, hij tevens de macht moet bezitten om die rechten zelf te handhaven. Een slaaf kan gunsten, voorrechten, genade ontvangen van zijn heer; een onderdaan kan het onder een despotie materieel goed, zelfs zeer goed hebben; doch vrij zijn ze volgens Grieksche opvatting niet en volkomen consequent noemden zij dan ook de onderdanen van den Perzischen koning *slaven*. Een burger behoort zijn eigen rechten te hebben en die te kunnen handhaven.

Het tot slaaf maken van een schuldenaar en het geld leenen op onderpand van de vrijheid werd door Solon voor altijd verboden. Degenen, die zich in slavernij bevonden, werden vrij verklaard en voor zoover zij zich in het buitenland bevonden zooveel mogelijk teruggekocht. De schulden en hypotheken werden belangrijk verlicht. Al weten we niet precies hoe Solon deze zaken regelde, zeker is, dat hij den achteruitgang van den vrijen boerenstand met succes heeft gestuit; Attica bleef een land, waar het kleinbezit regel bleef en een talrijke vrije bevolking in den landbouw haar bestaan vond.

Deze sociale maatregelen werden voltooid en gegarandeerd door een politieke reorganisatie. Door Solon werd, voor het eerst voor zoover wij weten, de sociale ethiek, die onderdrukking van de kleinen door de machtigen verbiedt, gemaakt tot basis van een sociale *politiek*, namelijk doordat hij aan alle burgers het stemrecht gaf in de volksvergadering en in de juryrechtbanken.

De burgerij werd verdeeld in vier vermogensklassen. Wie het meest presteerde voor de gemeenschap kreeg daarmede overeenstemmenden invloed. Uit de hoogste klasse, de pentakosiomedimnen, werden de archonten gekozen; zij, die te paard in den oorlog dienden, de ridders, en de zeugiten, die zich als hopliet in volle wapenrusting ter beschikking stelden, bezetten de officiersplaatsen en de lagere ambten. De bezitlooze handwerkslieden en daglooners, de theten, ontvingen slechts stemrecht. Wel bleef hierdoor ongetwijfeld het bestuur nog in handen van de adellijken en rijken, doch deze oefenden hun bestuur niet meer uit als een hun rechtmatig toekomend *bezit*, doch als mandatarissen van het geheele volk, dat door hun verkiezing hun vertrouwen schonk en tevens het recht bezat hen ter verantwoording te roepen.

Na zijn wetgeving tot stand gebracht te hebben, trad Solon af. Hij was zelf overtuigd van de rechtvaardigheid en blijvende waarde van zijn arbeid. De geschiedenis heeft hem gelijk gegeven en terecht noemt men hem den eersten staatsman van Europeesch formaat.

Doch zijn tijdgenooten waren door deze wetten, die aan geen der partijen volledige voldoening verschaften, doch slechts rechten gaven, niet direct tevreden gesteld. We hooren onmiddellijk van nieuwen partijstrijd, waarin het tenslotte aan den populairen generaal Pisistratus, die Salamis blijvend voor Athene gewonnen had, gelukte zich van de tyrannis meester te maken. Tweemaal wisten zijn vijanden hem te verdrijven, doch tenslotte keerde hij met wapengeweld terug en behield de alleenheerschappij tot zijn dood in 528 toe. Zóó krachtig was zijn bewind gevestigd, dat zijn zonen Hippias en Hipparchus hem zonder moeilijkheden konden opvolgen.

Ook Pisistratus was een regent van buitengewone bekwaamheid. Krachtig bevorderde hij den materieelen welstand van de massa des volks, op wie zijn bewind in hoofdzaak steunde. Zoowel de handel als de landbouw had zijn aandacht; Atheensche koloniën werden gesticht aan den Hellespont en op de daarvoor liggende eilanden, als steunpunten voor den steeds belangrijker wordenden handel in koren met Zuid-Rusland.

Terwijl Solon de grondlegger is van de Atheensche democratie, is het Pisistratus geweest, die het latere Atheensche koloniale rijk heeft voorbereid.

Doch ook voor de cultureele verheffing van het tot nog toe tamelijk achterlijke Attica werd door hem met kracht geijverd. De burcht werd versierd met schoone tempels en fraai beeldhouwwerk; de feesten, welke het volk placht te vieren ter eere van den landbouwgod Dionysus, werden tot staatsfeesten gemaakt en daardoor de gelegenheid geschapen, die het Attische drama tot ontplooiïng bracht. Voor het Panatheneeënfeest werden de Homerische gedichten, die daar werden voorgedragen, verzameld en geordend. Vooral het huis van Hipparchus werd een in geheel Hellas bekend middelpunt van kunst en wetenschap. Ook trachtten de tyrannen de wetgeving van Solon zooveel mogelijk in stand te laten. Slechts zorgden zij er voor, dat de gewichtigste ambten steeds door henzelf of door trouwe aanhangers werden bekleed.

Doch desondanks bleef hun bewind niet standhouden. Hipparchus werd in 514 om particuliere redenen vermoord; Hippias moest om zich te handhaven steeds strenger optreden, doch wekte daardoor slechts te feller misnoegen. Het reeds genoemde geslacht der Alcmeoniden, dat in

ballingschap was gedreven, intrigeerde voortdurend van het buitenland uit; het won den steun van het Delphisch orakel, dat op zijn beurt Sparta aanzette tot interventie. In 510 werd Hippias met Spartaansche hulp verdreven, waarna hij zich terugtrok in een van zijn vorstendommen aan den Hellespont, die onder Perzisch opperbewind waren gekomen.

In Athene stelde zich de Alcmeonide Cleisthenes aan het hoofd des volks en herstelde de democratie in radicaler vorm, dan ze door Solon was gesticht. Ingegeven waren de veranderingen zeker door haat tegen de tyrannis en vrees voor al te groote macht van edelen en partijhoofden, doch terwijl hij bedoelde deze gevaren voorgoed aan banden te leggen, deed Cleisthenes den eersten stap in een richting, die later voor de Atheensche democratie fatale gevolgen zou hebben.

Tot dusver was het Atheensche volk, evenals alle andere Ionische groepen, verdeeld geweest in vier, op bloedverwantschap berustende, stammen of phylen. In deze phylen hadden de adellijke geslachten vanouds de leiding gehad bij de godsdienstige plechtigheden, die door deze stammen in stand werden gehouden, en bij het verrichten van diensten voor den staat. Cleisthenes nu verdeelde het volk in tien nieuwe phylen, die met de oude alleen den naam gemeen hadden. Een aantal vlekken (demen) werden door hem vereenigd tot districten en uit deze districten de nieuwe phylen gevormd, die de basis werden voor de administratieve indeeling van den staat. De invloed der oude clanverhoudingen en familiebanden werd door deze geographische verdeeling geheel teniet gedaan: voortaan leverde elke phyle een afdeeling voor het leger met een gekozen bevelhebber (strateeg); daarnaast vijftig leden voor den Raad, waarvan telkens een phyle een maand lang permanent zitting hield. Deze permanente commissie van vijftig, de z.g. Prytanen, werd belast met het toezicht op alle loopende zaken en met de voorbereiding van de volksvergaderingen, die door een uit hun midden gekozen voorzitter werden gepresideerd.

Het is duidelijk, dat de mogelijkheid van een ontwikkeling in radicale richting ligt in de bevoegdheden, die aan den Raad werden toegekend. Immers deze regelingen beteekenden, dat de leiding en voorbereiding van de volksvergadering werd *ontnomen* aan de magistraten en gelegd in handen van den Raad en zijn Prytanen. Solon had zijn democratie geregeld als een systeem van georganiseerd *ver*trouwen. In Cleisthenes' hervormingen ligt echter als grondgedachte een systematisch *wan*trouwen in de organen der uitvoerende macht, die onderworpen worden aan een voortdurend toezicht van onverantwoordelijke on ongecontroleerde leiders van den Raad en van de volksvergadering. Een verzwakking van

het regeeringsgezag, die op den duur noodlottige gevolgen heeft gehad.

Hoewel het door dit voortdurend toezicht van de Prytanen en den Raad voor een archont of strateeg reeds vrijwel onmogelijk geworden was zich blijvend van de macht meester te maken, daar in elke volksvergadering zijn schorsing kon worden voorgesteld, werd uit vrees voor een tyrannis bovendien nog het merkwaardige instituut van het schervengericht, het ostracisme, geschapen. Wanneer geacht werd, dat iemand een te groote macht uitoefende of door zijn invloed een gevaar beteekende voor het bewind van het volk, kon in een volksvergadering, waarin tenminste zesduizend burgers aanwezig waren, voorgesteld worden hem te verbannen voor den tijd van tien jaar, waarover met scherven gestemd werd. Bedoeld tegen mogelijke tyrannen, werd deze instelling weldra gebruikt om, wanneer twee politieke leiders tegenover elkander kwamen te staan, het volk te doen beslissen door bij volksvotum aan den een het vertrouwen te schenken en den ander voor geruimen tijd uit te schakelen. Uitdrukkelijk moeten wij hier evenwel vaststellen, dat deze ballingschap niet als oneervol gold en niet vergezeld ging van verbeurdverklaring van vermogen.

Reeds onmiddellijk bleek, dat het bezit der vrijheid den jongen democratischen staat vervulde met een energie, die de kracht, welke de tyrannis had ontwikkeld, evenaarde, zoo niet overtrof. Inmenging van den Spartaanschen koning Cleomenes, die zich als de bevrijder en voogd van Athene beschouwd wilde zien, werd met kracht afgewezen; de naburen, die van de verwarring gebruik gemaakt hadden om zich te bevoordeelen, werden door het nieuwgevormde burgerleger over de grenzen teruggedreven.

Doch een veel zwaarder vuurproef stond voor de deur: het wereldrijk Perzië strekte de hand uit naar het kleine Hellas. Dat deze dreiging werd afgewend, dat Europa en de Europeesche cultuur vrij en zelfstandig bleven, is te danken geweest aan Atheenschen burgerzin en aan Spartaanschen soldatenmoed.

DE KLASSIEKE TIJD

DE PERZISCHE OORLOGEN

Tot ongeveer 600 v. Chr. had het Grieksche volk zich vrijwel ongestoord door machten van buitenaf kunnen ontwikkelen. Het had zich geographisch uitgebreid langs alle kusten van de Middellandsche Zee, staatkundig vertoonde het een eigen type: de republikeinsche vrije stad; economisch had het een eigen structuur gevormd: het type van den handeldrijvenden randstaat, in concurrentie met de Phoeniciërs opbloeiend aan de grenzen van de uitgestrekte vastelanden van Azië en Europa.

Toen echter trad een wijziging in: niet alleen werd de Grieksche expansie aan alle zijden gestuit door opkomenden afweer, doch zelfs werd in Oost en West het Grieksche gebied bedreigd door buitenlandsche agressie. In het Westen sloot de machtige Phoenicische handelsstad Carthago den weg door de Straat van Gibraltar af en geraakte in blijvende vijandschap met de Grieken op Sicilië, die het met geweld trachtte te onderwerpen, dan wel te verdrijven. Doch nog grooter gevaar dreigde uit het Oosten, doordat de groote Aziatische rijken, die tot dusver zich weinig om de zee en de kust hadden bekommerd, nu, na den ondergang van Assyrië, belangstelling gingen toonen voor de zeevarende kuststreken.

Het eerste trachtten de koningen van Lydië, die zich meester gemaakt hadden van de opperheerschappij over Klein-Azië tot aan de rivier de Halys toe, ook de kustgebieden te onderwerpen. En zoo was omstreeks 550 de rijke koning Croesus erin geslaagd de meeste Ionische en Aeolische steden te vermeesteren; slechts de machtige handelsstad Milete had haar vrijheid weten te bewaren, doch moest met den koning een nauw verbond sluiten.

Het juk van de Lydiërs was evenwel niet zwaar. Croesus begunstigde de voor zijn rijk gewichtige steden op velerlei wijze en stond in cultuur niet ver van de Grieken af; met het machtige orakel in Delphi onderhield

Het Parthenon, de aan Athena Parthenos gewijde tempel op den Acropolis te Athene, na de recente restauratie van het middengedeelte, dat door een munitieontploffing in 1687 vernield werd. Omstreeks 440 v. Chr. door Ictinus gebouwd

Boven: De Karyatidenhal van het Erechtheion op den Acropolis, voltooid in 407, gewijd aan den Atheenschen heros Erechtheus en Athena Polias
Beneden: De Poseidontempel te Paestum in Italie, zuiver-Dorische stijl (5e eeuw v. Chr.).
Foto Alinari

hij levendige betrekkingen en kostbare wijgeschenken werden door hem als dank voor ontvangen raad daarheen gezonden.

Doch in 546 geraakte Croesus in strijd met het opkomende Perzische rijk. Volgens het verhaal zou het Delphisch orakel hem gemeld hebben, dat hij, wanneer hij den Halys overtrok, een groot rijk te gronde zou richten. Het bleek zijn eigen rijk te zijn: Croesus werd verslagen en gevangen genomen, Lydië werd als satrapie, als stadhouderschap, bij het Perzische gebied ingelijfd. Daarmede viel ook de kuststrook den overwinnaar toe, die weldra door de satrapen van Cyrus werd bezet.

Aanvankelijk was de verhouding van deze steden, die in opdracht van den koning door Grieksche vazalvorsten werden bestuurd, en hun overheerschers niet slecht. Toen in 525 de zoon van Cyrus, Cambyses, optrok tegen Egypte, verleenden Grieksche schepen bij deze expeditie goede diensten. En toen in 513 koning Darius een tocht ondernam tegen de Scythen, waren het Grieken, die voor hem een brug sloegen over den Donau en die door hun trouwe bewaking den koning en zijn leger, toen deze moesten terugtrekken, van den ondergang redden. De tyran Histiaeus van Milete, die zijn post bij de brug niet had willen verlaten, genoot zelfs sedertdien de bijzondere gunst des konings. Ook was de saamhoorigheid met het reusachtige rijk, dat zich tot den Indus uitstrekte, voor de steden waarschijnlijk niet onvoordeelig.

Desondanks evenwel nam de ontevredenheid bij de massa der bevolking hand over hand toe. Zij zagen hoe de Perzen de eene stad na de andere en eiland na eiland bezetten en weerloos maakten; zij vreesden evenals de vroeger zoo machtige Lydiërs tot „slaven" gemaakt te zullen worden en haatten vooral de plaatselijke tyrannen, die op het Perzische gezag steunden.

Vrij zeker kan worden aangenomen, dat het volk van de geweldige uitgestrektheid en de hulpmiddelen van het Perzische rijk slechts een vage voorstelling bezat: zij zagen slechts den satraap te Sardes en de daar gelegerde zwakke troepenmacht.

Toen dan ook de tyran van Milete, Aristagoras, die voor Histiaeus de regeering waarnam, zich om persoonlijke redenen aan het Perzische gezag wilde onttrekken en het volk opriep tot de vrijheid, ontbrandde een algemeene opstand, die zich in de eerste plaats richtte tegen de plaatselijke machthebbers. Histiaeus, door den koning naar Ionië gezonden, liep tot de opstandelingen over, doch werd door hen niet als aanvoerder aanvaard en sneuvelde korten tijd later. Het gelukte den Ioniërs, verstrekt door hulp uit het moederland — door Athene en Eretria gezonden — Sardes te nemen. Doch daar de burcht standhield moesten

zij, zoodra Perzische troepen naderden, de stad weer ontruimen, die in vlammen opging.

Van centralisatie en organisatie van den tegenstand kwam niets terecht. De raad van den historicus-geograaf Hecataeus, die wel de macht van Perzië kende, om een centrale leiding te scheppen en een groote vloot bijeen te brengen, werd in den wind geslagen: elke stad wilde als vanouds vrij zijn. Toen dan ook de Perzische hoofdmacht eindelijk oprukte, vond zij nergens georganiseerden tegenstand. In 496 verscheen ook de Perzisch-Phoenicische vloot in de Aegaeische zee; de vloot der Ioniërs, die haar bij Lade ontmoette, was veel zwakker en werd tot het laatste oogenblik toe door twist en nijd der aanvoerders gehinderd. Hierdoor eindigde de slag met een volledige nederlaag der Grieken; Milete werd genomen en verwoest (494).

De indruk van deze catastrophe was verpletterend: Ionië was verreweg het rijkste en meest bloeiende deel van Hellas, Milete de sterkste stad geweest; wanneer deze zonder moeite kon worden overweldigd, scheen de kans voor de andere steden van tevoren al hopeloos. De macht van Perzië geleek onweerstaanbaar en grenzenloos.

De bezorgdheid, die nu in het vrije deel van Hellas heerschte, was niet zonder grond. Want het was weldra duidelijk, dat de Perzen het niet zouden laten bij een herstel van hun oude gebied, doch dat zij van zins waren hun bezittingen af te ronden en te consolideeren door de bezetting van de eilanden en steden ook in Europa, van waaruit de opstand begunstigd was. Des konings schoonzoon Mardonius werd belast met het opperbevel en bracht in één veldtocht Thracië en Macedonië onder Perzische opperhoogheid terug. Slechts het feit, dat hij op zijn terugtocht naar het winterkwartier een groot deel van zijn vloot door storm bij het voorgebergte Athos verloor, belette, dat hij het volgend jaar in het eigenlijke Griekenland doordrong.

In 490 stak, daar de landweg te lang en te bezwaarlijk was gebleken, een nieuwe Perzische strafexpeditie rechtstreeks de zee over om in de eerste plaats Athene en Eretria te straffen; dat de rest van Hellas dan zich vanzelf aan de Perzen zou onderwerpen, scheen wel zeker.

Onder bevel van Artaphernes, den satraap van Lydië en Dates, den overwinnaar van Lade, landden de Perzen op Euboea en namen Eretria na een kort beleg. Het bleek, dat velen onder de Grieken niet voornemens waren een in hun oog hopeloozen tegenstand te bieden; Eretria viel door verraad van eigen burgers. En toen, enkele dagen later, de Perzen landden in de vlakte van Marathon, slechts enkele uren gaans van Athene, bleek geen der omwonenden bereid de bedreigde stad te hulp

te komen, behalve het onbeduidende Plataeae. Integendeel, Thebe, Argos en Aegina waren openlijk Perzisch gezind, uit haat tegen Athene en Sparta. Sparta had hulp toegezegd, maar het was ver af en, hoewel onmiddellijk gewaarschuwd, waagden de Spartanen in hun strenge bijgeloovigheid het niet de wet, die verbood tijdens het Karneeënfeest uit te rukken, buiten werking te stellen.

Zoo stonden dan de Atheners alleen. Zij konden den vijand achter hun muren afwachten en het op een beleg laten aankomen; doch dan zou het lot van Eretria, dat door defaitisten binnen de muren was overgeleverd, vrij zeker hun deel zijn. Immers de tyran Hippias bevond zich in het Perzische kamp en men zeide, dat hij rekenen kon op den steun van vele tegenstanders der democratie. En anderzijds, wanneer men den vijand tegemoet trok, zou men komen te staan tegenover troepen, die de Ioniërs in het open veld steeds zonder moeite hadden verslagen. Doch in deze crisis bezaten de Atheners, die overigens blijkbaar geheel onvoorbereid geweest waren en geen schip gereed gehad hadden om de landing te bemoeilijken, althans één aanvoerder, die de situatie wist te beheerschen. Het was Miltiades, een afstammeling van een Atheensch geslacht, dat onder de Pisistratiden zich een vorstendom had verworven aan den Hellespont. Hij had in den Ionischen opstand medegestreden en kende den vijand en zijn methoden. Nu was hij, te Athene teruggekeerd, tot strateeg gekozen en ried krachtig aan den vijand tegemoet te trekken. De kern van het Perzische leger werd gevormd door Perzische ruiters en boogschutters, die op vlak terrein zwaargewapend voetvolk, zooals de Grieksche hoplieten, zóólang plachten te bestoken tot uitputting hun tegenstand deed ineenstorten, omzwermd als zij werden door hun veel beweeglijker tegenstanders. Op deze wijze hadden zij de Ioniërs steeds weer weten te verslaan. Miltiades echter, de eerste werkelijke strateeg, dien wij kennen, rekende er op, dat hij door gebruik te maken van het *terrein* de weinige Perzische ruiters, die de schepen hadden kunnen medevoeren, zou kunnen uitschakelen. Dan zou de grootere kracht en zwaardere bewapening der Atheners het grootere getal van de overige troepen, wier gevechtswaarde gering was, meer dan goedmaken.

Hij bezette een stelling in de bergen, die den weg van Marathon naar Athene beheerschte en voor ruiters ontoegankelijk was. Wel zag de Perzische bevelhebber onmiddellijk zijn nadeel en aarzelde hij dan ook aan te vallen, doch de tijd drong: elke dag uitstel bracht de hulp der geduchte Spartanen naderbij. Tenslotte waagde hij den aanval, doch na een hevig handgemeen bleven de Atheners meester over de veel lichter gewapende Aziaten en het overschot van het geslagen leger vluchtte op

de schepen. Nog wilden de Perzen een stoutmoedigen overval op de stad zelf wagen, doch toen zij, voor Phaleron verschijnend, daar Miltiades en zijn leger, die hun plan geraden had, opgesteld vonden, keerden zij naar huis terug. De Spartiaten, die na afloop van het feest op marsch waren gegaan, kwamen, na een geweldigen ijlmarsch, één dag te laat!

Athene was gered; en wel gered door eigen kracht en beleid. Dit feit maakte de stad met één slag, naast Sparta, tot de leidende macht van allen, die voornemens waren de vrijheid van Griekenland ook verder te verdedigen. De moreele uitwerking van de overwinning was geweldig; terwijl in 490 alleen Athene en Sparta zich hadden willen verdedigen, vonden later de Perzen geheel Griekenland gewapend en voorbereid. Gebleken was, en telkens en telkens weer is deze grondstelling van de Grieksche strategie bevestigd door de feiten, dat in bergachtig terrein de zware Grieksche infanterie in een geregeld gevecht verre de meerdere was van de Perzen. De blinde vrees voor de onoverwinnelijke wereldveroveraars was voorgoed geweken. Terecht zong de dichter Simonides, dat: de Atheners als kampioenen van Hellas bij Marathon de macht der goudgesierde Meden hadden ten val gebracht.

Dat Marathon slechts een voorspel beteekende en dat Perzië zijn verloren prestige zou trachten te herstellen, was evenwel niet twijfelachtig. Maar Perzië was ontzaglijk groot en daardoor langzaam in zijn bewegingen en besluiten; bovendien stierf koning Darius in 485 en had zijn zoon Xerxes eerst opstanden te onderdrukken in Babylonië en Egypte. Zoo werd het 481 voordat de groote expeditie, nu met de volle kracht van het rijk en onder bevel van den koning zelf, kon worden voorbereid. In Klein-Azië en in Thracië werden voorbereidselen op groote schaal getroffen, die een aanval in 480 aankondigden.

Doch ook de Grieken hadden deze tien jaren van respijt niet werkeloos laten voorbijgaan.

De energieke koning Cleomenes van Sparta was aanvankelijk de ziel van de voorbereidingen. Hij dwong Argos door een zware nederlaag tot machtelooze neutraliteit. Aegina, hoewel Athene's felle concurrent ter zee, werd door zijn ingrijpen en invloed bewogen zich bij de nationale partij aan te sluiten en zijn voortreffelijke zeemacht ter beschikking te stellen. Zelfs aan Syracuse vroeg men hulp, doch de machtige tyran Gelon weigerde deze, daar hijzelf bedreigd werd door een aanval van Carthago. Ook Midden-Griekenland sloot zich bij de coalitie aan, doch zonder veel geestdrift; vooral Thebe was onbetrouwbaar. Thessalië, geregeerd door het machtige adelsgeslacht der Aleuaden, was openlijk

Perzisch-gezind; deze tyrannen verwachtten van den koning versterking en uitbreiding van hun gezag.

Wel geraakte Cleomenes in conflict met de ephoren, die zijn heerschzucht vreesden, en stierf hij nog vóór het uitbreken van den strijd in ballingschap, doch deze persoonswisseling had op de vastberaden houding van Sparta en de Peloponnesus geen invloed.

Te Athene had de overwinnaar van Marathon intusschen een roemloos einde gevonden. Opgegroeid in de traditie van de tyrannis, paste Miltiades eigenlijk weinig in het republikeinsche kader. Steunend op zijn groote populariteit na den slag bij Marathon had hij van het volk met blanco volmacht een vloot gevraagd. Doch zijn tocht, die niet veel anders bleek te bedoelen dan een strooptocht tegen die steden en eilanden, welke zich niet tegen de Perzen hadden verzet, mislukte smadelijk. Hij zelf keerde zwaar gewond terug en werd tot een hooge boete veroordeeld, wegens „misleiding des volks". Daar hij buiten machte was tot betalen, stierf hij aan zijn wonden in gevangenschap.

Doch reeds was een nieuwe leider op den voorgrond getreden. Themistocles, een buitengewoon begaafd en energiek staatsman, had reeds vóór Marathon er op aangedrongen dat Athene zich een vloot zou bouwen en zijn kusten afdoende tegen een inval beveiligen. Tijdelijk door Miltiades in de schaduw gesteld, nam hij nu de leiding en zette zijn plannen door. De opbrengst van nieuw-ontdekte mijnen te Laurium in Attica werd bestemd voor vlootbouw op groote schaal en in 480 waren tweehonderd triëren (oorlogsgaleien) gereed, een macht, die verre alles overtrof, wat eenige Grieksche stad op zee vermocht te brengen. Niet zonder strijd evenwel was dit plan doorgezet en vooral de conservatieve staatsman Aristides had zich krachtig verzet. Want deze vloot zou bemand moeten worden door de bezitlooze matrozen en handwerkers van Athene; wanneer nu de hoofdmacht van den staat door deze massa werd gevormd, zou onvermijdelijk een verschuiving in de binnenlandsche verhoudingen het gevolg zijn en zou de suprematie van de gezeten burgerij, die tot nu toe, als hoplieten, de kern van 's lands weermacht hadden uitgemaakt, zeer bedreigd worden. Doch het volk liet zich, onder invloed van de Perzische bedreiging, door deze bezwaren niet weerhouden; het ostracisme besliste: Aristides werd in ballingschap gezonden en de plannen van Themistocles doorgezet.

Vreemd was de houding van het Delphisch orakel. Van alle zijden om raad gevraagd, waagde het niet beslist partij te kiezen voor de nationale zaak; het gaf dubbelzinnige en ontmoedigende antwoorden. Blijkbaar wilden de priesters, overtuigd van de overmacht van Perzië, zich

en hun orakel van te voren veilig stellen bij de nieuwe heerschers, die zij verwachtten. Athene ontving, na herhaald aandringen, het antwoord, dat slechts houten muren de stad zouden kunnen redden. Stoutmoedig en handig verklaarde Themistocles, dat met die houten muren de schepen bedoeld werden en gebruikte het onbegrijpelijk orakel aldus tot moreelen steun van zijn politiek.

In het voorjaar van 480 brak het Perzische leger op voor zijn tocht door Thracië en Macedonië naar Hellas. Uitstekende voorbereidingen waren getroffen; een brug was over den Hellespont geslagen om het landleger snel te kunnen overbrengen; een geweldige vloot, deels oorlogsschepen, deels vrachtschepen met allerlei voorraden beladen, volgde de bewegingen van het leger langs de kust.

Phantastische cijfers omtrent hun aantal deden in Hellas de ronde. De schattingen, die de overlevering ons heeft bewaard, varieeren van vijf tot anderhalf millioen! Wanneer we deze getallen critisch bezien, lijdt het geen twijfel, dat zij alle werkelijke waarde missen; zij zijn slechts ontleend aan de mondelinge geruchten, welke alom rondgingen en grif werden geloofd: eerst uitgestrooid door lieden, die door paniek geheel verbijsterd waren en later, toen de overwinning was bevochten, door diezelfden nog behoorlijk aangedikt — immers hun roem werd grooter, naarmate het aantal der vijanden steeg. We mogen er slechts dit uit opmaken, dat de massa der Perzen zóó groot was, dat geen Griek ze vermocht te schatten en te overzien, waardoor de phantasie vrij spel kreeg. Het moet onmogelijk geacht worden, dat in de Oudheid, zonder moderne hulpmiddelen, zonder wegen, zonder verbindingen, een millioenenmassa over groote afstanden en door dunbevolkte, nog halfwilde streken werd verplaatst; zelfs Napoleon is met zijn groote leger in Rusland nog in de 19de eeuw verhongerd. Wie zich de moeite neemt de lengte alléén van zulk een leger met zijn tros te berekenen, komt tot geheel onmogelijke uitkomsten.

Anderzijds echter vinden we in de overlevering toch ook wel gegevens, die blijkbaar exact en betrouwbaar zijn, en die een grove schatting mogelijk maken. Herodotus verhaalt, dat een ooggetuige hem had verteld, dat het leger zeven dagen noodig had om over de brug van den Hellespont te trekken; daaruit laat zich berekenen hoeveel mannen, paarden, bagage en vee, karren en wagens binnen die tijdsruimte *hoogstens* deze brug, die we ons volgens onze begrippen zwak en wankel moeten voorstellen, zullen hebben kunnen passeeren. Het resultaat is trouwens voor antieke verhoudingen nog hoog genoeg: misschien wel 100 à 120.000 man, waarvan de helft ongeveer soldaten

waren en de rest tot den legertros behoorde. Dat was een legermacht, zooals Hellas nog nooit had bijeengezien, en groot respect moeten we hebben voor de aanvoerders der Perzen, die er in geslaagd zijn zulk een massa zonder moderne hulpmiddelen door weinig gecultiveerde streken, over zee en rivieren in goede orde uit Azië tot in Hellas te doen opmarcheeren. Want terwijl b.v. bij de Kruistochten in de Middeleeuwen slechts een klein deel der legers de bestemming placht te bereiken, schijnt het Perzische Groote Leger zonder belangrijke marschverliezen zijn tocht te hebben volbracht.

De Grieken hadden een krijgsplan ontworpen, dat, mits goed uitgevoerd, een redelijke kans op succes scheen te bieden. Op grond van de opgedane ervaring wilden zij den Perzen in de bergpassen den weg versperren, terwijl de vloot, eveneens verzameld in nauwe vaarwateren langs de kust, tegen een omtrekking lang den zeeweg moest waken. Het opperbevel, zoowel te land als ter zee, zou bij de Spartanen berusten, omdat alleen aan hen de anderen zouden willen gehoorzamen. Hoewel de Atheners meer dan de helft van de vloot leverden, schikten zij zich met groote zelfverloochening in deze achterstelling. Gelukkig voor Hellas was de Spartaan Eurybiadas, die het oppercommando zou voeren, een man, die de geniale plannen van Themistocles blijkbaar wist te begrijpen en die de verantwoordelijkheid voor diens, soms gewaagde, plannen op zich durfde te nemen; de werkelijke leider van den strijd ter zee was en bleef Themistocles.

Doch de uitvoering van deze plannen verliep minder voorspoedig. De nauwe Tempe-pas in Thessalië moest zonder strijd worden prijsgegeven, wegens de onbetrouwbare houding der Thessaliërs zelf. Toen de Perzen in den zomer dit land binnenrukten, gingen de dynasten inderdaad onmiddellijk tot den koning over en versterkten Thessalische contingenten diens leger.

De strijd zou nu gevoerd worden in de tweede linie, die nog sterker en gunstiger gekozen scheen. Het leger bezette den nauwen pas van Thermopylae; zeven- à achtduizend man, waaronder driehonderd Spartiaten, onder bevel van koning Leonidas; de Phociërs kregen opdracht de smalle bergpaden te bewaken. De vloot, bij Artemisium samengetrokken, zou de doorvaart door de straat van Euboea afsluiten.

Aanvankelijk had deze tactiek succes. De aanvallen der Perzen op den pas werden met voor hen zware verliezen zonder moeite afgeslagen en toen daarop de vloot van den koning het anker lichtte om den pas te omzeilen, werd ook haar dit in een hevig driedaagsch gevecht verhinderd.

Doch nu speelde de zorgeloosheid en het gebrek aan discipline, dat

bij de gewapende Grieksche burgers en boeren placht te heerschen, hun parten. Toen de Perzen het waagden een afdeeling hunner gardesoldaten te laten oprukken langs een bergpad, hun door Thessalische gidsen gewezen, troffen zij de Phociërs in diepen slaap. Overrompeld, boden zij niet den minsten tegenstand en ongehinderd verschenen de Perzen nu in den rug van den pas.

Koning Leonidas nam snel besloten zijn maatregelen. Zijn hoofdmacht zond hij terug, hijzelf bleef met zijn Spartiaten en een afdeeling Thespiërs. Niet alleen verbood zijn eer als Spartiaat hem te vluchten, doch het was ook van vitaal belang, dat de vijand zóó lang zou worden opgehouden, tot de vloot bij Artemisium zich had kunnen terugtrekken. Na heldhaftigen tegenweer sneuvelde hij met zijn mannen tot den laatste toe. Later werd in den pas hun grafmonument opgericht, dat in simpele woorden de Spartaansche code van eer en discipline, in twee dichtregels slechts vervat, tot uitdrukking bracht:

„Vreemdeling, meld te Sparta, dat wij hier liggen, trouw aan ons consigne."

De eerste slag was geleverd en verloren. Midden-Griekenland lag weerloos open voor de Perzen. Athene was onhoudbaar. Thebe en de Boeotiërs, die zich ijlings bij den Koning aansloten, leverden hem het eenige wat hem ontbrak: zwaargewapende infanterie, en een veilige operatiebasis.

En toch was Leonidas' dood niet vergeefsch. De Perzen hadden geleerd, met welk een mannen en op welk een tegenstand zij te rekenen zouden hebben. De Grieken werden door zijn voorbeeld tot fanatieken moed geprikkeld.

Prachtig was de houding der Atheensche burgerij. De stad werd ontruimd; de bevolking vluchtte op de eilanden, de weerbare mannen gingen op de schepen; geen stem werd gehoord, die van opgeven of overgave sprak.

Toen de Perzen in den nazomer de stad binnentrokken, vonden zij haar verlaten. Slechts weinigen, priesters en anderen, die met het leven afgerekend hadden, wachtten hen op den burcht, in roerende naiveteit verschanst achter houten palissaden, die de god te Delphi immers had bevolen... Zij vielen na dapperen tegenweer in hopeloozen strijd.

Op de Isthmus van Corinthe werkte de gansche macht van den Peloponnesischen Bond aan de verschansingen; bij Salamis lag de Grieksche vloot.

Welke gedragslijn moest de koning, welke de Grieksche aanvoerder

kiezen? Herodotus vertelt van hevige discussies, van voorstellen tot moedelooze vlucht, van slimme intriges van Themistocles om laffe Peloponnesiërs schaakmat te zetten. Doch het meeste van die verhalen draagt al te duidelijk het stempel van oncontroleerbare geruchten. Er zal wel in den krijgsraad getwist zijn, en wellicht heeft de slimme Themistocles door valsche onderhandelingen en misleidende boodschappen getracht den vijand in een val te lokken. Doch het eenige werkelijk belangrijke is, dat de vloot in haar geheel bleef standhouden in haar sterke positie achter de enge zeestraat, van waaruit zij de overvaart naar de Peloponnesus afdoende beheerschte. Eere aan den scherpzienden strateeg — het zal wel Themistocles geweest zijn —, die deze positie koos, en tegelijk eere aan den Spartaan Eurybiadas, die zijn saamgeraapte scheepsmassa wist bijeen te houden en te doen standhouden in een positie, waar een nederlaag vernietiging beteekend zou hebben.

Dit besluit bracht de Perzen, die wellicht op een uiteenvallen van de scheepsmacht hadden gerekend, in een moeilijk parket. Te land de verschanste Isthmus aanvallen was onmogelijk en Salamis versperde den zeeweg; de herfst naderde, waarin de antieke schepen niet langer zee konden bouwen. De koning — naar men later zeide verlokt door valsche voorspiegelingen van Themistocles, die veinsde verraad te zullen plegen — gelastte den aanval. Ook nu, het zij nog eens opgemerkt, zien we bij de Perzische leiding een scherp inzicht in den toestand en krachtige uitvoering ook van gewaagde ondernemingen: De vloot drong des nachts, terwijl troepen het kleine eiland Psyttaleia bezetten, de baai van Salamis binnen: was de manoeuvre gelukt, dan hadden de Grieken zich des morgens afgesneden en tegen den wal gedrukt gevonden. Doch de manoeuvre gelukte niet. Volgens een romantisch verhaal, dat misschien wel waar is, bereikte een schip uit Aegina, waarop de verbannen Aristides zich terugspoedde om zijn vaderland zijn arm ten dienste te stellen, op het laatste oogenblik de vloot en berichtte de beweging van de Perzen. Toen het licht werd, vond de Perzische vloot, half in de zeestraat en half er reeds doorheen, de Grieken in slagorde. De Grieken dreven het voorste eskader terug in de straat, het achterste drong op en geraakte met de wijkende schepen in een onontwarbaar kluwen. Daar braken de Aegineten door hun tegenstanders heen en hiewen in op de weerlooze massa der vijanden; Atheensche hoplieten bestormden onder leiding van Aristides Psyttaleia en, terwijl zij hun landgenooten hulp boden, doodden zij zonder genade al wat aan Perzen zich zwemmend trachtte te redden. Toen de avond viel, was de Perzische vloot vernietigend verslagen... en de Perzische veldtocht mislukt.

De Grieksche vloot beheerschte nu de zee; Xerxes moest er ernstig rekening mee houden, dat zij zou trachten hem en zijn leger van Azië af te snijden. Reeds tijdens het gevecht waren enkele Ionische schepen overgeloopen, gevaar voor afval van geheel Ionië was verre van denkbeeldig.

In deze omstandigheden keerde de koning zelf ijlings met een deel van zijn troepen terug naar Azië, waarheen ook het overschot van de vloot zich terugtrok.

Doch de hoofdmacht van Xerxes' leger bleef onder bevel van Mardonius in Griekenland achter, en overwinterde in Thebe.

Mardonius achtte zijn kansen op succes, ondanks Salamis, nog niet gering. Nu een bliksemsnelle en algeheele onderwerping niet was gelukt, rekende hij er op, dat het hem gelukken zou de Grieksche coalitie te doen uiteenvallen en de weinige weerspannigen mettertijd afzonderlijk te overmannen. En in zooverre had hij goed gezien, dat reeds onmiddellijk ernstige meeningsverschillen zich deden gevoelen. De Spartanen meenden, dat een optreden van de vloot de Perzen zonder het risico van een veldslag zou dwingen terug te trekken. Doch de Atheners, die nog steeds bedreigd werden van Boeotië uit, wenschten dat de Perzen onmiddellijk aangevallen zouden worden.

Mardonius, die uitstekend ingelicht werd, trachtte nu Athene los te maken van Sparta. In het voorjaar rukte hij andermaal Attica binnen, en bezette de steden. Aan de bevolking, die wederom alles had moeten verlaten en die zich door de Peloponnesiërs verlaten en verraden gevoelde, daar deze zich veilig binnen de Isthmus hielden, bood hij een afzonderlijken, voordeeligen vrede aan. Doch de ééne man, die het waagde voor dezen vrede te spreken, werd door de Atheensche vrouwen gelyncht, terwijl hulp van Sparta nu niet meer werd gevraagd, doch geëischt. Sparta zag nu het gevaar van langer dralen in; het Peloponnesische leger rukte de Isthmus over en Mardonius week haastig terug naar Boeotië, waar aan het riviertje Asopus, dichtbij het stadje Plataeae, de legers elkander ontmoetten: de Perzen met hun ruiterij in de vlakte opgesteld, de Grieken op de helling van den Cithaeron verschanst.

Zoowel Mardonius als de Spartaansche bevelhebber Pausanias weigerde den strijd op ongunstig terrein. Slechts schermutselingen vonden plaats tusschen ruiters en voorposten, met afwisselend succes. Tenslotte besloot Pausanias wegens de moeilijkheden, die de watervoorziening opleverde, zijn positie te verleggen. Hij wilde deze gevaarlijke manoeuvre in den nacht uitvoeren, doch het uit vele afzonderlijke detachementen bestaande leger geraakte in wanorde; toen de dag aanbrak was de Spar-

taansche vleugel losgeraakt van de Atheensche en de afdeelingen van het centrum waren in geen velden of wegen te bespeuren.

Mardonius wilde deze schoone kans niet laten voorbijgaan. Hij gaf het teeken tot den aanval en rukte tegen de geïsoleerde Spartanen op, terwijl de Boeotiërs de Atheners aanvielen. Doch in deze crisis werd de dag gered door de Spartaansche discipline. Onder een hagel van projectielen wachtten de Spartanen, zonder hun gelederen te verbreken, den zwerm van ruiters en voetvolk af, tot zij zoo dicht genaderd waren, dat een tegenaanval mogelijk werd. Toen stortten zich de in ijzer gepantserde rijen op den vijand. In het verwoede handgemeen werd Mardonius, die te paard zijn ridders aanvoerde, uit het zadel gesleurd en gedood, zijn troepen reddeloos geslagen. Ook de Boeotiërs werden door de Atheners overhoop geloopen. Het Perzische kamp werd genomen; het overschot van het leger, grootendeels ruiterij, aanvaardde den terugtocht naar Azië, die onder zware verliezen werd volbracht. Thebe werd genomen en de leiders der Perzische partij gestraft.

Nu voer ook de vloot naar Azië: bij Mycale vonden zij de Perzen verschanst op de kust en terwijl de Grieken het kamp bestormden, streden binnen den wal Ioniërs en Perzen onderling. Zoo was de uitslag niet twijfelachtig; de vloot werd in brand gestoken en vernietigd. Het Perzische gevaar was te land en ter zee voorgoed verdwenen; het waren nu de Grieken, die tot den aanval konden overgaan en de verloren gebieden herwinnen.

Tezelfdertijd, dat in het Oosten de Perzen oprukten tegen Hellas, waren op Sicilië de Carthagers tot den aanval overgegaan. Doch bij de Himera werd ook hun leger door den tyran van Syracuse, Gelo, beslissend verslagen. Enkele jaren later werd bij Cymae de vloot der Etruscen, die de Italische koloniën bedreigden, door Hiero, Gelo's broeder en opvolger, in bondgenootschap met Aristodemus, den tyran van Cymae, vernietigd. In Oost en West triomfeerde het Hellenendom, dat nu een eeuw lang de zee beheerschte.

DE HEERSCHAPPIJ TER ZEE VAN ATHENE

De strijd, die bij Marathon en Plataeae, bij Salamis en Mycale werd beslecht, was meer dan een conflict tusschen twee staten, het was een botsing tusschen twee werelden, de oude Oostersche en de opkomende Westersche. Terwijl voor dien de Grieken, ook al hadden zij al een zeer bepaalden eigen levensstijl, toch met zekeren eerbied en ontzag opzagen naar de geweldige staten en culturen van het Oosten met hun eeuwen-

oude cultuur en machtige vormen, had nu het Hellenendom zich niet alleen gehandhaafd tegen die wereldmacht, doch de superioriteit bevochten. De tegenstelling tusschen Grieken en Barbaren krijgt nu langzamerhand de kleur van *superioriteit* van den Griek boven den Barbaar; het Westen gaat zich de meerdere gevoelen van het Oosten en blijft die meerderheid behouden tot de tijden van den Islam toe.

Het is ijdel te speculeeren, wat er gebeurd zou zijn, wanneer de mannen van Sparta en Athene het onderspit gedolven zouden hebben; doch zien we naar Egypte: dit heeft zich *niet* weten te handhaven en sedertdien is de Egyptische cultuur, het eigen levenstype, hoe langer hoe meer verzwakt en verdwenen, terwijl uit Hellas de Europeesche cultuur is opgegroeid.

Dat deze slagen, in tegenstelling tot vele andere, in hun aan strijd zoo rijke geschiedenis een ommekeer en beslissing beteekenden, hebben de Grieken zelf onmiddellijk beseft.

Al was een groot deel van Ionië van Perzië afgevallen, toch hielden Perzische garnizoenen nog verscheidene strategisch en economisch gewichtige punten in het gebied van de Aegaeische zee bezet. De verbonden Grieken waren besloten deze allereerst te hernemen. Reeds in 479 wendde de vloot zich naar den Hellespont. Het volgend jaar trok ook Pausanias tegen deze hartader van den Griekschen handel te velde en veroverde Byzantium.

Doch reeds bij dezen veldtocht brak het conflict tusschen de bondgenooten uit. De Spartaan, door zijn opvoeding geheel ongeschikt met anderen om te gaan dan als militaire ondergeschikten, bovendien door den roem van Plataeae in zijn trots gestijfd, geraakte in conflict met de andere verbondenen, die zijn aanmatiging te minder verdroegen omdat de bijdrage van Sparta tot een overzeesche expeditie onbeteekenend was. Zij weigerden hem te gehoorzamen en verzochten den Atheners het bevel op zich te willen nemen in den zeeoorlog tegen Perzië. Het kwam zelfs tot een gewapend conflict te Byzantium; maar de kwestie werd geregeld doordat de regeering van Sparta, die zich evenzeer ongerust maakte over de heerschzucht van haar generaal, hem terugriep. Nu onttrokken de Peloponnesische staten zich aan de voortzetting van den oorlog, waardoor de leiding vanzelf aan Athene toeviel.

In 477 kwam het Delisch-Attisch Verbond tot stand tusschen Athene en alle eilanden en zeesteden, waarbij zij zich verbonden den strijd tegen Perzië voort te zetten. Alle bondgenooten zouden hun bijdragen leveren in geld of troepen. Zeer vele kozen het geldtribuut op te brengen, waarvan het bedrag werd vastgesteld door den onkreukbaren Aristides.

Een raad der bondgenooten zou van tijd tot tijd in het heiligdom van Apollo op Delos vergaderen, waar ook de krijgskas van den Bond werd gedeponeerd. Doch in feite werd de macht over de middelen van den Bond gelegd in handen van den hegemon: Athene. Het was de Atheensche veldheer Cimon, de zoon van Miltiades, die aan het hoofd van de grootendeels uit Atheensche schepen bestaande vloot, uit bondsgelden bekostigd, de Perzen uit hun laatste steunpunten verdreef.

In de weinige jaren tusschen 480 en 470 steeg Athene tot het erkende hoofd en het natuurlijke middelpunt, in economisch en militair opzicht, van de geheele wereld van ruim 200 steden en eilanden rondom de Aegaeis. Het inde de bondsbijdragen en handhaafde de verplichtingen van de leden, zijn vloot werd de sterkste en verreweg best geoefende en uitgeruste van Hellas, het bondsgeld stimuleerde het economisch leven tot ongekenden bloei.

En ook te land wist Themistocles maatregelen te nemen, die Athene als gelijkgerechtigde stelden naast Sparta. Immers de vloot mocht dan machtig zijn, Athene was een landstad en als zoodanig zwak en kwetsbaar tegenover Sparta. Welnu, Themistocles ondernam den aanleg van een versterkte haven, die door geen landleger meer genomen zou kunnen worden, den Piraeus, en de stad Athene zelf werd van vestingmuren voorzien, die elken vijand zouden kunnen tarten. Toen nu enkele jaren later stad en haven nog verbonden werden door dubbele vestingmuren, ontstond een geheel, dat voor de antieke strijdmiddelen onneembaar mocht heeten: Athene had zich kunstmatig tot een zeevesting gemaakt, die, zoo lang zij de zee beheerschte, zich veilig mocht achten.

In deze vestingplannen zien we reeds duidelijk een zich afteekenende tegenstelling tot Sparta.

Wel was de positie van Sparta in den Peloponnesischen Bond en onder de landstaten ongeschokt, maar het halfgedwongen opgeven van de leiding over *geheel* Hellas was toch een bittere pil geweest, en met leede oogen zag men daar de stijgende macht van Athene.

Voor de invloedrijke bondgenooten van Sparta, Corinthe en Aegina, was de stijgende suprematie ter zee van Athene zelfs een bedreiging van hun bestaan, daar de politieke invloed van Athene als vanzelf den handel der bondgenooten tot den Piraeus trok, ten nadeele van de andere havens aan de Saronische Golf.

En ook in Athene waren er, die een strijd met Sparta onder de oogen zagen en niet schuwden. Themistocles, zeide men, intrigeerde onophoudelijk om Athene tot hoofd van geheel Hellas te maken en den Peloponnesischen Bond te vernietigen.

Maar de meer conservatieve Cimon was fel tegen zulk een politiek gekant. Hij wenschte voortzetting van de samenwerking tusschen Athene en Sparta, die als „een eensgezind span samen den ploeg van Hellas moesten trekken". De strijd tusschen den populairen generaal en den sluwen politicus, dien men algemeen van hebzucht en eigenbaat verdacht, eindigde daarmede, dat Themistocles door ostracisme werd verbannen.

Terwijl hij zich reeds in ballingschap bevond, deed zich een incident voor, dat beide overwinnaars van 480—479 een roemloos einde deed vinden. Pausanias was na zijn terugroeping te Sparta aangeklaagd, doch vrijgesproken dank zij zijn prestige. Zich achteruitgezet en miskend voelend, bleef hij intrigeeren, door de ephoren met achterdocht gadegeslagen. Omstreeks 470 kregen de ephoren bewijzen in handen van zijn samenspanning met de Perzen en de Heloten. Pausanias onttrok zich aan arrestatie door vlucht in een tempel; de Spartanen waagden het wel niet het tempelasyl te schenden, doch zij sloten alle uitgangen af, zoodat de redder van Hellas ellendig van honger omkwam. Onder zijn nagelaten papieren beweerden zij stukken gevonden te hebben, die de medeplichtigheid van Themistocles bewezen. Zij zonden hun aanklacht naar Athene en Themistocles werd ter dood veroordeeld. Opgejaagd door geheel Hellas, vluchtte hij naar Perzië, waar hij door den koning gastvrij werd opgenomen en zijn dagen eindigde als dynast van Magnesia.

De volgende tien jaar had nu Cimon de leiding van de Atheensche politiek, steunend vooral op de militairen en de gezeten burgerklasse.

Hij zette den oorlog tegen Perzië krachtig door. Kort voor 470 behaalde hij een schitterende overwinning bij den mond van het riviertje de Eurymedon, waardoor de Perzen tot Cyprus werden teruggedreven.

Doch tegelijk was hij een krachtig bevorderaar van het opkomende Atheensche *imperialisme*. De Delisch-Attische Bond was bezig snel van karakter te veranderen. Gevormd voor den strijd tegen Perzië, was volgens vele bondgenooten, die de bevoogding door Athene moede werden, de Bond nu overbodig geworden; zij wenschten daarom uit te treden. Dit nu stond Athene niet toe: de Bond was volgens hen voor altijd gesloten en uittreding of afscheiding werd als afval en opstand beschouwd en met wapengeweld onderdrukt. De onderworpen afvalligen werden ontwapend en met zwaar tribuut gestraft, of hun gebied gegeven aan Atheensche kolonisten.

Door deze politiek werd feitelijk het meerendeel der zgn. bondgenooten verlaagd tot onderdanen van Athene, dat met bondsmiddelen zijn

vloot en leger zóódanig versterkte, dat het de bondgenooten practisch geheel overheerschte. Openlijk begonnen de Atheners te spreken van hun „arche", hun *Rijk*. Dat deze vrijheidsberooving onder de bondgenooten toenemende verbittering wekte, spreekt van zelf. Nog duidelijker dan bij Sparta en den Peloponnesischen Bond bleek hier weer de funeste uitwerking van de Grieksche „hegemonie". Van een samengroeien en van bondsorganen, waaraan ook Athene ondergeschikt was, is, ondanks bondsraad en bondskas, ook hier geen sprake geweest.

In 467 scheen een crisis op handen. Het rijke eiland Thasos viel van den Bond af en *wendde zich tot Sparta* om hulp, ten einde, evenals het de vrijheid gehandhaafd had tegen Perzië, nu ook de Grieken te verlossen van een nieuwen tyran: Athene!

Het scheen, dat Sparta van zins was tusschenbeide te komen, doch een volkomen onvoorzien voorval wijzigde den loop der gebeurtenissen: Sparta werd door een geweldige aardbeving verwoest, die de toch numeriek reeds te zwakke Spartiaten decimeerde. Van nu af is in Sparta's houding een angstige zorg om dit gering aantal te sparen en te ontzien, die tot een ernstige handicap werd voor alle krachtige buitenlandsche politiek, onmiskenbaar. Onmiddellijk op de aardbevingsramp volgde een verwoede opstand der Messeniërs, die hun vrijheid hoopten te herwinnen. Dat Sparta in dezen nood zich niet mengde in de zaken van Thasos, spreekt vanzelf. Het eiland werd door Cimon na dapperen tegenweer veroverd, de muren geslecht en de vloot uitgeleverd, de mijnen op de Thracische kust, waaraan het zijn rijkdom dankte, werden door Athene in beslag genomen, dat daar de belangrijke kolonie Amphipolis stichtte.

Wel slaagde Sparta erin de Messeniërs in het open veld te slaan, doch de bergvesting Ithome, waar de opstandelingen zich verschanst hadden, vermocht het niet te nemen. Dat men eraan gedacht had tegen Athene op te treden, werd door de autoriteiten ten stelligste ontkend; zelfs had men den moed Athene op grond van de bestaande verdragen te verzoeken hulp te zenden voor de belegering van Ithome.

Cimon, die tot elken prijs de Atheensch-Spartaansche wapenbroederschap wilde handhaven, dreef de inwilliging van dat verzoek door: hij zelf stelde zich aan het hoofd van het korps, dat gezonden werd.

Maar de vriendschap voor Sparta en het gezag van Cimon hadden zwaar geleden. Na het vertrek van den leider trad te Athene een scherpe reactie in: de meer radicalen hadden genoeg van den conservatieven Cimon en stelden hun eischen, onder leiding van Ephialtes en den jongen democratischen edelman uit het geslacht der Alcmeoniden, Pericles.

Zij stelden voor: afschaffing van de politieke rechten van den Areopagus, den oerouden raad van oud-archonten, die nog steeds toezicht had op de besluiten van de volksvergadering en gold als het bolwerk van het conservatisme. Tevens stond op hun program de bezoldiging van de staatsambten, waardoor ook onbemiddelden zich aan den staatsdienst zouden kunnen wijden.

Tijdens de afwezigheid van Cimon slaagden zij erin hun voorstel door te zetten; doch hoe hoog de hartstochten waren gestegen, blijkt uit het feit, dat Ephialtes werd vermoord.

Deze gebeurtenissen leidden tot den val van Cimon. De Spartanen, bevreesd voor de veranderde stemming te Athene, zonden hem en zijn hulptroepen plotseling naar huis. Deze beleediging was voor Athene te veel: Cimon, de vriend van Sparta, werd verbannen en Athene koos openlijk partij voor de vijanden van dezen staat. Twintig jaar na de glorieuze overwinning op de Perzen stonden de vroegere bondgenooten als vijanden tegenover elkander.

De onbetwiste leider van Athene was nu Pericles, die krachtig de politiek van Themistocles weder opnam en Athene trachtte te maken tot het hoofd van geheel Hellas.

In het gevoel van jeugdige kracht waagde Athene het zelfs den oorlog op twee fronten te voeren: zoowel tegen Perzië als tegen de conservatieve landstaten. En aanvankelijk met verbluffend succes. Aegina, de handelsconcurrent, werd verslagen en onderworpen, Euboea bezet.

Wel werd een Atheensch leger bij Tanagra door de Spartanen verslagen, doch na aftocht van de Peleponnesiërs gelukte het Athene ook de Boeotiërs dermate te slaan, dat in de steden democratische regeeringen, die op Athene steunden, werden gevestigd.

In 455 scheen een kans op nog grooter voordeelen zich te bieden. In Egypte was een inlandsch vorst den opstand tegen Perzië begonnen en Athene besloot hem hulp te bieden. Een vloot werd gezonden, die Cyprus vermeesterde en in Egypte den Nijlmond bezette.

Doch nu keerde de fortuin. Pharao Inaros werd bij Memphis verslagen en de Atheensche vloot tot het eilandje Prosopitis in den Nijl teruggedrongen. De energieke Perzische generaal Megabyzus damde een Nijlarm af en zette zoo de schepen op het droge; stormenderhand werd het Atheensche kamp genomen en de geheele Atheensche strijdmacht vernietigd.

Het bleek, dat Athene zijn krachten overschat had. Men moest vreezen voor een hernieuwd offensief van de Perzen ter zee tegen Hellas; de bondskas op Delos werd zelfs naar Athene in veiligheid gebracht.

Boven: De Niketempel op den Acropolis te Athene. Ionische stijl (voltooid ± 408)
Beneden: Ionisch kapiteel van den Artemistempel te Magnesia (5e eeuw v. Chr.). Staatliches Museum te Berlijn

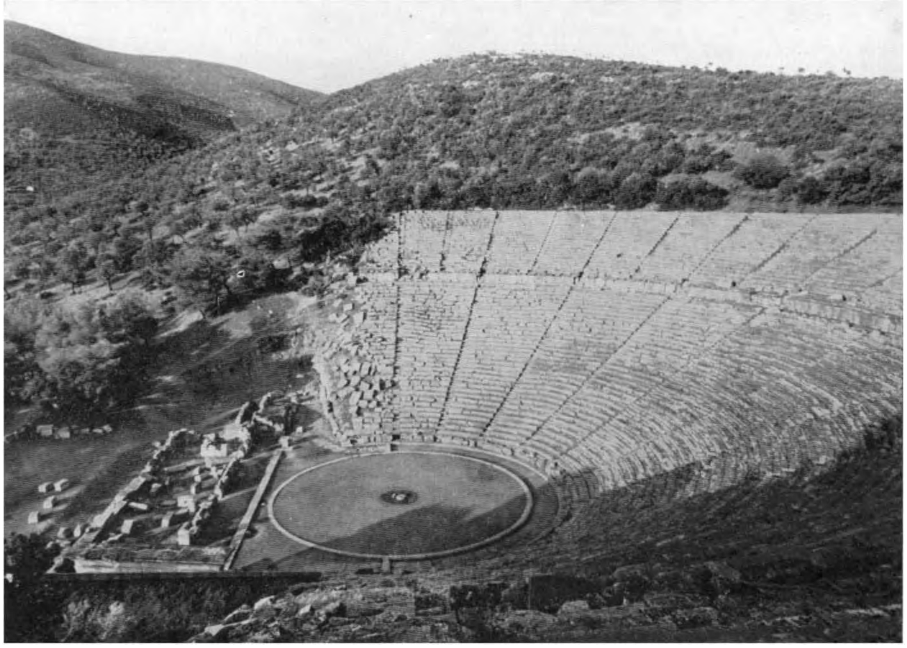

Boven: Theater te Epidaurus, gebouwd door Polycletus den Jongere (midden 4de eeuw v. Chr.), behoorende bij het Asklepius-heiligdom. *Foto Nelly's*

Beneden: De overblijfselen van den tempel van Apollo te Delphi, gebouwd in het einde van de 6e eeuw v. Chr.

Cimon werd teruggeroepen uit de ballingschap en door zijn bemiddeling een bestand voor vijf jaar met Sparta gesloten. Nu stak een expeditie in zee onder Cimon's bevel om het Atheensche prestige te herstellen. Cimon stierf op Cyprus, doch zijn onderbevelhebbers gelukte het de Perzische vloot opnieuw beslissend te verslaan bij het Cyprische Salamis: de Atheensche suprematie ter zee was weer hersteld. Doch de uitgeputte stad had rust noodig. In 446 werd door Kallias vrede met den Koning gesloten: Perzië erkende stilzwijgend de Atheensche heerschappij aan zijn kusten.

Die vrede was dringend noodig, want in Griekenland zelf was de strijd opnieuw ontbrand. De trotsche en krijgshaftige Thebanen waren de overheersching van Athene en de door Athene gesteunde democraten moede. Zij stonden op en vernietigden een Atheensch legertje, dat te hulp snelde. Sparta, dat een vijftig-jarig bestand met Argos had gesloten en nu weer onbetwist meester was op de Peloponnesus, maakte zich gereed in Attica binnen te vallen. Ook nu handelde Pericles snel en beslist: hij gaf op wat hij zag toch niet te zullen kunnen behouden en sloot vrede met Sparta. Slechts Euboea en Aegina bleven onderdanen van Athene. Officieel werd de splitsing van Hellas in tweeën erkend: Sparta en Athene beloofden elkander geen bondgenooten van de andere partij in hun Bond toe te zullen laten. Sparta zou te land en Athene ter zee de hegemonie uitoefenen.

De poging om Athene met één slag tot heerschende macht in de Aegaeische wereld te maken, mocht dan mislukt zijn, toch trad Athene feitelijk als overwinnaar uit den strijd: het had én tegenover Perzië, dat zich verbonden had geen vloot in de Aegaeische zee te zullen zenden en geen troepen te doen oprukken binnen een afstand van een dagmarsch van de Ionische kust, én tegenover Sparta, dat den Delisch-Attischen Bond had willen oplossen, zijn macht gehandhaafd en door hen doen erkennen; de Bond was nu in feite het Atheensche *Rijk* geworden en de onverbreekbaarheid van de bondsverplichtingen vastgelegd. De concurrent Aegina was verdwenen en Corinthe teruggedrongen naar den handel op het Westen. Voor het gebied van de Aegaeische Zee en den Pontus Euxinus — de Zwarte Zee — was nu Athene de erkende hoofdstad en de Piraeus de stapelplaats, waar zich alle handel concentreerde. Aristoteles berekende later, dat als ambtenaren, militairen, zeepolitie en dergelijken twintigduizend Atheners leefden van het bezit van het Rijk.

De jaren van 460 tot 430, gedurende welke Pericles onafgebroken de leiding van Athene heeft gehad, vormen de periode waarin de Grieksche cultuur zich ontwikkelde tot die rijpheid, welke wij *klassiek* plegen te noemen. Ongetwijfeld heeft deze staatsman persoonlijk op deze ontwikkeling grooten invloed gehad: bewust heeft hij ernaar gestreefd zijn stad niet alleen tot een politiek, doch ook tot het cultureel centrum van Hellas te maken.

Het is mogelijk, dat persoonlijke motieven (de Alcemeoniden waren de gezworen vijanden van het geslacht van Miltiades en Cimon) hem niet vreemd waren, doch uit alles wat van hem is overgeleverd, moeten we toch aannemen, dat hij ook van harte de democratische en liberale beginselen, die hij vertegenwoordigde, heeft aangehangen en voor juist gehouden.

Reeds in het begin van zijn „regeering" bevorderde Pericles een maatregel, die de democratiseering van Athene sterk heeft beïnvloed: de bezoldiging van den staatsdienst. Niet naar den maatstaf van arm of rijk, doch naar bekwaamheid moesten de staatsdienaren beoordeeld kunnen worden.

Het archontaat werd ook opengesteld voor de leden van de derde klasse en de archonten uit de gegadigden voortaan niet meer door keuze, doch door het lot aangewezen. Daarmede werd de tweede stap gedaan op den weg naar radicaliseering van de democratie, die door Cleisthenes was begonnen. Het is toch duidelijk, dat het gezag van deze door het lot aangewezen magistraten zeer gering was en hun taak zich weldra beperkte tot routinezaken en administratie, die door ieder verstandig burger zonder moeite konden worden volbracht: de idee van gelijkheid van alle burgers begint hier door te werken en voert als „democratisch" het beginsel in, (dat oorspronkelijk aan de democratie geheel vreemd was geweest) dat, zooals men in Amerika zegt, „any man can run any job".

Voor Pericles' eigen positie beteekende deze verandering echter een versterking, immers alleen de strategen waren van de loting uitgesloten en werden door keuze aangewezen; zij werden het lichaam, dat met Raad en Volk samenwerkte en, steunend op het hun door hun keuze gegeven vertrouwen des volks, meer en meer het uitvoerend bewind aan zich trok. Pericles zelf, van jaar tot jaar telkens weer tot strateeg gekozen en de vertrouwensman van Raad en volksvergadering (hij was ook een schitterend redenaar), verwierf zooveel gezag, dat hij tot het ware hoofd van den staat werd. Het valt niet te ontkennen, dat deze, nu in beginsel radicale, Atheensche democratie gedurende tientallen van jaren met

kracht en consequentie heeft geregeerd. Mochten al de plannen van Pericles en enkele gelijkgezinde raadslieden uitgaan, het *volk* heeft er zijn goedkeuring aan gegeven, ook wanneer die politiek zware lasten oplegde en verre doeleinden nastreefde, welke zeker niet aan ieder onmiddellijk duidelijk waren. Met andere woorden, zoolang het *vertrouwen* bleef bestaan, toonde dit systeem groote kracht, omdat achter de regeering werkelijk de vrije wil en de instemming der burgerij stonden.

Van vele zijden is, vooral in tijden, vroeger en nu, dat de democratie als beginsel werd en wordt verworpen, dikwijls betoogd, dat de bloei van Athene in deze jaren niet dank zij, doch ondanks het democratisch stelsel zich heeft ontwikkeld. Men beroept zich dan gaarne op de woorden van den grooten geschiedschrijver van deze jaren, Thucydides, die omtrent Pericles en zijn tijd opmerkt: in naam was het een regeering van het volk, in werkelijkheid de regeering van den besten man.

Toch, hoe men ook denken moge over de verdiensten van de verschillende staatsvormen, moet het historisch onjuist geacht worden het succes van Athene in de vijfde eeuw toe te schrijven aan autoritaire vormen. Immers het stond ieder vrij, en er is gretig gebruik van gemaakt, oppositie te voeren. Elke maand bestond de mogelijkheid een magistraat, ook Pericles, te schorsen, elk jaar opnieuw moest hij opnieuw gekozen worden. Zoodat ook Pericles te allen tijde ter verantwoording geroepen kon worden en zich nooit aan deze verplichting heeft zoeken te onttrekken. Hij zelf stelde er prijs op te regeeren door openlijke discussie, door overreding en niet door dwang, door gezaghebbend woord en richtinggevende daden liever dan door buitengewone bevoegdheden.

Deze liberale gezindheid sloot niet uit, dat Pericles de imperialistische politiek van Athene met kracht voortzette. Steeds meer greep Athene in de zaken van zijn bondgenooten in en trok het toezicht op rechtspleging, handel en bestuur aan zich. Orde en veiligheid in het rechtsgebied werden door deze politiek zeker gebaat, doch onder de bondgenooten wekte het stijgende verbittering, wanneer zij steeds weer ter beslechting van hun geschillen te Athene de beslissing moesten gaan vragen en hun geliefde autonomie tot een ijdel woord zagen gemaakt.

Athene volgde nu stelselmatig de politiek om in de afhankelijke steden democratische besturen in te stellen of te bevorderen; het meende, en meestal terecht, dat het door dezen ideologischen band de steden sterker aan zich zou verbinden, daar deze zwakkere regeeringen zich bewust zouden zijn zonder steun van buiten niet te kunnen bestaan.

Van den maatregel evenwel, die ons, lateren, de meest noodzakelijke

toeschijnt, n.l. de uitbreiding van het Atheensche burgerrecht, was geen sprake! Integendeel, juist het democratische Athene werd hoe langer hoe jaloerscher op zijn rechten en minder geneigd die met anderen te deelen. Terwijl in vroeger tijd de burgerij gaarne energieke en bemiddelde vreemden in zich opgenomen had, bleven nu de vele duizenden, die zich als handwerkslieden en kooplieden in de drukke haven- en handelsstad vestigden, buiten het burgerrecht, en werden, hoewel zij belasting betaalden en soms ook krijgsdienst verrichtten, slechts „bijwoners". Velen begeerden ongetwijfeld niet anders. Het was hun te doen om een rustig en welvarend leven en het burgerrecht gaf naast rechten ook zware verplichtingen. Doch onmiskenbaar is het feit, dat deze bekrompenheid van denken de democratie, die krachtens haar wezen recht voor *allen* wil zijn, veranderde in recht *alleen* voor een bevoorrechte groep van burgers, tegenover alle onderdanen, vreemdelingen en slaven, om van de vrouwen niet te spreken.

Athene werd in deze eeuw het cultureele middelpunt van Hellas, zeiden we boven. De dichtkunst, tot nu toe bloeiend aan ridderhof en vorstenpaleis, werd hier een zaak des volks. Op staatskosten werden de groote feesten gevierd ter eere van Dionysus, waar het dramatisch spel zich tot hooge kunst ontwikkelde. Spoedig gold als regel, dat een dichter, die door het volk van Athene werd toegejuicht, door geheel Hellas werd bewonderd en het oordeel van de Atheensche prijsrechters als beslissend werd beschouwd.

Nog steeds had men, als symbool van geleden onrecht, zoo lang de oorlog duurde, de tempels, door de Perzen in 480 verwoest, in puin laten liggen. Thans, nu de roemrijke vrede met Perzië was gesloten, werd tot den herbouw besloten. Doch niet restaureerde men de overblijfselen van vroeger; integendeel, de resten werden weggeruimd (uit de overblijfselen, waarmede de kloven en spleten van den Acropolis werden aangevuld, stammen de stukken, die ons een gedachte geven van de vroegere, uit den tijd van Pisistratus afkomstige kunstvoortbrengselen) en op den burcht begon Athene geheel opnieuw zich een woonplaats voor zijn goden, in de eerste plaats voor de stadsgodin Athene, te bouwen. Met één slag stelde Athene zich met zijn burcht aan de spits ook van de Grieksche bouwkunst, die zelfs de vergelijking met de beroemde heilige plaatsen van Delphi en Olympia niet behoefde te vreezen.

En niet alleen in de groote kunst, doch ook in de kunstnijverheid stonden de Attische producten weldra vooraan en werden in de geheele antieke wereld een gezocht artikel. De Attische vazen, meesterlijk van vorm en prachtig van versiering, leggen nog heden in onze musea getuige-

nis af van den goeden smaak der pottenbakkers en de zorg, die zelfs aan gebruiksvoorwerpen werd besteed.

Langzamerhand overwon de conservatieve Athener zelfs zijn argwaan tegen de wetenschap en haar verkondigers. Vooral de jeugd toonde geestdrift voor de geleerden en redenaars, die uit Sicilië en Ionië naar Attica als het middelpunt van Hellas begonnen te stroomen. Terwijl tot nu toe Ionisch het dialect was geweest, dat gebruikt werd voor algemeen-Grieksche doeleinden, treden van het einde van de vijfde eeuw af Attisch dialect en Attisch alphabet daarvoor in de plaats.

Doch hoewel deze geestelijke goederen niet weer verloren zijn gegaan, toonde het uiterlijk zoo trotsche gebouw van het Atheensche rijk van het begin af aan bedenkelijk zwakke punten, die het weldra noodlottig zouden worden.

Boven werd er reeds op gewezen, dat geheel Hellas zich splitste in twee kampen: Sparta en Athene, elk met zijn bond. Door de politiek van Pericles werd deze tegenstelling van jaar tot jaar scherper: Athene poogde openlijk de levensmogelijkheid van de Peloponnesische kust- en havensteden te belemmeren en zijn politieke en economische invloedssfeer uit te breiden. Het wierp zich op tot kampioen der democratie en verdiepte zoo de kloof tot een ideologische tegenstelling, die niet alleen de staten tegenover elkander plaatste, maar ook verdeeling bracht in alle steden zelf. De conservatieve, aristocratische elementen, zelfs in Athene zelf, begonnen de Atheensche nivelleeringszucht te haten met een bitteren haat, en anderzijds werd aan de massa voorgepredikt en ingehamerd, dat de rijken en aanzienlijken met argwaan en achterdocht moesten beschouwd en zooveel mogelijk gegriefd en benadeeld mochten worden.

Reeds in 441 moest Pericles een afval van Samos straffen in een oorlog, die bijna twee jaar duurde en schatten verslond, waarbij de afvalligen blijk gaven zelfs een samengaan met Perzië te verkiezen boven het gehate juk van Athene.

Zoo werd een oorlog voorbereid, waarin beide partijen tegenover elkander kwamen te staan met een fanatisme, dat later slechts in godsdienstoorlogen en den ideologischen strijd van onze dagen wordt gevonden, waarbij de strijdende statengroepen tegelijk een deel van hun eigen burgers bekampen, bij wie men sympathie voor de ideologie van den vijand vermoedt, oorlog, burgeroorlog en terreur met elkander gecombineerd tot een geheel, dat het Grieksche volksleven voorgoed heeft vergiftigd.

In 432 kwam het incident, dat tot de botsing leidde. De Corinthische kolonie Corcyra was met haar moederstad in oorlog geraakt om het bezit van Epidamnus. Na aanvankelijke tegenslagen rustte Corinthe zich uit tot een beslissenden veldtocht. Corcyra, bevreesd door deze toebereidselen, verzocht Athene om opneming in zijn Bond. Formeel was daar weinig tegen te zeggen, omdat Corcyra niet tot den Peloponnesischen Bond behoorde. Doch tevens was duidelijk, dat zulk een optreden tegen Corinthe, hetwelk, wanneer Corcyra onder Atheenschen invloed kwam, dreigde afgesneden te worden van den zeeweg naar Italië en het Westen, bijna zeker tot oorlog zou lijden. Athene echter aanvaardde een defensief bondgenootschap met Corcyra, en toen de Corinthische vloot de Corcyreeërs versloeg bij de Sybotische eilanden, belette een Atheensch eskader hen van hun overwinning gebruik te maken en op Corcyra te landen. Hierop wendde Corinthe zich om hulp tot Sparta.

Doch Pericles was besloten voor geen bedreiging meer te wijken. De Corinthische kolonie Potidaea, welke men verdacht van sympathie met haar moederstaat, ontving bevel haar muren te slechten en zag zich, toen dit geweigerd werd, door Athene aangevallen. Een corps vrijwilligers uit Corinthe snelde deze stad ter hulp en tegelijk drong men steeds heftiger bij Sparta er op aan den strijd te aanvaarden voor de bevrijding der Hellenen. Na lang aarzelen gaven de Spartanen toe en stelden Athene een ultimatum, dat verworpen werd. Reeds voordien waren de Thebanen overgegaan tot een aanval op Plataeae, die evenwel mislukte. In 431 overschreed het Peloponnesische leger de grenzen van Attica. „Deze dag", zeide de grijze koning Archidamus van Sparta, die het leger aanvoerde, „zal voor Hellas het begin zijn van groote rampen." De toekomst zou hem gelijk geven.

Pericles vreesde niet voor den uitslag. Athene beschikte over een reserveschat van 6000 talenten en een vloot van 300 galeien, het kon den strijd voor onafzienbaren tijd volhouden. Het platteland van Attica zou worden prijsgegeven, doch de vesting Athene was onneembaar en de vloot zou de Peloponnesus kunnen blokkeeren, totdat de vijand van uitputting zou moeten opgeven, daar Sparta over geen geldmiddelen beschikte.

Wel barstte, toen de Atheensche landlieden van de muren af hun huizen en boomgaarden in vlammen zagen opgaan, bijna een oproer los, doch Pericles' autoriteit bleek sterk genoeg hen te bedwingen. Na den aftocht van de Spartanen voer de Atheensche vloot uit en teisterde de kusten van den vijand. De insluiting van Potidaea werd voortgezet; kortom alles verliep volgens plan.

Doch het volgend jaar trof een onvoorziene ramp Athene; in de van vluchtelingen overvolle stad brak een besmettelijke ziekte uit (de beschrijving doet denken aan pokken), die zich, daar men toen van het wezen van besmetting geen vermoeden had, snel verbreidde over leger en vloot. Bijna een vierde deel van de bevolking kwam om en in woede ontstoken zette de volksvergadering Pericles af uit zijn ambten, terwijl verscheidene van zijn vrienden werden vervolgd of verjaagd. Wel bedaarde de opwinding en werd Pericles opnieuw gekozen, maar inmiddels was hij, gebroken door leed, door de ziekte aangetast en daalde hij weldra in het graf, waarin zijn zonen hem waren voorgegaan (429). In het heftigst van den storm verloor Athene zijn stuurman, den eenige, die gezag genoeg bezat om de door den oorlog ontketende hartstochten te leiden. Athene bezat verscheidene bekwame strategen, doch geen, die tevens het vertrouwen van het volk bezat. Dit luisterde naar onverantwoordelijke politici, die in de volksvergadering de meest extreme maatregelen aanrieden, soms tegen het advies in van de mannen, die de besluiten moesten uitvoeren. Nicias, de voorzichtige strateeg, en Cleon, de welbespraakte en roekelooze leerfabrikant, werden de voornaamste leiders, die het volk met grilligheid beurtelings placht te volgen.

Na de aanvankelijke uitbarsting van wanhoop sloeg, toen na twee jaar de ziekte was uitgewoed, de stemming weder om. Met groote vastberadenheid zette Athene den oorlog voort, die nu een karakter van verwoedheid en haat begon aan te nemen, zooals in Hellas tot dusver onbekend geweest was.

De Thebanen en Spartanen namen Plataeae en doodden de bevolking tot den laatsten man. Mytilene viel van Athene af, doch werd, daar Sparta geen vloot bezat die hulp kon bieden, na lang beleg hernomen: de volksvergadering te Athene gelastte alle volwassen bewoners te dooden, doch besloot den volgenden dag deze order te herroepen en „slechts" duizend voornaamsten om te brengen! De Spartaansche kaperschepen wierpen van elk Atheensch schip de bemanning zonder genade over boord; de Atheners betaalden waar mogelijk met gelijke munt. Op Corcyra raakten volk en bezittenden met elkaar in strijd en richtten een wederzijdsch bloedblad aan, dat deze bloeiende stad voorgoed te gronde richtte.

In 425 scheen de kans te keeren ten gunste van Athene. De energieke admiraal Demosthenes bezette Pylos, van waaruit hij hoopte de Messeniërs tot opstand te brengen. De Spartiaten belegerden hem te land en ter zee, doch hun zwakke vloot werd in een zeegevecht verslagen en een deel van hun troepen op het eiland Sphacteria afgesneden. Bezorgd om

het lot van een vrij groot aantal van zijn kostbare burgers, vroeg Sparta wapenstilstand en leverde zelfs zijn overgebleven schepen in pand. Doch Athene, gedreven door Cleon, stelde zulke eischen, dat de onderhandelingen afgebroken werden; Athene behield echter de in pand gegeven schepen! Wel verdedigden de Spartiaten op Sphacteria zich met groote hardnekkigheid, doch eindelijk gelukte het Cleon en Demosthenes hen tot overgave te dwingen: met zulke gevangenen in handen (meer dan honderd Spartiaten) stond men sterk tegenover Sparta, dat inderdaad alle geestdrift voor de voortzetting van den strijd verloor. Slechts het hardnekkig onverstand van Cleon belette een voor Athene voordeeligen vrede.

Hij meende, dat de tegenpartij reeds zoo verzwakt was, dat het krijgsplan van Pericles kon worden losgelaten en tot krachtig optreden te land kon worden overgegaan. Doch een aanval op Boeotië eindigde met een zware nederlaag bij Delion en den flinken en tegelijk tactvollen (voor een Spartiaat een zeldzame combinatie) generaal Brasidas gelukte het door een stoutmoedigen marsch dwars door Hellas de Macedonische kust te bereiken, waar weldra de bondgenooten in grooten getale afvielen. Zelfs het gewichtige Amphipolis werd genomen. Nu bewerkte Nicias een wapenstilstand: hij wilde Pylos en de krijgsgevangenen teruggeven in ruil voor Amphipolis; Sparta wilde in deze voorwaarden treden, doch door oppositie van Cleon mislukten ook nu de onderhandelingen. Cleon, die zich sinds het bij Sphacteria behaalde succes voor een groot aanvoerder hield, stelde zichzelf aan het hoofd van een krachtige expeditie, waarmee de Thracische kust herwonnen zou worden, doch bij Amphipolis werd hij deerlijk geslagen en sneuvelde. Onder de enkele gevallenen echter van de tegenpartij behoorde ook Brasidas. Nu de beide drijvende krachten van de oorlogspolitiek waren verdwenen, gelukte het Nicias een vrede te bewerken. Athene mocht achten dat het met succes uit den strijd was gekomen. Sparta, dat immers beloofd had de Grieken te zullen bevrijden, had dit doel niet kunnen bereiken, integendeel was de greep van Athene op zijn rijk slechts te krachtiger geworden. Sparta's bondgenooten Thebe en Corinthe waren openlijk misnoegd over het geringe resultaat. Amphipolis en de Thracische kust weigerden zelfs de herwonnen vrijheid op Sparta's bevel op te geven. De toestand bleef dus zeer gespannen en slechts met grooten tact zou het mogelijk zijn dezen wapenstilstand in een blijvenden vrede om te zetten. Doch juist nu trad de man op in Athene, die, met groote gaven begiftigd en van groote plannen bezield, geen vrede en rust wenschte: Alcibiades, de neef van Pericles en de bewonderde lieveling van het Atheensche volk.

Ongetwijfeld was hij begaafd als militair en staatsman, evenals Themistocles of Pericles, doch zijn karakter en vorming waren geheel anders. Onder leiding van den modernen geest, door vrijdenkende geleerden gepropageerd, was te Athene, te midden van tien jaar oorlog en onscrupuleuze geweldpolitiek, een geslacht opgegroeid, dat de zeden der vaderen als verouderd bijgeloof beschouwde en alleen streefde naar macht en aanzien: onder hen was Alcibiades de meest vooraanstaande. Hij wilde het Atheensche volk leiden en Athene groot maken, zeer zeker, maar het sprak voor hem vanzelf dat hij persoonlijk daarbij winst zou genieten; eigen roem en eigen macht gingen hem ten slotte boven alles.

Hij had in den oorlog met onderscheiding gediend en zijn populariteit in de volksvergadering was groot; hij achtte zich de man, die den tragen Nicias kon verdringen.

Aanvankelijk hadden zijn plannen groot succes. De ontevredenheid op de Peloponnesus leidde tot afval van den Bond. Argos stelde zich aan het hoofd der ontevredenen en hoewel Athene officieel neutraal bleef, steunde Alcibades de nieuwe coalitie openlijk. Het langgewenschte doel, de verbreking van Sparta's Bond, scheen bereikt.

Doch nu toonden de Spartanen onverwachte kracht; bij Mantinea werden de afvalligen beslissend verslagen (418). Thucydides, de historicus, merkt op dat van dien dag af het diep gezonken aanzien der Spartanen weer herrees, hun traagheid en langzaamheid bleek geen zwakheid te zijn; in het open veld stonden zij nog hun man als nooit te voren en weldra was hun gezag over de landstaten weer geheel bevestigd.

Doch terwijl Nicias aandrong nu allereerst het gezag over de Thracische kust en de afvallige bondgenooten te herstellen, kwam Alcibiades met een nog veel verder strekkend plan.

Reeds ten tijde van Pericles had Athene getracht zijn invloed ook uit te breiden naar het Westen. De stichting van een kolonie te Thurioi in Zuid-Italië had weinig succes gehad, daar deze stad zich weldra aan den Atheenschen invloed had onttrokken. Ook op Sicilië had Athene zich gemengd in de twisten van de Grieken onderling, maar had zich, toen deze uit vrees voor de buitenlandsche invloeden zich met elkander verzoenden, moeten terugtrekken.

Nu was er weer strijd ontstaan tusschen Selinus en Segesta, waarbij de hulp van Athene werd gevraagd. Alcibiades stelde voor deze tusschenkomst te verleenen op zulk een schaal, dat Sicilië geheel gewonnen zou kunnen worden. Zelfs droomde men van een daarna volgenden aanval op Carthago en verovering van de heerschappij over de geheele Middellandsche Zee!

Nicias verzette zich heftig, doch bereikte slechts dat men besloot de strijdmacht nog sterker te maken en hemzelf als medebevelhebber aan Alcibades toe te voegen.

Hoe weinig Athene, geheel gegrepen door de moderne machtstheorieën, zich bekommerde om eenig „recht" bij de uitbreiding van zijn imperium, blijkt uit den brutalen aanval in deze jaren (416) op het kleine onzijdige eiland Melos, dat zonder eenige aanleiding gesommeerd werd tot overgave en, toen het zich verzette, meedoogenloos werd uitgemoord.

In 415 lag de expeditievloot gereed, de schitterendste armada, die Athene ooit had uitgerust.

Doch kort voor het uitvaren had een voorval plaats, dat verstrekkende gevolgen zou hebben. Op een nacht werden de als mijlpalen langs de wegen geplaatste Hermeszuilen door baldadigen vernield! Deze heiligschennis vervulde het volk met panischen schrik, een onderzoek werd gelast, dat zich ook zou uitstrekken tot andere heiligschennis. Hierbij werd de naam van Alcibiades genoemd. Deze eischte een onmiddellijke uitspraak, doch het volk besloot deze zaak te verdagen tot na afloop van de expeditie.

Zoo stak de vloot in zee en bereikte Sicilië. Steun vonden de Atheners daar minder dan men verwacht had, omdat de bedoeling, het eiland blijvend te veroveren, te duidelijk was.

Het plan der Atheners was rechtstreeks Syracuse aan te tasten en Alcibiades bereidde deze onderneming reeds krachtig voor, toen plotseling een bevel werd overgebracht, dat hij moest terugkeeren om zich alsnog te verantwoorden wegens de gepleegde heiligschennis. Inziende dat blijkbaar zijn vijanden van zijn afwezigheid gebruik gemaakt hadden en terugkeer met onmiddellijke veroordeeling gelijk zou staan, onttrok hij zich door de vlucht aan zijn bewakers en... ging naar Sparta. Toen hem het bericht bereikte, dat hij in Athene bij verstek was doodverklaard, merkte hij, zegt men, op, dat ze wel zouden bemerken, dat hij nog leefde.

In Sparta bood hij zijn diensten aan en raadde de Spartanen tot hervatting van den oorlog en hulpzending aan Syracuse, dat ook aan zijn moederstad Corinthe om bijstand had gevraagd. Inderdaad werd een kleine macht gezonden onder den Spartiaat Gylippus.

Toen deze op het eiland verscheen, vond hij Syracuse door Nicias nauw ingesloten en in ernstig gevaar. Doch de komst van den Spartaanschen bevelhebber, die de hulpmiddelen der Siciliërs nu onder zijn bevel verzamelde en organiseerde, bracht een snellen omkeer. Gylippus wist Syracuse te bereiken en de Atheensche insluitingslinie te verbreken. Nicias

zag zich na verscheidene ongunstige gevechten teruggedrongen in zijn kamp. Wanhopend aan succes, meldde hij naar Athene, dat òf afdoende versterking òf terugroeping noodzakelijk zou zijn. Het verdwaasde volk besloot tot het eerste en zond een nieuwe vloot onder Demosthenes, den held van Sphacteria. Deze energieke krijgsman besloot alles op één kaart te zetten en waagde een nachtelijken stormaanval, die op een zware nederlaag uitliep. Na deze mislukking was een snelle aftocht het eenige, wat overbleef. Reeds waren de troepen ingescheept, toen een maansverduistering de zieners deed verklaren, dat drie weken gewacht zou moeten worden totdat dit ongunstig teeken zijn kracht zou hebben verloren en Nicias, een bijgeloovig man, gaf hun gehoor.

Doch toen de drie weken verstreken waren, was de aftocht niet meer mogelijk. Gylippus had het schiereiland, dat den havenmond beheerscht, stormenderhand genomen en den havenuitgang versperd. Tweemaal trachtten de Atheners met den moed der wanhoop door te breken; toen gaven zij het op. De trotsche vloot werd in brand gestoken en over land zocht het overschot van het door ziekten en verliezen reeds zwaar geteisterde leger een goed heenkomen. Doch tevergeefs; de Siciliaansche ruiters haalden hen gemakkelijk in en bekend met de wegen en het terrein sneden zij den vijand overal den pas af. Uitgeput en in twee gedeelten uiteengevallen gaven de resten zich over. Nicias en Demosthenes werden ter plaatse terechtgesteld, de gevangenen in de steengroeven gesloten, waar het meerendeel van honger en ontbering omkwam. Bijna niemand van de 40.000 man, die Athene had uitgezonden, de kern van zijn leger en vloot, keerde terug.

Tegelijk hervatten de Spartanen den oorlog, doch nu, door Alcibiades geraden, bezetten zij blijvend de bergvesting Decelea en blokkeerden Athene van dichtbij. Vele duizenden slaven, vooral de mijnwerkers uit Laurium, liepen tot hen over.

Toen een kleine Peloponnesische vloot het waagde over te steken naar Ionië, vielen de bondgenooten daar met gejuich van Athene af en ook de Perzische satraap Tissaphernes sloot zich bij Athene's vijanden aan en voorzag de Peloponnesiërs van datgene, wat hun het meest ontbrak, n.l. geld om hun met gehuurde manschappen bemande vloot op zee te houden.

Een oogenblik was Athene op het vernemen van de catastrophe op Sicilië verbijsterd geweest. Wel werden terstond de laatste reserves aan geld en schepen gemobiliseerd en een vloot naar Samos gezonden om de eilanden te redden. Maar tegelijk vonden zij gehoor, die zeiden, dat de democratie met Sparta geen dragelijken vrede zou kunnen sluiten: een

meer aristocratische regeering, volgens de „vaderlijke staatsregeling" van Solon, zou op beter behandeling kunnen rekenen. Inderdaad liet het volk zich bewegen in te stemmen met een verandering van constitutie, die een Raad van Vierhonderd de macht in handen gaf tot een nieuwe definitieve regeling zou zijn getroffen.

Doch toen weldra bleek, dat deze aristocraten, in plaats van een dragelijken vrede met Sparta, slechts de bevestiging van hun eigen regiem door een verraderlijke samenwerking met deze stad op het oog hadden, toen bovendien het bericht kwam, dat de vloot, het bolwerk der democraten, geweigerd had zich te onderwerpen, doch op Samos een eigen regeering had gevormd, ontwaakte de democratische energie en werden de Vierhonderd door een volksoproer afgezet en gestraft.

Athene vatte weer hoop. Want een verrassende wending had zich voorgedaan: *Alcibiades* was door de vloot teruggeroepen en maakte zich op het door hem gestichte onheil weder te herstellen.

Alcibiades kon moeilijk tevreden zijn met de positie van renegaat en politiek vluchteling te Sparta, hij voelde te goed, dat de Spartanen hem zouden gebruiken en dan laten vallen. Daarom begaf hij zich tot den sluwen Pers Tissaphernes en wist dezen te overtuigen, dat een vernietiging van Athene voor Perzië geen voordeel zou zijn. Terwijl nu Tissaphernes den Spartanen zijn steun begon te onthouden, bood hij zichzelf aan als redder aan de tegen de aristocratische reactie muitende vloot en werd als zoodanig aanvaard.

Weldra gelukte het hem groote voordeelen te behalen: de Spartaansche vloot, die den korenweg door den Hellespont zocht af te snijden, werd in 410 bij Cyzicus door hem vernietigd en in 408 keerde hij zelfs in triomf naar Athene terug.

Maar ook hij was niet meer in staat de geesten, door hemzelf opgeroepen, blijvend te bannen. Het Perzische hof verloochende zijn satraap Tissaphernes en zond den jongen prins Cyrus als opperbestuurder naar Klein-Azië, die warme vriendschap sloot met den sluwen Spartaanschen vlootvoogd Lysander. Gesteund door het Perzische geld voerde deze een afwachtende tactiek tegen Alcibiades. Toen deze geen successen meer boekte en een onderbevelhebber zelfs een nederlaag leed, bekoelde de geestdrift van het volk. Andermaal ging Alcibiades in verbanning en trok zich nu op zijn goederen in Thracië terug, waar hij enkele jaren later werd vermoord.

Wel beging Sparta de fout om, daar de wet het zoo voorschreef, Lysander terug te roepen en daardoor de vriendschap met Cyrus te verspelen, doch de opvolger van Lysander, Callicratidas, voerde den oorlog

met kracht verder en sloot de Atheensche vloot in de haven van Mytilene in.

Doch nu toonde het Atheensche volk nog eenmaal wat het vermocht. Een nieuwe vloot werd in zee gebracht en bemand met burgers; zelfs ridders namen aan de riemen plaats. Bij de Arginusen werd de grootste zeeslag van de Grieksche geschiedenis geleverd, die eindigde met een volkomen overwinning van de Atheners. Doch deze overwinning was duur betaald: Vijfduizend burgers hadden, mede door een opstekenden storm, die het redden van de schipbreukelingen belette, den dood in de golven gevonden. In alle huizen heerschte rouw, ondanks de overwinning. En men weet dit verlies aan de strategen, die de vloot hadden aangevoerd! Zij, de overwinnaars, werden bij hun terugkeer aangeklaagd en door de opgezweepte volksmassa ter dood veroordeeld, welk vonnis terstond werd uitgevoerd!

Wel voer straks de vloot onder nieuwe strategen weer uit, doch inmiddels was Lysander teruggekeerd, die met ijzeren zelfbeheersching zijn kans tegen deze tuchtelooze tegenstanders afwachtte. Bij Aegospotamoi gelukte het hem deze vloot te overrompelen en haar bijna zonder strijd te nemen of te vernielen. Nu vielen ook de laatste bondgenooten af; Lysander verscheen voor den Piraeus en na enkele maanden was Athene genoodzaakt door honger te capituleeren (404). Het Rijk hield op te bestaan, de vloot moest worden uitgeleverd, de muren tusschen de stad en den Piraeus werden afgebroken, de stad zou met behoud van haar voorvaderlijke staatsinstellingen vrij blijven. Zoo luidden de onverwacht zachte voorwaarden van Sparta, dat wellicht een *zwak* Athene toch gaarne in stand hield als tegenwicht tegen zijn eigen bondgenooten, Corinthe en Thebe, die van tijd tot tijd bedenkelijke onafhankelijkheidsneigingen vertoonden. Ook om redenen van reputatie weigerde het de grootste stad van Hellas te verwoesten, zooals niet weinigen onder de bondgenooten aanvankelijk geëischt hadden.

Athene zou terugkeeren tot het regiem der vaderen, de radicale democratie zou worden afgeschaft. Een commissie van dertig, waarvan Critias en Theramenes de leiders waren, zou de reorganisatie, die zou steunen op de gezeten, als hopliet dienende burgerij, ten uitvoer brengen. Doch deze dertig, aanvankelijk beginnend met de vervolging van de democratische leiders, die door hun wanbeleid de stad zoo zwaar benadeeld hadden, gingen weldra over tot een algemeene terreur, welke blijkbaar ten doel had hun eigen macht blijvend te vestigen. Met recht verwierven zij zich den naam van de Dertig Tyrannen. Duizenden namen de vlucht en velen daarvan vereenigden zich in Thebe, dat, Sparta heimelijk

trotseerend, hen welwillend ontving. Onder aanvoering van den democratischen officier Thrasybulus deden zij met succes een inval in Attica en dreven de troepen van de Dertig binnen de muren van de stad terug. Nu brak ook onder de oligarchen zelf tweespalt uit. De listige en voorzichtige Theramenes begon zich los te maken van Critias, doch deze voorkwam hem, liet hem onverwacht gevangennemen en na een schijnproces ter dood brengen. Toen echter de democraten zich door overrompeling van den Piraeus meester maakten en Critias in een gevecht tegen hen sneuvelde, was het gezag der Dertig gebroken. Wel scheen ook de positie van de democraten onhoudbaar, toen Lysander met zijn vloot opdaagde en den Piraeus blokkeerde, doch de redding kwam van geheel onverwachte zijde. De Spartaansche koning Pausanias verscheen, schakelde daardoor Lysander uit en bewerkte een overeenkomst tusschen de strijdende partijen. En zou een algemeene amnestie worden afgekondigd en Athene zou zich vrij zijn staatsvorm kunnen kiezen. Zoo werd, zonder verdere Spartaansche inmenging, de democratie hersteld.

Deze onbaatzuchtige houding van Sparta, welke wellicht haar oorzaak vond in de groeiende antipathie van de Spartaansche regeering — vooral van de koningen — tegen den als almachtig optredenden admiraal Lysander, die tenslotte toch maar een gewoon Spartiaat was, beteekende echter niet, dat Sparta nu ook zijn hegemonie over geheel Hellas liet varen. Integendeel, het handhaafde zijn bezettingen en bevelhebbers (harmosten) op de strategisch gewichtige punten en weinige jaren later, toen de jonge en eerzuchtige Agesilaus met steun van Lysander koning was geworden, ging het zelfs zeer vastberaden er toe over dezen invloed te versterken, door systematisch de oligarchische regeeringen met behulp van garnizoenen te steunen. Want een conflict met Perzië dreigde. Sparta had beloofd de Ionische steden aan den koning te zullen overlaten als loon voor diens financieelen steun, maar was eigenlijk weinig geneigd dit verraad tegenover het Hellenendom werkelijk op zijn verantwoording te nemen. Er scheen zich evenwel een kans te openen om aan deze consequentie te ontkomen. De Perzische prins Cyrus, de groote vriend van Sparta, kwam na den dood van zijn vader in opstand tegen zijn broeder Artaxerxes en trok met een leger van Grieksche huursoldaten op tegen Babylon, welke onderneming Sparta officieus steunde. Doch het sneuvelen van den pretendent in den slag bij Cunaxa (401), waar de Grieken overwinnaars bleven, deed de onderneming mislukken. De Grieksche strategen werden door Tissaphernes verraderlijk gevangen genomen en vermoord; het Grieksche leger echter, onder bevel van den Spartaan Cheirisophus en den Athener Xenophon, bereikte

na een heroischen marsch dwars door het Perzische rijk de kust. Doch ondanks dit schitterende wapenfeit, dat de superioriteit van de Grieksche boven de Perzische wapenen andermaal duidelijk demonstreerde, zag Sparta zich nu gesteld voor de vervulling van zijn verdragsplicht. Het koos liever den oorlog en hoopte wel, dat het zijn gezag zou kunnen bevestigen door een „nationalen" oorlog tegen den erfvijand te ontketenen.

Doch de Grieken waren nog niet vergeten, dat slechts enkele jaren tevoren Sparta zelf gaarne de hulp van Perzië had aanvaard om andere Grieken te overwinnen: ook bij hen waren plaatselijk patriottisme en particulier belang sterker dan Panhelleensche leuzen.

Terwijl koning Agesilaus met succes in Klein-Azië de Perzen aanviel, vond dit land gemakkelijk bondgenooten in Hellas zelf: Thebe, Argos en Corinthe vatten de wapenen tegen Sparta op. In een der eerste, op zichzelf onbeduidende, gevechten sneuvelde Lysander. Wel behaalde Sparta een groote overwinning in het veld bij Nemea, maar toch achtte men het geraden Agesilaus terug te roepen. Hij kwam en sloeg zich bij Coronea door de legers der bondgenooten (ook Athene had zich nu aangesloten) heen. Doch tezelfder tijd leed Sparta ter zee onherstelbare schade: een Perzisch-Phoenicische vloot, onder bevel van den Atheenschen admiraal Conon, vernietigde de Spartaansche bij Cnidus. Conon zeilde daarop terstond naar Hellas en herbouwde met Perzisch geld de lange muren, die Athene en den Piraeus verbonden: de vrucht van de overwinning van 404 scheen geheel en voorgoed verloren. Nog geen honderd jaar na Salamis (in 394/393) werd de Perzische satraap Pharnabazus te Athene als bondgenoot en redder met gejuich begroet! Ionië kwam weer geheel onder Perzisch gezag. Ter zee en te land bestreden beide partijen elkander zonder beslissend overwicht te kunnen bereiken. Het bleek, dat het beroepssoldatendom, in de dertig oorlogsjaren gekweekt, officieren en manschappen had gevormd, die ook tegen de Spartiaten zelf kleine tactische successen konden boeken. Zoo gelukte het den Athener Iphicrates met zijn goed geoefende lichtgewapenden (peltasten), een Spartaansch bataljon bij Corinthe vrijwel te vernietigen.

Aldus sleepte de oorlog zich met wederzijdsche plunderingen en strooptochten voort, tot Sparta, onder leiding van Agesilaus, besloot het roer te wenden en zich aan geen scrupules meer te storen. Onder opoffering van elk Helleensch ideaal zocht en vond het een overeenkomst met den koning.

Te Susa kwam door bemiddeling van den Spartaan Antalcidas de zgn. Koningsvrede tot stand (386), waarbij tusschen Perzië en Sparta werd bepaald, dat Ionië aan den Koning zou worden afgestaan en dat in Hellas alle

steden vrij zouden zijn, doch geen bonden zouden mogen bestaan dan die van Sparta. De overige staten werden uitgenoodigd zich bij dezen vrede aan te sluiten of anders met Sparta en Perzië oorlog te hebben. De uitgeputte Grieken konden niet anders dan zich schikken, nu Sparta de onuitputtelijke geldmiddelen van Perzië, en daardoor de mogelijkheid zich vloten en huurlegers te verschaffen, had verkregen. Deze vrede beteekende, dat voortaan geheel Hellas machteloos zou zijn en Sparta en Perzië de onbetwiste oppermacht samen zouden deelen.

Dat Sparta van zins was zijn macht zonder genade te gebruiken, bleek weldra. Olynthus, een bloeiende stad op de Macedonische kust, dat de omliggende steden en stadjes tot een bond vereenigd had tegen Macedonië en tegen de overheersching van vreemden, werd gesommeerd dezen bond te ontbinden. Toen het weigerde, werd het door Sparta belegerd en verwoest. Nog dieperen indruk maakte het lot van Thebe. In vollen vredestijd werd het door een Spartaansch leger overrompeld, dat er blijvend bezetting legde en een uit Spartaansche creaturen bestaande regeering door geweld handhaafde. Weldra was de Spartaansche overheersching meer gehaat, dan die van Athene ooit was geweest. In 378 begon de reactie. Enkele Thebaansche ballingen, onder aanvoering van den stoutmoedigen Pelopidas, vermoordden den Spartaanschen commandant van de Cadmea, den burcht van Thebe, en verjoegen de bezetting.

Athene sloot zich bij de Thebanen aan en een hernieuwde oorlog barstte uit. Sparta vermocht niet Thebe te nemen, ondanks herhaalde invallen. Athene begon een tweeden Zeebond te stichten, waarbij den bondgenooten, gedachtig aan hun vroegere ervaringen, plechtig werd toegezegd, dat zij vrij en autonoom zouden blijven. Toen het Chabrias gelukte de Spartaansche vloot bij Naxos beslissend te verslaan, sloten inderdaad de voornaamste kust- en eilanden-steden zich aan.

Ook nu weer besloot Sparta den gegeven toestand zonder eenige illusie te aanvaarden. Het erkende den nieuwen zeebond en tot dien prijs sloot het vrede met Athene. Tezamen zouden zij dien vrede ten uitvoer leggen. De Thebaansche gezant, Epaminondas, zag zich op het congres te Sparta den eisch gesteld dezen vrede mede te aanvaarden, hetgeen medebracht, dat Thebe zijn bond van Boeotische steden zou moeten ontbinden en dus practisch voor Sparta zou capituleeren, of alleen den oorlog, nu tegen Sparta en Athene gezamelijk, voort te zetten. Hij koos het laatste. Het volk te Thebe viel hem bij en vertrouwde hem persoonlijk het opperbevel toe in den wanhopigen strijd, die scheen te wachten te staan.

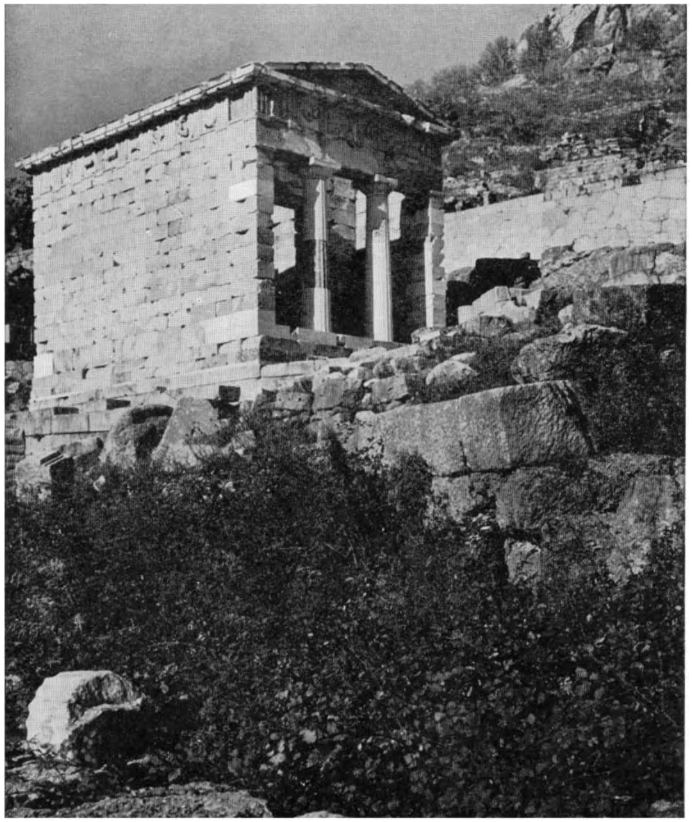

Het Schathuis der Atheners (5e eeuw v. Chr.) aan den Heiligen Weg te Delphi (gerestaureerd). *Foto Nelly's*

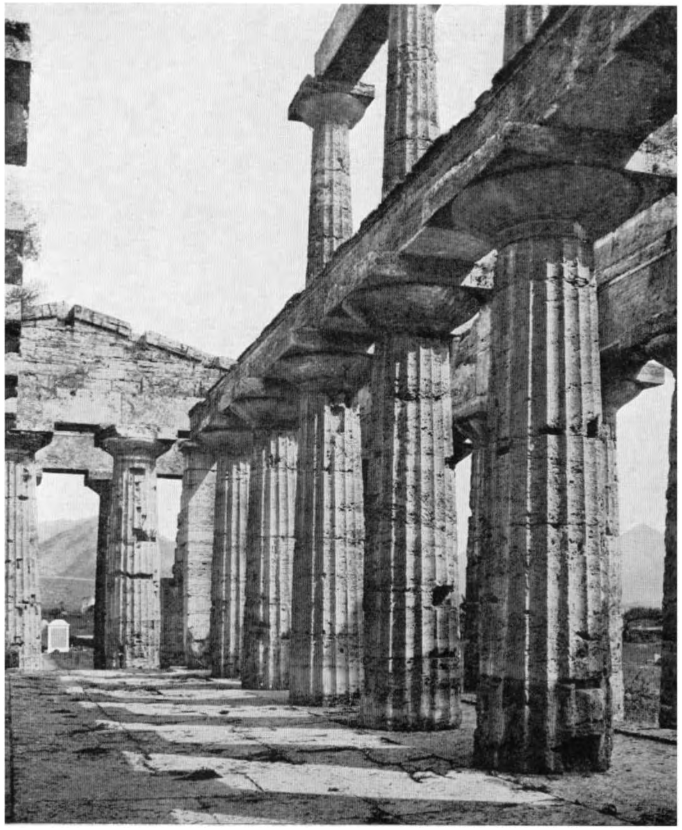

Het inwendige van den Poseidontempel te Paestum. *Foto Alinari*

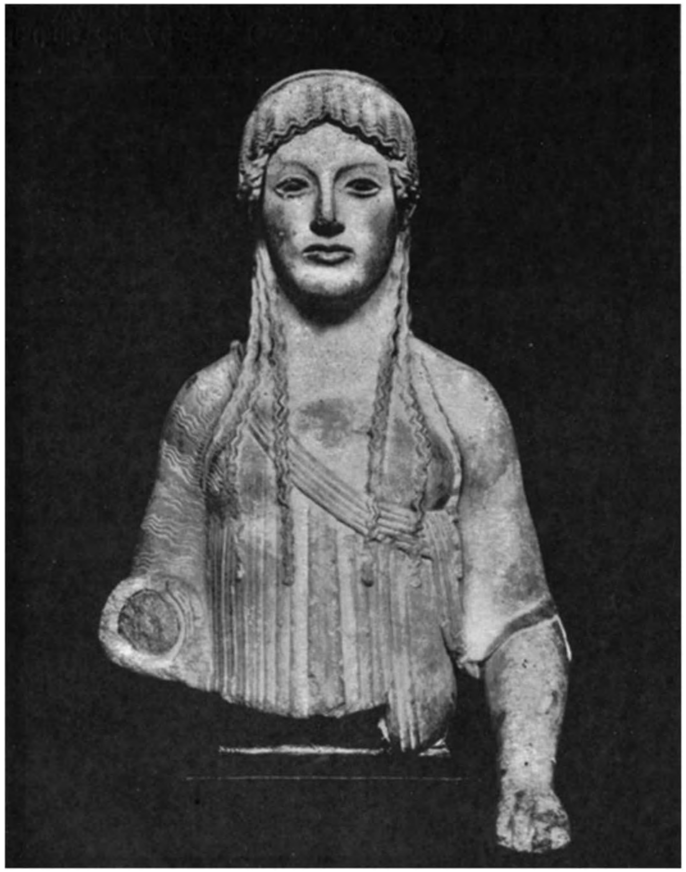

Archaische vrouwenfiguur (6e eeuw v. Chr.). Acropolis-Museum te Athene. *Foto Sphinx*

Godinnefiguur (begin 5de eeuw v. Chr.). Staatliches Museum te Berlijn

Epaminondas was reeds een man van middelbaren leeftijd en hoewel hij, gezien de opdracht hem gegeven, het vertrouwen des volks genoot, tot nu toe niet op den voorgrond getreden.

Aan zijn naam is de meest belangrijke tactische nieuwigheid verbonden sedert de vorming van de Grieksche phalanx door de Spartaansche discipline: de — zeer onnauwkeurig zoogenaamde — „schuine slagorde".

Tot nu toe hadden alle Grieksche bevelhebbers uit de school van Sparta hun legers rechtlijnig tegenover elkander gesteld. Wie zijn troep het meest gesloten tegen den vijand wist te voeren, mocht rekenen op de overwinning. Wanneer beide slagorden in goede orde op elkander stieten, besliste de grootere geoefendheid en kracht van een der partijen, soms na hardnekkig handgemeen. Zelfs gelukte het een veldheer wel eens zijn troep nog na de botsing zoo vast in de hand te houden, dat hij met een overwinnenden vleugel op andere punten van het slagveld te hulp kon snellen. Zoo plachten de Spartanen hun veldslagen te winnen.

Epaminondas brak met dit grondbeginsel van Grieksche oorlogskunst. Toen de Spartaansche koning Cleombrotus met zijn leger Boeotië binnen rukte, stelde hij bij Leuctra het Thebaansche leger in linie tegenover de Lacedaemoniërs, doch plaatste op zijn linkervleugel, tegenover de stelling van den Spartaanschen koning zelf, het beste deel van zijn troepen in een diepe stormkolonne. Door manoeuvres van lichtgewapenden en ruiters onttrok hij deze opstelling tot op het laatste oogenblik aan het oog des vijands. Terwijl de rest van de linie den aanval slechts afwachtte en afweerde, doorbrak deze stormafdeeling den Spartaanschen vleugel: koning Cleombrotus en 400 Spartiaten sneuvelden, de rest van het leger week in allerijl terug. De aureool van onoverwinnelijkheid van Sparta was voorgoed verbleekt. Sedertdien trachtte elke veldheer niet meer over de geheele linie, doch met een extra versterkten vleugel het zwakste deel van den vijand te doorbreken.

Reeds het volgend jaar verscheen Epaminondas op de Peloponnesus, bracht Arcadië tot afval van Sparta en herstelde Messenië. Sparta had bijna een vierde deel van zijn burgers en meer dan de helft van zijn gebied verloren; de Peloponnesische Bond, die zoo lang de lotgevallen van Hellas beslissend had beïnvloed, hield op te bestaan.

Wel verdedigden de Spartiaten zich met den moed der wanhoop en wisten knapen en grijsaards, toen Epaminondas de stad zelf trachtte te overrompelen, onder aanvoering van den grijzen Agesilaus, dezen aanval in een heftig straatgevecht te verijdelen, tot het leger toesnelde en de vijand aftrok, doch het vermocht voortaan slechts nog Arcadië en Mes-

senië met afwisselend geluk te bestrijden en was een mogendheid van den tweeden rang geworden.

Eenige jaren behoorde de hegemonie in Hellas nu aan Thebe, dat in Thessalië, Midden-Griekenland en op de Peloponnesus de leiding had genomen. Zelfs liet Epaminondas een vloot uitrusten om Athene's heerschappij ter zee te bedreigen; hij onderhandelde met Perzië en intervenieerde in Macedonië, dat een van zijn prinsen, den jeugdigen, later zoo bekenden Philippus, als gijzelaar moest zenden.

Maar deze machtspositie van Thebe berustte op enkele mannen. In 364 sneuvelde Pelopidas in Thessalië, in 362 trok Epaminondas voor de vierde maal op tegen Sparta en slaagde er andermaal in een groot leger bij Mantinea te verslaan. Doch aan de spits van den stoottroep, die, zooals Xenophon zegt, als de stormram van een galei de vijandelijke opstelling doorbrak, werd de veldheer zelf doodelijk gewond, en stierf nog op het slagveld.

Met hem zonken ook de Thebaansche aspiraties in het graf. Wel bleef Thebe de sterkste militaire staat in Midden-Hellas, maar om de leiding in Griekenland te nemen ontbrak het volk en leiders aan cultuur.

Zoo had de overwinning van Thebe slechts verwoestend gewerkt: Sparta's macht was verdwenen, doch in de plaats daarvoor was de anarchie in Hellas gekomen.

Slechts Athene scheen aan het hoofd van zijn tweeden Zeebond nog een toekomst te hebben, doch ook deze kans vervloog weldra. Reeds in 357 vielen de voornaamste bondgenooten, die de Atheensche aspiraties op heerschappij niet meer wilden dulden, af. Gesteund door den Perzischen vazalvorst Mausollus van Carië hielden zij, ondanks de bekwaamheid van de Atheensche veldheeren Iphicrates, Chabrias en Timotheus, den strijd vol tot de dreigende tusschenkomst van den koning van Perzië zelf Athene tot opgeven noopte.

Het was nog steeds de grootste en rijkste handelsstad van Griekenland en het uitgeputte volk weigerde verder geld en levens op het spel te zetten: de voortreffelijke financier Euboulus kreeg de leiding, die de gewoonte in zwang bracht het batig slot van de staatsinkomsten te besteden voor volksfeesten en uitdeelingen: het Atheensche volk wilde genieten van zijn bezit en niet meer strijden voor uitbreiding ervan. Weldra zou echter blijken, dat het ook voor deze bescheiden doelstelling de tijd niet meer was: van alle kanten daagden de vijanden op, die zelfs het bestaan van Athene gingen bedreigen.

Terwijl zoo de Grieksche statenwereld om de Aegaeische Zee in een

toestand van oplossing en ontbinding verkeerde, was ook in het Westen de Helleensche macht getaand.

De steden in Zuid-Italië putten elkaar uit door onderlingen strijd. Steeds meer begonnen de Italische volken, die van de Grieken goede leerlingen bleken, op te dringen naar de kust. Met moeite handhaafden de Grieken zich tegen de aanvallen van Lucaniërs, Bruttiërs en Samnieten. Sedert ongeveer 350 begint ook de wassende macht van den Midden-Italischen staat Rome merkbaar te worden.

Op Sicilië bleken de Grieksche koloniën niet in staat tot democratisch bestuur. Steeds weer leidde daar de „vrijheid" tot anarchie en strijd onderling, waarvan de Carthagers profiteerden.

Met moeite had Syracuse in 415/4 den aanval van Athene met hulp van Sparta afgeslagen. Enkele jaren later stonden, nadat de redder van 415, Hermocrates, was vermoord, de Carthagers voor de poort. Redding bracht de tyran Dionysius I, die dertig jaar lang de stad met kracht regeerde en het Carthaagsche gevaar voorloopig afwendde, doch ten koste van een systeem van bruut geweld, steunend op Italische en Iberische huursoldaten. Zijn zoon en opvolger Dionysius II trachtte, onder invloed van zijn zwager Dion en den philosoof Plato, een oogenblik zijn heerschappij te hervormen, doch geraakte al spoedig met Dion in fellen twist, die uitliep op burgeroorlog, waarin Dion vermoord en Dionysius tenslotte van den troon werd gestooten. Tyrannen heerschten in de meeste steden, in bloedigen strijd met elkander en hun onderdanen, tot in 340 de Corinthiër Timoleon een oogenblik de orde herstelde en de steeds weer opdringende Carthagers terugsloeg. Van de Grieksche polisvrijheid echter was ook hier weinig overgebleven; de keus was slechts: militaire dictatuur of overheersching door Carthago.

Ook economisch was de toestand dreigend. De Grieksche wereld, althans de leiding gevende plaatsen, waren nu geheel ingesteld op handel en industrie. Er waren vele kooplieden en fabrikanten, die groote rijkdommen, somtijds in korten tijd, verwierven. Maar de industrie werkte nu met *slaven*, die men in soms vrij grooten getale aan het werk zette. Slaven waren in deze jaren van verwarring en oorlog goedkoop en ongetwijfeld werden vele van zulke slavenbezitters rijk. Maar afgezien van het onrecht en het leed, dat deze methoden met zich brachten, werkten zij ook funest op elken prikkel om tot betere technische methoden te komen. Immers, wanneer men de productie wilde vergrooten, vermeerderde men het aantal arbeiders. Zoo is de antieke industrie nooit gegroeid boven het peil van uitgebreiden huisarbeid en niet een factor geworden, die het welvaartspeil van het volk verhoogde.

Integendeel moeten we aannemen, dat het levenspeil van de massa des volks laag bleef, ja, zelfs daalde; we hooren dan ook van bittere vijandschap tusschen rijk en arm. Behalve te Athene, waar de democratie den staat en de staatsmiddelen meer en meer voor sociale doeleinden ging gebruiken, was er bijna geen stad in Hellas, die niet bedreigd werd door sociale revolutie: schuldendelging en landverdeeling werden weer gangbare leuzen en alom gebruikten tyrannen de bestaande ontevredenheid om zich omhoog te werken door beloften, die later toch niet werden nagekomen.

De *onzekerheid* begon als een looden druk op geheel Hellas te rusten. En deze onzekerheid bracht de toonaangevende geesten ertoe te vertwijfelen aan de Grieksche levensaxioma's van voorheen. Velen begonnen openlijk rust en veiligheid, zooals de *monarchie* scheen te bieden, te stellen boven de vrijheid en de autonomie, die slechts willekeur en onzekerheid met zich mede bleken te brengen. Het is een teeken des tijds, dat bijna alle leidende denkers en schrijvers autocratische en monarchistische idealen begonnen te verkondigen.

De massa des volks, hoewel jaloersch op verkregen voorrechten en voordeelen, toonde weinig meer van de vastberaden opofferingsgezindheid, die in de Perzische oorlogen was aan het licht getreden, de intellectueelen begonnen politiek een gemeen werkje te achten en zich terug te trekken in onvruchtbare en hooghartige critiek, terwijl geldzuchtige en eerzuchtige beroepspolitici in de volksvergadering en beroepssoldaten met hun huurlingen te velde de eerste rol gingen spelen.

Merkwaardig echter is, dat terwijl het Grieksche staatkundige leven met rassche schreden zijn ondergang tegemoet ging, het geestesleven juist nu zijn hoogsten top bereikte. Het schijnt voor den beschouwer, dat terwijl de Grieksche polisstaat in puin valt, de Grieksche geest zich verheft boven de plaatselijke grenzen en beperkingen om tot algemeenmenschelijke hoogte te stijgen.

De beeldhouwkunst viert haar grootste triomfen, de schilderkunst bloeit, en zooals de Grieksche krijgskunst zich specialiseert en perfectionneert, zoo leeren de schrijvers en redenaars het woord, het wapen in den strijd der geesten, te gebruiken met een virtuositeit, die later nooit is overtroffen.

Hoe juist uit den nood der tijden triumfen van den geest kunnen geboren worden is nergens duidelijker, dan in het Grieksche denken van deze eeuw van ontbinding. Plato zou in tijd van voorspoed en rust een verdienstelijk Atheensch magistraat geworden zijn van wellicht plaatselijke beroemdheid. Door misnoegdheid met de gegeven toestanden

gedreven tot een leven van studie en waarheidzoeken, werd hij een der grootste denkers en geestelijke leiders der menschheid.

DE ONDERGANG DER GRIEKSCHE VRIJHEID

Omstreeks 360 kon het voor den beschouwer schijnen, dat het nog slechts een kwestie van tijd zou zijn dat Perzië het Grieksche moederland en Carthago het Grieksche Westen zou overweldigen. Doch geheel onverwacht traden nieuwe machten in de politieke arena: in het Westen de Italische staat der Romeinen, die hier buiten ons bestek valt, en in het Oosten het koninkrijk Macedonië.

Macedonië, bewoond door een aan de Grieken nauw verwante bevolking en sinds eeuwen met Griekenland in enge verbinding, was immer een vrij onbeduidend rijk geweest, dat tot de invloedssfeer behoorde van hem, die de Grieksche koloniën aan de kust beheerschte. Het bezat een vrij talrijke landbouwende bevolking van geringe ontwikkeling, overheerscht door een krijgshaftigen adel, die zijn kracht uitputte in strijd met elkander, met Illyriërs en Thraciërs en in steeds wederkeerende veeten om den troon.

Na zulk een troonstrijd maakte in 359 de prins Philippus, van wien wij hierboven vermeldden, dat hij als gijzelaar te Thebe de Grieken en hun methoden grondig had leeren kennen, zich aanvankelijk als voogd over een onmondigen opvolger, straks, nadat deze opzij was gezet, als koning, meester van het gezag.

Een merkwaardig man, misschien alleen te vergelijken met Czaar Peter van Rusland; evenals deze zijn leven lang een ruw en losbandig mensch, maar tegelijk bezield met het onverzettelijke voornemen zijn staat aan te passen aan de hoogere techniek van zijn naburen, een listig en geduldig staatsman en een menschenkenner, die zijn ruwe Macedoniërs aan zich en zijn plannen wist te onderwerpen en onder hen met scherpen blik zijn helpers wist te ontdekken.

Terwijl Athene gebonden was door den bondgenootenoorlog, begon hij zich meester te maken van de havens in het kustgebied, terwijl hij Olynthus, dat uit zijn asch herrezen was, voorloopig te vriend wist te houden. In deze veldtochten en zijn onophoudelijke oorlogen tegen zijn naburen op den Balkan, de Illyriërs en Thraciërs, vormde hij zich uit zijn Macedonische ridders en landstorm een leger, geoefend volgens Grieksche methoden, aangepast aan Macedonische mentaliteit.

Uit de ongeordende scharen voetknechten maakte hij een phalanx, vast aaneengesloten en gewapend met geweldige lansen, de beroemde

sarissen. Een bewegende vestingmuur, die, zelf onverbreekbaar, door geen slaglinie kon worden weerstaan. De licht kwetsbare flanken van deze wandelende vesting werden door lichtgewapende afdeelingen en ruiters gedekt. Uit de talrijke Macedonische bevolking kon hij gemakkelijk troepenmassa's onder de wapens roepen, die verre overtroffen, wat de Grieken aan onwillige burgers en onbetrouwbare huursoldaten daar tegenover konden stellen. Natuurlijk ging deze ontwikkeling niet ineens; herhaaldelijk leed hij tegenslagen, doch vooral nadat hij onder zijn edelen Parmenion en Antipater, twee voortreffelijke en getrouwe veldheeren, had ontdekt — hijzelf was slechts een matig bevelhebber —, groeide zijn militaire macht van jaar tot jaar.

Weldra vond hij een gelegenheid om zich in de zaken van Hellas te mengen.

In Midden-Hellas was een ernstig conflict uitgebroken. Delphi, de heilige stad, had zich bij het Amphictyonen-verbond, dat het heiligdom beschermde, beklaagd over gewelddaden van de Phociërs. Thebe greep deze gelegenheid aan om een oude rekening te vereffenen, liet Phocis veroordeelen en belastte zichzelf met de uitvoering van het vonnis. Doch de Phociërs maakten zich onverwacht van het heiligdom meester, confisceerden de enorme schatten aan wijgeschenken, sinds eeuwen daar opgestapeld (ze werden geschat op de ongehoorde som van 10.000 talenten), en huurden met behulp daarvan troepen, die den strijd met de Thebanen konden opnemen. De toestand ontwikkelde zich zoodanig, dat weldra de aanvoerders van deze huurlingen de werkelijke macht in handen kregen en in Phocis, een rooversstaat stichtten, die niet alleen den strijd tegen Thebe volhield, doch zich zelfs opmaakte om Thessalië te veroveren.

De Thessaliërs riepen de hulp in van Macedonië, die gaarne verleend werd. Aanvankelijk verslagen, keerde Philippus het volgend jaar terug en nu gelukte het hem den huurlingen een geduchte nederlaag toe te brengen, de eerste vuurproef, die zijn pasgevormd leger glansrijk doorstond. De Thessaliërs kozen hem nu tot hun tagos (hertog) en verleenden hem niet alleen de beschikking over hun voortreffelijke ruiterij, doch verschaften hem tegelijk een beheerschende positie in Noord-Griekenland — met één slag was het kleine achteraf gelegen vorstendom de groote mogendheid van Hellas geworden.

Nu voelde hij zich sterk genoeg om Olynthus aan te tasten. Hij sloot de stad in en nam haar na een lang beleg door verraad van een deel der gehuurde bezetting. Er is, zeide Philippus zelf, geen vesting onneembaar, waar maar een klein ezeltje met goud beladen kan binnensluipen.

Dit feit deed eindelijk Athene opschrikken. Philippus had hun reeds verscheidene havensteden ontnomen, doch men meende immer deze te zijner tijd wel weer te zullen herwinnen, zooals zoo dikwijls reeds vroeger, Nu evenwel zag men een macht verrijzen, die blijvend agressief scheen. De Atheensche staatsman Demosthenes had het eerst het gevaar onderkend; drong met kracht aan om Olynthus te helpen, doch de hulp, waartoe eindelijk besloten werd, was te zwak en kwam te laat.

Terwijl in Midden-Griekenland de zgn. Heilige Oorlog tusschen Thebe en Phocis verder sleepte, keerde Philippus zich tegen Thracië, dat hij geheel onderwierp. Amphipolis, de groote Atheensche kolonie, had hij reeds genomen; nu bedreigde hij van vlakbij ook Byzantium en de Chersonesus, de slagader van het Atheensch handelsgebied.

Terwijl aldus zijn macht geweldig gestegen was, bood hij tegelijk met welberekende gematigdheid Athene, dat nog altijd de zee beheerschte en hier voor hem onaantastbaar was, vrede aan. Zoo kwam in 346 de vrede van Philocrates tot stand, die den status quo bevestigde.

Doch Philippus had zorgvuldig vermeden ook de Phociërs in het verdrag mede te noemen. Nu keerde hij zich weer tegen Midden-Hellas en maakte een eind aan den Heiligen Oorlog; als erkend beschermer van Delphi vestigde hij nu ook daar zijn invloed.

Athene voelde zich bedrogen; zelfs verdacht men den gezant Philocrates en Aeschines, den leider van de voor Macedonië gunstige politiek, van verraad. Demosthenes begon andermaal een campagne tegen Philippus en trachtte een coalitie van alle Hellenen tegen hem te bewerken. Er waren nu drie stroomingen. De reaalpolitici, zooals Aeschines, meenden, dat in samenwerking met Philippus het meeste voordeel voor de materieele belangen van henzelf en hun staat gelegen was; om de Helleensche vrijheid bekommerden zij zich weinig. Idealisten, die hun woordvoerder vonden in den beroemden redenaar en publicist Isocrates, meenden, dat de eenheid van Hellas en een samengaan tegen Perzië — hetwelk zich onder den geduchten Artaxerxes Ochos weer begon te verheffen en Egypte heroverde — onder leiding van één vorst een goed was, te verkiezen boven den onderlingen strijd. Demosthenes en de overtuigde democraten wilden evenwel de Grieksche idealen van vrijheid en burgerrecht tot geen prijs loslaten. Zij beschouwden Philippus als het dreigendste gevaar en wilden óók samenwerking en eenheid van Hellas, doch dan *tegen* Macedonië.

Demosthenes bleef overwinnaar; het gelukte zijn machtig woord het volk in geestdrift te doen ontvlammen: Thebe en Athene, tot nu toe onverzoenlijke tegenstanders, sloten zich aaneen tot den beslissenden strijd.

In 340 viel Philippus Byzantium en Perinthus, de steden aan den Bosporus, aan, doch door tijdige en krachtige hulp van de Atheensche zeemacht werd zijn aanval afgeslagen. In 338 verscheen de koning evenwel met zijn leger in Griekenland zelf. Om den gevaarlijken pas van Thermopylae te vermijden rukte hij door Phocis uit het Westen Boeotië binnen. Bij Chaeronea ontmoetten de legers elkander. Het Thebaansch-Atheensche leger werd beslissend verslagen en de Thebaansche garde, de Heilige Schaar, door Pelopidas en Epaminondas gevormd, sneuvelde tot den laatsten man. Nog heden verheft zich in de vlakte de indrukwekkende leeuw, die het monument is voor den slag, waarin de Grieksche vrijheid voorgoed ten onder ging.

Thebe en Athene moesten capituleeren. Philippus' voorwaarden aan Athene waren niet streng: hij wilde een beleg van de nog altijd onneembare vesting liefst vermijden.

Op een Pan-Helleensch congres, te Corinthe bijeengeroepen, werd de Macedonische koning als hegemon en veldheer van alle Grieken erkend en werden de contingenten vastgesteld, die elke staat hem zou leveren voor den grooten oorlog tegen Perzië, dien hij in den zin had.

Oorlogen en opstanden, vorming van bondgenootschappen en bonden zijn er later in Hellas nog vele geweest. Meermalen werd Hellas plechtig „vrij" verklaard in de twee eeuwen, die nog zouden verloopen vóór het definitief als provincie werd ingelijfd in het Romeinsche Rijk.

Maar na Chaeronea was de tijd voorgoed voorbij, dat de Grieksche polis, de stad-staat, een doorslaggevende rol speelde in de geschiedenis.

Sedert de *nationale* staten, beschikkende over veel breeder basis van hulpbronnen aan land en menschen, zich de militaire en administratieve bekwaamheid hadden verworven om deze hulpbronnen te gebruiken, was de rol van de kleine stad-staatjes uitgespeeld. Evenals ook in latere eeuwen de kleine randstaten, Venetië, Genua, de Hanzesteden, de Nederlandsche Republiek, tot het tweede plan werden teruggedrongen, toen, wel later, doch op veel grooter schaal, de nationale monarchieën van Europa zich organiseerden.

DE KLASSIEKE CULTUUR

Wanneer we, na een overzicht van de staatkundige lotgevallen van het Grieksche volk, een hoofdstuk wijden aan de Grieksche cultuur, betreden we een slechts gedeeltelijk nieuw terrein. Wel pleegt men het geschiedkundig leven van een volk te verdeelen in onderscheidene lagen: het economisch leven, de staatkundige gebeurtenissen en het cultuurleven, doch voor ons staat van den beginne af vast, dat *ook* de economie en de staatsvorm van een volk producten zijn van *cultuur*. Het zijn evengoed als die uitingen, welke wij gewoonlijk cultureele plegen te noemen, als het ware antwoorden van den mensch op de problemen, die zijn levensruimte en zijn levensomstandigheden hem stellen, waarbij de bestaande mogelijkheden worden gebruikt en nieuwe oplossingen gezocht, terwijl ook de cultuur in engeren zin met de maatschappelijke en staatkundige toestanden ten nauwste verbonden is.

Doch al zijn al deze terreinen van menschelijke werkzaamheid nooit van elkander te scheiden, toch kunnen wij ze, en terecht, van elkaar onderscheiden en daarom afzonderlijk behandelen.

Staat en maatschappij zijn onmiddellijke en noodzakelijke reacties op den dagelijkschen strijd des levens en nemen voor hen, die dezen strijd meemaken, verreweg de meeste aandacht in beslag. Primum vivere, deinde philosophare, zeiden de nuchtere Romeinen reeds; hetgeen wij vrij zouden kunnen navolgen door te zeggen, dat het leven en zijn problemen voorafgaan aan het denken over en het verfraaien van het leven.

Maar heel deze strijd, al de daaruit voortvloeiende gebeurtenissen gaan voorbij en zinken weg in het verleden. Blijvend historisch belang verkrijgen gebeurtenissen slechts zoolang hun nawerking nog voelbaar is of wanneer daaraan waarheden van voortdurende beteekenis kunnen worden ontleend.

De korte en dramatische geschiedenis der Helleensche steden van de zesde tot de vierde eeuw vóór Christus heeft zulk een blijvende beteekenis, zoolang de Westersche cultuur zal blijven bestaan, omdat de

groote scheiding tusschen West en Oost gehandhaafd is door Marathon en Salamis en in de geesten bevestigd door het trekken van de scheidslijn tusschen Grieksch cultuurmensch en Barbaar. Omdat de begrippen burgerrecht en vrijheid, autonomie, democratie, aristocratie en vele andere, kortom omdat de *theorie* van den Staat is voortgekomen uit den voedingsbodem, dien de veelvuldigheid en wisseling der Grieksche staatkundige gebeurtenissen boden.

Overal en altijd hebben de menschen zich bekommerd om en gezocht naar goede *regeerders*; doch de Grieken zijn het geweest, die bewust de kwestie aan de orde hebben gesteld of niet nog van meer belang is de vraag naar een goeden *regeeringsvorm*, die den bekwamen regent beter tot zijn werk in staat zal stellen en waarborgen zal bieden tegen misbruik en bederf.

Ook andere volken hebben velerlei regeeringsvormen empirisch voortgebracht, doch alleen de Grieken hebben deze vormen bestudeerd en geclassificeerd, ze tenslotte herleidend tot de drie typen, die, hoezeer ook becritiseerd, zich tot heden gehandhaafd hebben: monarchie, aristocratie en democratie. Want al moge terecht opgemerkt worden, dat deze typen slechts op een zeer uiterlijk kenmerk berusten, n.l. op het aantal der regeerders, toch is onmiskenbaar, dat dit uiterlijke kenmerk tegelijk een symptoom is van dieper gelegen principes, die het wezen van den staat wel degelijk raken, zoodat het mogelijk is zelfs thans nog onder zoo sterk veranderde omstandigheden de veelheid van staten en staatsvormen volgens Griekschen maatstaf in te deelen, met soms verrassend resultaat.

En niet alleen op het gebied van de statische indeeling der staten, doch ook voor de ontdekking van de dynamische krachten en de ontwikkelingsmogelijkheden in het politieke leven hebben deze Grieksche steden en hun ervaringen het uitgangspunt gevormd. Zelfs in hun falen, het meest in hun falen om eenheid en samenwerking te verwezenlijken, ligt een consequentie, die óók hun fouten tot, zij het waarschuwende, voorbeelden maakt, welke tot op heden in moderne termen „vertaald" kunnen worden, wier bestudeering ook thans nog niet zinloos is geworden.

In zijn machtige rede bij de begrafenis van hen, die het eerst in den Peloponnesischen oorlog vielen, laat de historicus Thucydides Pericles zeggen, dat het Athene, waarvoor deze mannen strijdend waren gevallen, een Leerschool voor geheel Hellas wilde zijn. Dit woord is voor geheel Hellas, ook op staatkundig gebied, waar geworden; Athene is de leermeester van geheel Europa geweest, vele eeuwen lang.

Doch niet alleen de vraag naar de beste en redelijkste wijze van samenleven hebben de Grieken zich gesteld. Zij hebben dat ook gedaan wat betreft waarheid en schoonheid in wereld en leven; en daarop geantwoord met hun Wetenschap en hun Kunst.

Terwijl mannen en daden, rijken en hun macht voorbijgaan, kunnen het kunstwerk en het geschreven woord blijven bestaan en hun invloed blijven uitoefenen evenals op den dag van hun ontstaan. Het is deze, ons gebleven nalatenschap van Hellas, die nu onze aandacht vraagt.

DE GRIEKSCHE KUNST

De Bouwkunst

De Grieken waren een aesthetisch buitengewoon begaafd volk. Misschien hadden zij, zooals we boven reeds opmerkten, hun zin voor lijn en kleur en hun gave om het waargenomene weer te geven wel geërfd van hun Minoische en Achaeische voorgangers, die ten deele ook hun voorouders geweest zullen zijn. Maar de hoogontwikkelde kunsttechniek, die we bij de Minoërs en Achaeërs aantroffen, was in de primitieve eeuwen na de Dorische volksverhuizing vrijwel geheel verloren gegaan; de Hellenen moesten ook op dit terrein zelf zich een weg zoeken.

De ontwikkelingsgang van het Grieksche volk, die hen tot zeevaarders en handelaars maakte, bracht hen weldra in aanraking met de oeroude beschavingen van Azië en Egypte; nog bij Homerus vinden we, dat bijzondere kunstwerken geïmporteerd werden van de Sidoniërs, de Phoenicische kooplieden, die de producten van het Oosten langs alle kusten van de Middellandsche Zee brachten.

Het is dan ook niet te verwonderen, dat de oudste Grieksche kunstvoortbrengselen duidelijk den invloed van Oostersche voorbeelden toonen. Eerder is het verwonderlijk, dat deze invloed niet nog veel sterker is geweest; de Phoeniciërs, die evenals de Grieken een typischen randstaat vormden, hebben hun cultuur vrijwel geheel aan anderen ontleend en hoogstens alleen aan eigen milieu aangepast. Doch van den beginne af aan bleek de Grieksche geest sterk en origineel genoeg om ook datgene, wat men van anderen overnam, zóó te stempelen, dat het een eigen Grieksch karakter ontving.

De Grieksche bouwkunst vond haar eerste en grootste taak in het stichten van den tempel. Koningshoven en paleizen werden in Hellas nagenoeg niet gevonden; woonhuizen, zelfs van de rijken en machtigen, stadsmuren, arsenalen en publieke gebouwen bleven lang uiterst eenvoudig, en toen later openbare gebouwen, gymnasia, zuilenhallen en

theaters de steden gingen sieren, waren de elementen van deze bouwwerken gevormd door den stijl, die bij den tempelbouw was ontstaan.

Deze ontleening was des te natuurlijker, omdat ook de Grieksche tempel van den aanvang af niets anders was dan een *woonhuis* van den god, en dat steeds ook gebleven is. De grondvorm ervan is die van het eenvoudige vierkante vertrek, dat de Grieken al uit hun vóór-Grieksche woonplaatsen hadden medegebracht. Dit eenvoudige megaron (mannenvertrek) bleef steeds het middelpunt van de Grieksche woning, en evenzeer bleef de tempel een vierkant vertrek voor den god, waaraan hoogstens een enkel achtervertrek werd toegevoegd.

Doch weldra werden aan dit simpele centrum voorportalen toegevoegd, die door zuilen werden gedragen, terwijl daarna deze portalen werden uitgebreid tot zuilenhallen, welke het eigenlijke tempelvertrek aan alle zijden omgaven.

In oude tijden werd vooral kalksteen als bouwmateriaal gebruikt, doch weldra ontdekten de Grieken de voortreffelijke kwaliteiten van het marmer, dat in hun eigen land zoo betrekkelijk gemakkelijk en in zoo voortreffelijke soorten werd gevonden. Het Parische marmer en het Pentelische (uit Attica) waren in den klassieken tijd dan ook de meest gewaardeerde bouwstof.

Als witmarmeren sprookjessteden onder blauwen hemel, zóó hebben lateren zich deze Grieksche steden wel voorgesteld, doch niet geheel terecht; onaanzienlijke leemen huisjes in nauwe straten maakten het grootste gedeelte uit van Athene, zelfs op het toppunt van zijn bloei; en de marmeren woonsteden van de goden waren niet geheel wit, zooals de ruïnes en de beelden, die tot ons zijn gekomen, ons op het eerste gezicht zouden doen denken. De Grieken hielden van kleuren en hebben hun tempels en beelden met soms felle tinten gesierd in bonte pracht, die ons wellicht zou hebben bevreemd, doch die in het felle zuiderzonlicht een prachtig effect moet hebben gemaakt.

In de zesde eeuw had de Grieksche bouwkunst zich haar eigen stijl geschapen. Van Ionië tot Sicilië vinden we in alle steden de marmeren tempels, soms bescheiden van afmeting, soms van reusachtige proporties (de grootste Grieksche tempel is die van Agrigentum op Sicilië), doch alle van één hoofdtype. Het moet wel, dat deze bouwmeesters, evenals later de kerkenbouwers in de Middeleeuwen, zich gebonden gevoelden door hun taak, die voor persoonlijke opvattingen en afwijkingen slechts een zeer beperkte speelruimte liet. De kunst van deze bouwers bestond, naast natuurlijk de technische constructie van het gebouw, in de vol-

making van de proporties en in een smaakvolle economie van de ten dienste staande versieringselementen.

Het is deze strenge zelfbeperking en zelftucht — waaraan zij zich, voor zoover wij weten vrijwillig, onderwierpen — die de verwonderlijke éénheid van stijl in de Grieksche architectuur heeft gebracht, welke haar een eigen cachet heeft gegeven, dat zich zóózeer van alle andere stijlen onderscheidde. Tevens is dit het geheim van haar volmaaktheid.

Een later geslacht bouwde steeds weer voort op hetgeen het vorige had bereikt en streefde er naar de mogelijkheden door nieuwe vondsten uit te breiden, tot ten slotte een in alle onderdeelen harmonisch geheel werd geschapen, een geheel, dat menschelijkerwijze volmaakt mocht heeten.

Er zijn plaatselijke verschillen en afwijkingen; zelfs onderscheidden de Grieken zelf reeds twee verschillende stijlen, de Ionische en de Dorische. De Ionische stijl kenmerkt zich door de slankere zuil, die een eenvoudig voetstuk en kapiteel bezit, en door wat rijker ornament: boven de zuilen is een doorloopende gebeeldhouwde fries aangebracht. De Dorische stijl is forscher en nog strenger; de zwaardere zuilen hebben geen voetstuk en nog strakker kapiteel; de balkenkoppen, die het dak dragen, zijn gemarkeerd door groeven, terwijl alleen de daartusschen openblijvende ruimten (die dus werkelijk niet-dragend zijn), de z.g. metopen, met beeldhouwwerk en relief zijn gevuld. In beide stijlen werd het driehoekige gevelveld, waarop geen lasten drukten, gevuld door groote, harmonisch opgestelde beeldengroepen, terwijl ook de binnenwand door marmeren friezen werd versierd. Fundamenteel verschil bestaat er dus slechts weinig tusschen deze beide stijlen, die dan ook weldra naast elkander werden toegepast; de lichtere en sierlijke Ionische stijl vond in kleinere gebouwen, de Dorische vooral in de statige, groote tempels van den klassieken tijd aanwending.

Het ornament, hoe rijk en kunstig ook, bleef ondergeschikt aan het bouwwerk als geheel en paste zich meer en meer geheel daar bij aan. Het geheel van den Griekschen tempel treft dan ook den toeschouwer juist door den eenvoud en de rustige harmonie, die hier zijn bereikt. Zóó logisch en in alle opzichten verantwoord is de bouw, dat men een model zou kunnen opstellen, waarbij de deelen zonder eenig kunstmatig verbindingsmiddel geheel vanzelf hun plaatsen zouden behouden, als een natuurproduct.

Prachtige bouwvallen zijn ons bewaard in Zuid-Italië en op Sicilië; het is geweldig, wat de bewoners van zelfs kleine steden over hebben gehad voor den roem en den dienst van hun goden. Van de heilige plaatsen, waar schathuizen, theaters, dienstgebouwen om den grooten tempel

heen een rijk geschakeerd complex plachten te vormen, zijn slechts fundamenten en puinhoopen over. Te Delphi gelukte het uit de fragmenten een klein schathuis, dat der Atheners, te restaureeren.

Hier, te Delphi, de oudste der heilige plaatsen, zien we de gebouwen nog grillig gelegen, zonder eigenlijk algemeen plan, langs den steil omhoogloopenden „heiligen weg". Te Olympia echter groepeeren de kleinere heiligdommen en de hulpgebouwen zich reeds met zekere orde rondom den geweldigen Zeustempel, die het middelpunt vormt.

Doch het hoogtepunt van de Grieksche architectuur is ongetwijfeld de burcht van Athene. Niet langzaam gegroeid, zooals de andere heilige plaatsen, doch geheel nieuw gebouwd in den tijd van het hoogste kunnen en de rijkste materieele middelen, in de Gouden Eeuw van Pericles, die persoonlijk deze onderneming heeft doorgezet en geleid.

Reeds in oude tijden was de Atheensche acropolis de woning geweest van de stadsgodin Athene. Pisistratus had de tempels gebouwd en verfraaid met beeldhouwwerk; veel daarvan lag in puin, toen de Perzische vernielers vertrokken. De Atheners wilden evenwel geen restauratie: de overblijfselen werden weggeruimd en gebruikt om het terrein te effenen — een schat van slechts licht beschadigde werken werd door de moderne onderzoekers teruggevonden en geeft ons, gelijk reeds gezegd, nu in het Museum op den Acropolis een beeld van de vóór-klassieke kunst.

Wel mochten ook hier de kunstenaars voor hun gebouwen niet afwijken van de door traditie geheiligde plaatsen, doch desondanks werd hier een imponeerend geheel gevormd, waarvan de prachtige Propylaeën van Mnesicles den waardigen toegang vormden. Links verhief zich dan het Erechtheion, met zijn door Koren of Karyatiden (waterdraagsters) gedragen balcon, terwijl schuinsrechts de geheele ruimte werd gedomineerd door het marmeren Parthenon, het huis van de stadsgodin Athena Parthenos[1]), tevens het schathuis van Athene en zijn Bond, als het ware het middelpunt van de stad en haar rijk. Het is van het schitterendste marmer, waaraan geen lijn te verbeteren en geen verhouding te veranderen zou zijn, terwijl toch een nauwkeurig onderzoek leert, dat aan dit geheel geen lijn recht, geen twee maten gelijk zijn, hetgeen met opzet gedaan is, opdat door deze minutieuze afwijkingen juist het optische beeld van volkomen rust en volkomen vrijheid zou ontstaan.

Altaren en beelden vulden de open ruimten; de burchtmuren sloten de wereld buiten en lieten den Athener alleen met den hemel en zijn goden; behalve op één punt: daar springt een bastion naar buiten, gesierd met een klein Niketempeltje[2]) omzoomd door een balustrade met

[1]) De jonkvrouwelijke Athene. [2]) Nike is de godin der overwinning.

marmeren reliefs van dezelfde godin. Hier heeft men uitzicht op Salamis, waar de godin eenmaal haar burgers de schoonste overwinning uit hun historie had gegeven.

Is het te verwonderen, dat er velen zijn geweest, die, toen zij deze Grieksche kunst weer leerden kennen en waardeeren, haar beschouwden als de absolute kunst en schoonheid, zoodat zij pleitten voor een herleving en een navolging daarvan, terwijl andere stijlen als minderwaardig en barbaarsch werden beschouwd? Toch was dit onjuist, want zij miskenden, dat deze gebouwen gesticht werden met een eigen doel: het zijn tempels, woningen der goden en van hun beelden, en niet kerken, kantoren, banken en bioscopen. Wie ze copieert alsof het zinlooze ruimten waren, voor elk willekeurig doel te gebruiken, heeft den geest van hun bouwers slecht verstaan, die zelf, wanneer ze andere opgaven te bewerken kregen, ook andere vormen en oplossingen wisten te vinden, zooals het in de vierde eeuw door Grieken gebouwde praalgraf van den Perzischen stadhouder Mausollus (het Mausoleum) bewijst, en de werken, die later door Grieksche bouwmeesters voor Hellenistische koningen en Romeinsche grooten werden gebouwd.

Zóó hebben de groote bouwmeesters van de Renaissance het ook verstaan, die de klassieke ruïnes bestudeerden, niet om ze te copieeren, doch om er van te leeren en aldus geschoold hun eigen taak op eigen wijze te volbrengen.

De Beeldhouwkunst

Zooals de Grieksche architectuur zich concentreert rondom den tempel, zoo heeft de Grieksche beeldhouwkunst als eerste en grootste taak gehad het uitbeelden van den god.

Ook de beeldhouwkunst van andere volken heeft zich deze taak gesteld en het is zeker niet uit gemis aan talent geweest, dat tusschen hun oplossing en die der Grieken zulk een groot verschil bestaat. De prachtige realistische beelden van de oude Egyptische kunst en de natuurgetrouwe afbeeldingen van paarden en honden op Mesopotamische reliefs bewijzen, dat ook deze kunstenaars in staat waren het waargenomene getrouw weer te geven. Het contrast ligt in een diepgaand verschil van voelen en denken. Nagenoeg alle andere volken hebben getracht de goden, en de hen op aarde vertegenwoordigende vorsten, uit te beelden door bovenmenschelijke of door onmenschelijke vormen. Ook de Grieken hebben dezen trek in hun vroegste ontwikkeling gehad en in de taal van Homerus leven tal van uitdrukkingen versteend voort, die zich aldus laten verklaren. „Athene met de uilenoogen" en „Hera met de koeienoogen"

wijzen op een tijd, waarin werkelijk de goden geheel of ten deele in dierengestalte werden voorgesteld. In vele mythologische verhalen is sprake van een verschijnen van de goden in diervorm; bepaalde dieren bleven immer aan bepaalde goden verbonden en golden ook later nog als hun symbolen. Ook monsters ontbreken in de mythologie niet: reuzen met honderd armen, draken op wonderlijke wijze saamgesteld, furiën met slangenhaar.

Doch reeds bij Homerus leven deze voorstellingen niet meer. Daar reeds zijn de goden wel schooner en grooter, doch niet *anders* dan de menschen. En zooals Homerus met woorden den machtigen vader Zeus schetste, door wiens hoofdknik de Olympus daverde; zooals hij Apollo teekende, die met zijn boog gewapend afdaalt om de menschen te straffen, zoo heeft ook de Grieksche beeldhouwkunst, wanneer ze de goden trachtte voor te stellen, dat gedaan door het beeld, niet van het vreeselijkste of het geweldigste, maar van het *hoogste* en het *schoonste* wat de Helleen op aarde kende: door het beeld van *den mensch*. Het anthropomorphe van de Grieksche voorstelling der goden heeft aan de Grieksche plastiek het humanistische karakter gegeven, dat haar onderscheidt van de plastiek van het Oosten. Voor zijn goden schiep de Grieksche kunstenaar een ideale menschengestalte en kwam aldus tot het afbeelden van den mensch zelf om zijns zelfs wil, eerst het type en tenslotte ook het individu met zijn karakteristieke trekken.

We wezen er boven op, dat in de architectuur het ornament steeds een dienende functie is blijven bekleeden; ook in de beeldhouwkunst zien we dezen eenvoud en in nog sterker mate. Terwijl de oudste beelden nog pompeuze gewaden en rijke sieraden dragen, verdwijnt deze opsmuk meer en meer. Steeds eenvoudiger wordt alle bedeksel, tot het tenslotte geheel wordt weggelaten en alleen de cultus van de lichaamsschoonheid overblijft.

Hun diepgaande kennis van het menschelijk lichaam in alle houdingen dankten de kunstenaars ongetwijfeld aan de groote zorg, die in de gymnasiën besteed werd aan de training in allerlei vormen van athletiek; daar vond hij de modellen, die hij voor zijn werk kon observeeren. Het voornaamste materiaal was vanzelfsprekend het voortreffelijke Grieksche marmer, doch in de zesde eeuw werd op Chios het bronsgieten zoodanig verbeterd, dat sedertdien ook dit kostbare en duurzame materiaal naast het marmer alom kon gebruikt worden.

Reeds in de zesde eeuw had de beeldhouwkunst een opmerkelijke hoogte bereikt. Uit Delphi, Aegina en het Athene van den Pisistratidentijd stammen werken van strenge lijn en kloeke uitvoering. Doch uit een

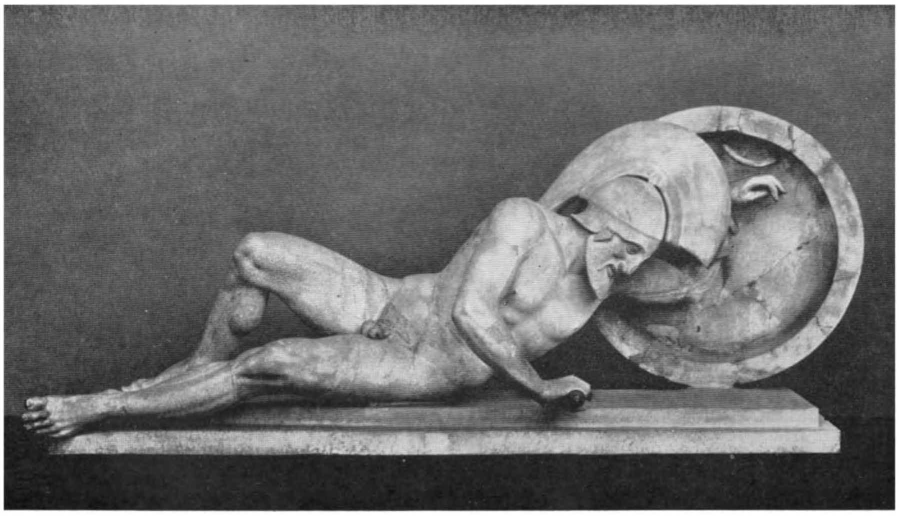

Boven: Binnenkant van een drinkschaal, roodfigurig, van Sosias (± 500 v. Chr.). Achilles verbindt Patroclus. Staatliches Museum te Berlijn

Beneden: Stervende krijgsman. Fragment van den oostelijken gevel van den Aphaiatempel te Aegina (5e eeuw v. Chr.). Glyptothek te München. *Foto Kaufmann*

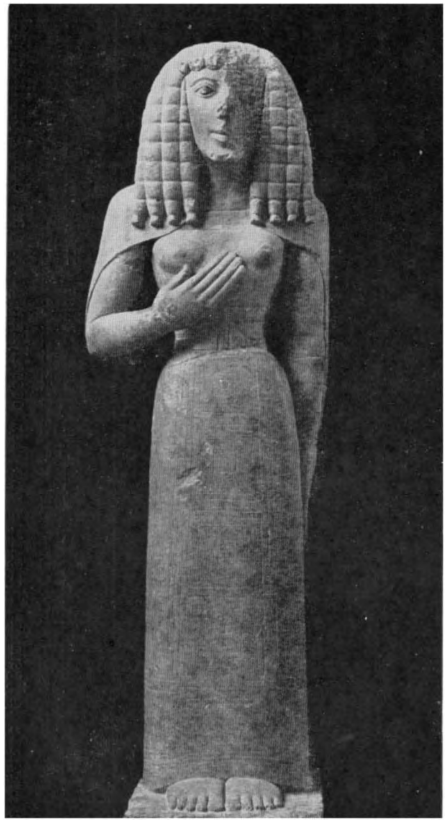

Kalksteenen vrouwenfiguur (± 600 v. Chr.). Dorische kunst, met duidelijken Egyptischen invloed. Musée du Louvre, Parijs

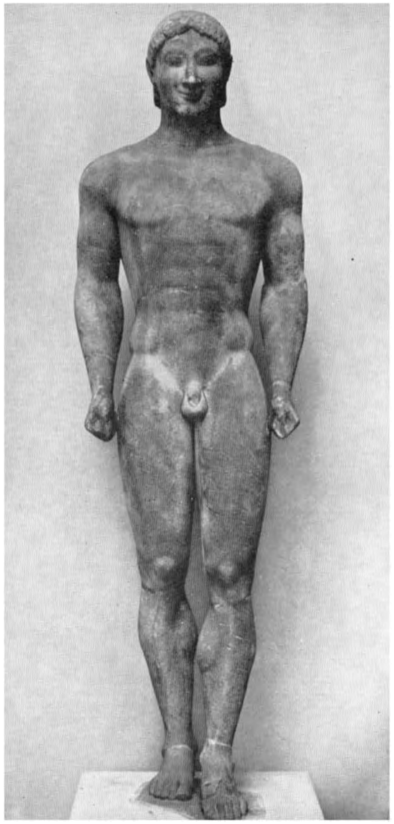

Figuur van een jongen man; zgn. Apollo van Attica (± 600 v. Chr.). Glyptho-thek, München

Wagenmenner. Bronzen beeld uit een groep (± 450 v. Chr.). Museum te Delphi.
Foto Alinari

zekere starheid, die vooral in de weergave van gelaatstrekken uitkomt, blijkt nog een gebrek aan techniek. De kostbare en ingewikkelde coiffures en de rijke gewaden toonen nog den Ionischen, uit Azië beïnvloeden smaak. Geheel zichzelf en meester van alle problemen werden de Grieken ook op dit terrein eerst na de Perzische oorlogen. In denzelfden tijd, dat de tempelbouw zijn hoogsten uitingsvorm bereikte, hielden de beeldhouwers, die naast en met de architecten werkten, met deze gelijken tred en versierden de tempels met reliefs en beelden, die even „eenvoudig" en even volmaakt zijn als de gebouwen, waarin zij werden opgesteld.

Reeds de Athener Myron (die in het midden van de vijfde eeuw leefde) slaagde erin in zijn „Discuswerper" een moment van uiterste spanning van alle spieren zóó vast te houden, dat eerst moderne photographische hulpmiddelen erin geslaagd zijn deze momentopname te verscherpen.

Doch als de eigenlijke schepper van de klassieke kunst gold bij de Grieken zelf zijn jongere tijdgenoot Phidias; een tijdgenoot en vriend van Pericles. Hij wist godenbeelden te scheppen, die volmaakt menschelijk zijn en nochtans een meer dan menschelijke waardigheid vertoonen, zooals ook de heroën bezaten, die Homerus had bezongen en die in Phidias' eigen tijd door de groote Attische tragici op het tooneel werden uitgebeeld.

Het beroemdst waren de geweldig groote beelden van Zeus te Olympia en van Athena Parthenos in het Parthenon te Athene. Uitgevoerd in ivoor en goud moeten deze beelden, meer dan tien meter hoog, in de halfduistere ruimte op den bezoeker een overweldigenden invloed hebben gemaakt. Pausanias, die ze in de tweede eeuw na Christus nog zag en beschreef, zegt, dat wie den Zeus te Olympia aanschouwde, alle aardsche zorg en leed vergat en zich in tegenwoordigheid van den god zelf gevoelde.

Ons zijn van deze meesterwerken zelfs geen goede afbeeldingen bewaard gebleven; juist de kostbaarheid van het materiaal heeft ze in troebele tijden spoorloos doen verdwijnen.

Phidias' kunst kennen we van de fries van het Parthenon, die meer dan een eeuw geleden door den Engelschman Lord Elgin van het Turksche gouvernement werd gekocht en naar Londen in het Britsch Museum gebracht. Daar zien we met zeldzaam technisch meesterschap en feilloozen smaak afgebeeld, hoe de feeststoet op het Panathenaeënfeest optrok naar den tempel: ruiters, vrouwen, meisjes en grijsaards in bonten optocht, even prachtig van groepeering als meesterlijk van uitvoering. Het ont-

werp van dit reuzenwerk stamt zeker wel van den meester zelf, al mogen onderdeelen in zijn atelier door leerlingen en helpers zijn uitgewerkt.

Doch niet alleen te Athene bloeide de kunst. De gevelgroepen van den grooten tempel te Olympia, uit iets ouderen tijd stammend, toonen nog wel niet de gratie en de losheid van de school van Phidias, maar imponeeren door hun rust en schoone compositie. De metopen van het zelfde heiligdom zijn ieder een kunstwerk op zichzelf.

In Argos werkte Polycletus, de beroemde bronsgieter. Door hem werd de figuur geschapen, die de Grieken als den „kanon" (de maatstaf) beschouwden voor een volmaakt athletenlichaam, de Doryphoor, de Lansdrager.

Deze beelden zijn nog geen afbeeldingen van individuen. Het zijn ideale typen van een god, een heros of een athleet, zooals deze volgens Grieksche voorstelling in hoogste volmaaktheid zouden behooren te zijn. Hoe de Grieken zelf zich de verhouding van deze kunstwerken tot de realiteit voorstelden, blijkt uit een anecdote omtrent den schilder Zeuxis: toen hij een opdracht ontving van de stad Croton voor een schilderstuk, zocht hij de vijf schoonste jongelingen en de vijf schoonste maagden als modellen uit, naar wier gezamenlijke schoonheid hij zijn beroemd Aphroditebeeld ontwierp.

De groote meesters van de vierde eeuw voltrokken den overgang van het godenbeeld naar het zuiver menschelijke. Onder hen staat ongetwijfeld Praxiteles vooraan. Terwijl tot nu toe de kunst slechts omhulde vrouwenfiguren had afgebeeld, waagde hij het een beeld te maken van het ontbloote vrouwenlichaam; zijn Aphrodite van Cnidus was wel het beroemdste beeld van de Oudheid; het is verdwenen, maar goede navolgingen toonen ons de volmaakte gratie en tegelijk de volmaakte waardigheid van zijn godin, die, uit het water opgestegen, haar gewaad, dat los over een zuil hangt, nog niet heeft omgeslagen. Maar toch is er tusschen zijn kunst en die van Phidias een merkbaar verschil. De laatste had immers toch *goden* willen afbeelden, voor welke de burgers zouden kunnen knielen en die zij konden aanbidden; dit streven nu is Praxiteles vreemd. Zijn Aphrodite is een volmaakt schoone *vrouw*. Sterk spreekt dit uit het eenige origineel, dat we van hem over hebben, de Hermes uit Olympia. Daar houdt de goddelijk schoone jongeman spelend een druiventros voor aan den kleinen Dionysus, die, op zijn arm gezeten, zijn handjes uitstrekt naar de vruchten; ongetwijfeld een geheel vol gratie, doch niet meer goddelijk en aanbiddelijk te noemen. Ook de bekende „Apollo sauroktonos" toont dit zuiver aesthetische karakter; niet meer bedreigt daar de god Apollo monsters met zijn zilveren boog, doch

een jongeling tracht spelend met een pijl de vlugge hagedis te treffen. Nauwelijks minder beroemd waren Scopas, die op hoogen leeftijd nog medewerkte aan het hierboven genoemde beroemde Mausoleum te Halicarnassus (350), en Lysippus, de eenige, door wien Alexander de Groote zich wilde laten afbeelden. Zijn Heracles is een vermoeide reus, zijn Apoxuomenos (een athleet, die zich met het schrapijzer reinigt), dien hij als een nieuwen kanon beschouwde, lichter en slanker, verfijnder dan de massieve figuur, die Polycletus had geschapen.

Ook prachtige portretten werden nu vervaardigd. Deels phantasieën, die ideale afbeeldingen van dichters en helden uit het verleden voorstelden, deels werkelijke afbeeldingen, zooals die van Pericles, Sophocles en Demosthenes, die wel individuen voorstellen en niet meer typen, doch tegelijk in meesterlijke typeering van den voorgestelde boven simpele afbeelding zich verheffen.

De Schilderkunst

De schilderkunst evenaarde, volgens getuigenissen van tijdgenooten, de beeldhouwkunst ten volle. Doch door het vergankelijker materiaal is vrijwel niets tot ons gekomen; late copieën in mozaiek en fresco moeten dienen om ons een indruk te geven van de kunst van Apelles en Zeuxis, die de tijdgenooten zonder aarzelen op een lijn stelden met Phidias en Praxiteles.

Polygnotus, een tijdgenoot van Phidias, stelde nog zijn figuren, waarin men dezelfde goddelijke waardigheid vond als in de beelden van den laatste, naast en boven elkander. Doch de schilders en teekenaars van de vierde eeuw hadden de wetten van het perspectief reeds geheel zich eigen gemaakt.

Een weerschijn van hun kunst vinden we in de versieringen van de Attische vazen, wier ontwerpers hun producten met hun naam plachten te teekenen en die deze eer ook ten volle verdienen. Aanvankelijk werden de figuren in zwart op den rooden achtergrond aangebracht, doch later bedekten de kunstenaars hun vazen geheel met hun prachtige zwarte vernis, terwijl juist de figuren werden uitgespaard in rood tegen den zwarten achtergrond. Met enkele lijnen en de eenvoudigste middelen ontstonden aldus teekeningen, die in scherpte van uitvoering en weloverwogen compositie onovertroffen zijn. En zelfs het eenvoudige gebruiksaardewerk toont in vorm en afwerking een smaak en een fijnheid, die bewijzen hoe achter deze kunstenaars en achter de „museumstukken" heel een volk stond met oog voor schoonheid.

Geweldig is de invloed geweest, die van deze Grieksche kunst is uit-

gegaan. Niet alleen omdat na de wederontdekking tijdens de Renaissance een klassicistische invloed in de geheele kunst van het Westen merkbaar blijft, doch vooral, omdat deze Grieksche kunstenaars den *smaak* van het Westen blijvend hebben beïnvloed. Zoo ergens, dan hier zien we een verschil tusschen de volken, die van Hellas leerden en die, welke dezen invloed niet ondergingen.

DE LITTERATUUR

Het Drama

De vijfde eeuw te Athene is de eeuw van het drama, het kunstwerk, dat bestemd is door meer dan één persoon handelend te worden voorgedragen.

Grieksche poezie was altijd bestemd voor voordracht, ondersteund door rhythmische beweging en begeleid door muziek. Bij den reizang was het vanouds gewoonte, dat door den koorleider solopartijen in afwisseling met het geheele koor of gedeelten daarvan werden voorgedragen. Zoo is uit den dithyrambus, het koorlied ter eere van Dionysus, dat door Arion in strophen en antistrophen werd geordend, doordat tegenover het koor een „antwoorder" werd geplaatst, het drama voortgekomen. Dat de oorsprong op de Peloponnesus ligt, blijkt hieruit, dat de Attische dichters met het merkwaardige conservatisme, dat den Grieken ondanks alle vooruitstrevendheid immer eigen bleef, voor hun koorliederen steeds een min of meer Dorisch getint dialect bleven gebruiken.

Te Athene werd het drama onder de officieele kunst opgenomen. Door Pisistratus namelijk werden de jaarlijksche feesten ter eer van Dionysus, den Wijngod, die met zang en dans vooral door het gewone volk werden gevierd, waarbij rondtrekkende voordragers ook, met een kar als tooneel, scènes uit het leven der goden opvoerden, in den staatscultus opgenomen en deze voorstellingen voortaan op staatskosten met groote praal gevierd. In de vierde eeuw kwam het groote Dionysustheater te Athene tot stand, tegen de helling van den Acropolis gebouwd, dat aan ruim dertigduizend menschen ruimte bood. Soortgelijke theaters werden weldra in alle steden der Grieken gebouwd, waarvan het best bewaarde dat te Epidaurus is.

Tijdens deze groote Dionysusfeesten te Athene werden drie dagen achtereen elken dag drie tragedieën ten tooneele gebracht, zóó, dat op één dag telkens drie stukken van één dichter werden opgevoerd. De priester van Dionysus kende dan na afloop een prijs toe aan hem, die het beste stuk had geschreven, op welke beslissing natuurlijk het oordeel en de

bijval van het publiek van overwegenden invloed waren. En dit oordeel der Atheensche prijsrechters en van het Atheensche publiek gold in geheel Hellas als de hoogste instantie in zake dramatische kunst.

Dagenlang volgden de gewone Atheners in de open lucht met onverzwakte belangstelling deze, wat stof en inkleeding betreft zeker niet populaire, voorstellingen. En zoozeer was deze belangstelling werkelijk volkszaak, dat de „theorieën", de gelden bestemd om het volk vrijen toegang te geven tot de feesten, als een van de gewichtigste voordeelen golden, die de democratie aan het volk verschafte, waarvan het slechts in uitersten nood afstand wilde doen. Daar een dagelijksche pers niet bestond, werd het theater een van de gewichtigste middelen tot opvoeding des volks en tot in den laten keizertijd toe bleef het de plaats, waar de volksstemming en het volksoordeel zich het zuiverst uitten.

De tragedie was dus oorspronkelijk te Athene een onderdeel van een godsdienstige plechtigheid: de stof moest daarom volgens de traditie ontleend worden aan de „gewijde" geschiedenis, de mythologie. Aanvankelijk zullen de lotgevallen van Dionysus zelf het middelpunt gevormd hebben, doch weldra konden alle mythen in de meest vrije bewerking tot onderwerp gekozen worden. Wanneer een enkele maal een dichter — zooals Aeschylus in zijn drama „De Perzen" — een historische gebeurtenis, in het genoemde geval zelfs een zeer recente gebeurtenis, die het meerendeel van de toeschouwers zelf had meegemaakt, tot onderwerp koos, werd deze toch verheven in de boven-historische spheer, waarin goden en bovenaardsche machten hun rol speelden, zooals de dichter, en met hem de burgers van Athene, die deze geweldige jaren hadden meegemaakt, daarin als eigenlijk motief niet de uiterlijke feiten, doch de hand der goden hadden onderkend.

Doch anderzijds, ondanks de mythologische inkleeding, waren het toch ook weer de gedachten en problemen van hun eigen tijd, welke de dichters door den mond van hun heroën lieten uiten en die door het schrandere volk scherp werden herkend. Zoo weerspiegelt zich in de tragedie het geheele moreele en religieuse leven van den tijd, waarin zij geschreven werden.

Het is een wonderlijk iets, dat het aanschouwen van voorgesteld *leed* op den menschelijken geest een verheffenden invloed hebben kan. Immers de tragedie eindigt steeds, na afwisselende spanning van hoop en vrees, met ondergang. Reeds Aristoteles heeft zich dit vraagstuk, dat de psychologen van heden nog bezig houdt, gesteld en er het klassiek geworden antwoord op gegeven, dat het aanschouwen van anderer leed, in grootsche figuren getoond, medelijden en vrees verwekt en aldus een

katharsis, een reiniging, een ontlading van deze gevoelens, die in elken mensch in onze jammerrijke wereld leven, teweegbrengt en hem daardoor zedelijk sterkt. Ieder, die de Grieksche tragedie, zelfs maar in vertaling, leert kennen, zal zich niet kunnen onttrekken aan den beklemmenden ernst, die uit deze werken spreekt en tevens aan het besef, dat deze schrijvers en dichters ieder op zijn wijze iets zeggen wilden aan hun medemenschen. De Grieksche tragedie stelde voor het eerst in de litteratuur van het Westen het leven van den mensch als *probleem* in het middelpunt, in een vorm, die overheerschend is gebleven tot op den tijd van den modernen roman toe, en die zich zelfs naast dezen concurrent tot onzen tijd toe handhaaft. Hierdoor onderscheidt het drama zich van uitingen van andere volken, b.v. van het Israelitische, dat zich in sommige psalmen en in het boek Job niet minder indrukwekkend uitspreekt, doch in dezen vorm geen navolging heeft gevonden.

Het probleem van het lijden, van het onverdiende lot, was bij Homerus niet geheel onaangeroerd gebleven, maar voor hem en zijn helden had toch het uitleven van hun bruisenden levenslust op den voorgrond gestaan; gedachten aan noodlot en vergelding waren beperkt tot voorbijgaande momenten. Zóó was, kunnen we ons denken, de mentaliteit geweest van de stoutmoedige Ionische zeevaarders, die de wereld ontdekten. Doch in het oude land leefde men dichter bij de geesten der voorvaderen en de geheimzinnige machten van de aarde, die men liefhad en vreesde tegelijk. Daar was bij het volk, naast den cultus van de „Homerische" goden van den verren Olympus, de dienst van de plaatselijke goden en geesten levend gebleven. Terwijl voor de Homerische ridders de onderwereld een ver schimmenrijk is, waren voor het volk de verhalen omtrent schuld en vergelding in het hiernamaals van schrikwekkende werkelijkheid.

Deze diepere religiositeit was in de voorafgaande eeuw zelfs versterkt. Oostersche opvattingen en invloeden uit het Noorden (vooral Thracië) hadden zich alom verbreid. Orakels en riten, die men toeschreef aan oude figuren uit de mythologie, vonden gretig geloof. Orphici noemde men deze lieden, die in de oude verhalen een nieuwen zin legden en reiniging en verlossing van de straffen van den Hades beloofden door navolging van hun leer en voorschriften, en wel naar Orpheus, den mythischen Thracischen zanger, die deze leer als eerste verkondigd zou hebben. Het oeroude heiligdom te Eleusis, waar men zich in de „mysteriën" kon laten inwijden en door deze inwijding zich een beter lot in het hiernamaals zou kunnen verzekeren, kwam tot grooten bloei. Velen, uit alle deelen van Hellas, lieten zich in de gemeente der mysten opnemen.

Deze machtige geestelijke strooming heeft ook op de tragici en hun kunst sterk gewerkt en de luchthartigheid, die soms uit het epos schijnt te spreken, teruggedrongen. Niet meer kon, zooals bij Homerus, met een enkele, soms bittere, soms geresigneerde opmerking de vraag worden afgedaan, of de in eeuwige zaligheid levende goden den stervelingen hun lot naar blinde willekeur uitdeelen. Geven de goden den menschen soms slechts wat zij in hun overmoed voor zichzelf verdienen, ofwel louteren zij door het lijden? Aldus luidde het klemmende probleem.

Drie groote dichters, elk zijn eigen generatie vertegenwoordigend, hebben, ieder naar zijn aard, er op geantwoord in hun treurspelen.

Aeschylus (525—460) vertegenwoordigt het oudere geslacht, dat bij Marathon streed (de eenige bijzonderheid, die zijn grafschrift vermeldde); Sophocles, die reeds ± 460 schreef, beleefde den opbloei en de glorie van Athene (496—405); Euripides, die na 430 op den voorgrond komt, behoorde tot de generatie, die de ineenstorting van de oude zeden en traditie beleefde (480—406).

Van Aeschylus zijn zeven, van Sophocles zeven en van Euripides negentien stukken bewaard gebleven.

Aeschylus was het, die door een tweeden tooneelspeler toe te voegen voor het drama ruimere mogelijkheden schiep. Sophocles heeft een derden ingevoerd. Met zulke sobere middelen zijn al deze stukken opgebouwd, waarvan verscheidene tot op heden speelbaar zijn gebleven.

Van Aeschylus bezitten wij één volledige trilogie: de Orestie. Daar zien wij hoe de vloek, die op het geslacht van Pelops rust, van vader op zoon de leden vervolgt en in het ongeluk stort, door hun eigen zonden. Agamemnon wordt vermoord door zijn vrouw Clytaemnestra, deze zelf omgebracht door haar dochter Electra en haar zoon Orestes. Doch dan achtervolgen de Wraakgodinnen dezen laatste, tot Apollo, op wiens bevel hij zijn straffende daad had volbracht, hem te hulp komt en hem met medewerking van Athene doet vrijspreken: tenslotte breekt het hoogere recht van de hemelgoden de blinde vergelding. — Geweldig is de figuur van den Titan Prometheus, dien Aeschylus in zijn Geboeide Prometheus ten tooneele voert en teekent als een opstandeling tegen Zeus. Maar de grootschheid van zijn figuur wischt voor den dichter toch het feit niet uit, dat tenslotte het recht van Zeus zal zegevieren en ook Prometheus daarvoor zich zal moeten buigen. En evenzoo is het, wanneer hij in De Perzen den val van Xerxes en diens rijk schildert, de overmoed der menschen, die door de goden wordt gestraft. Aldus buigt Aeschylus zich voor de almacht der goden en de majesteit van hun bestuur.

Sophocles vertrouwt op de goden met rustige, evenwichtige vroom-

heid. Geen kunstenaar heeft ooit beter het wezen van het tragische benaderd, dan hij in zijn beide schoonste werken: de Oedipus Rex en Antigone. Deze menschen — want zij zijn veel menschelijker dan Aeschylus' heroën — lijden en strijden in het besef van hun onschuld en goeden wil. En juist deze eerlijke overtuiging brengt hen in conflicten, die tot hun ondergang voeren.

Oedipus zou volgens een orakel zijn vader dooden en zijn moeder huwen. Menschelijke slimheid tracht den wil der goden te verhinderen, doch juist daardoor kent Oedipus, die als kind te vondeling is gelegd, zijn afstamming niet en volvoert de hem beschoren daden. Als hem gelast wordt den moordenaar van Laios, zijn vader, op te sporen, doet hij dit met ijver en zelfvertrouwen, tot de gruwelijke waarheid tot hem doordringt en hem vernietigt. Had hij ook schuld? Hij handelde volkomen te goeder trouw, doch tevens trachtten èn zijn vader èn hijzelf door eigen optreden de spreuk der goden krachteloos te maken. Vertrouwde hij niet *te veel* op eigen inzicht en voortreffelijkheid? Is dat geen *hybris*, overmoed, tegenover de goden? Hebben de goden Oedipus, die zichzelf in wanhoop de oogen uitstak, niet gelouterd van zijn verblindheid?

Als een opwekking tot sophrosyne, bezonnenheid en bescheidenheid, zou men de kern van Sophocles' prediking — want zoo mogen wij zijn kunst noemen — kunnen samenvatten.

En zóó is het ook in de Antigone, waar het eeuwige probleem gesteld wordt of men de overheid meer moet gehoorzamen dan het geweten. Antigone's broeder ligt verslagen, gedood in den strijd tegen zijn eigen vaderstad. Koning Creon verbiedt hem, den verrader, te begraven, doch Antigone vervult haar religieuzen plicht en bedekt het lijk met zand om het rust te schenken in de onderwereld. Creon ziet zijn bevel geschonden en veroordeelt haar om levend begraven te worden in een grafspelonk. Antigone doodt zichzelf, Creon's zoon, die haar liefhad, vervloekt zijn vader en doorsteekt zich, en zijn vrouw overleeft haar zoon niet. Verpletterd blijft de vorst achter, die toch alleen maar zijn autoriteit en de wet had gehandhaafd. De verblinding, de eigenwaan, is het ook hier, die den mensch ten verderve voert.

Wanneer de mensch in vrome onderwerping en bezonnenheid leeft, zal hij dan vrede vinden? Euripides antwoordt: neen; hij kan het niet en hij wil het niet. Want het noodlot, dat hem voortdrijft, woont in zijn eigen binnenste en is niet te ontvluchten.

Euripides is gevormd door het moderne denken, dat in Athene vlak vóór en tijdens den Peloponnesischen oorlog de geesten losrukte van de traditie en den mensch confronteerde met de machten en de wetten, die

hij in de natuur en zichzelf vond. De goden zijn bij hem symbolen geworden voor de hartstochten, die den mensch voortdrijven naar zijn noodlot. Een somber pessimisme vervult zijn stukken, waarin de heroën afdalen van hun hoogte en tot niet meer ideale menschen verworden. De hartstocht der liefde in allerlei vorm, zelfs de godsdienstwaanzin, worden bij hem tot de drijvende krachten van het gebeuren. Zijn vrouwenfiguren, Medea, die haar kinderen uit wraakzucht doodde en Phaedra, die uit teleurgestelde liefde en wraakzuchtige schaamte haar geliefde en diens vader, haar man, in het verderf weet te storten en daarop zelfmoord pleegt, zijn levend en beroemd gebleven in de wereldlitteratuur en tallooze malen nagevolgd. Sceptische debatten, brillante scherpzinnigheid en toomelooze hartstocht klinken uit zijn stukken, welke de ware weerklank zijn van een tijd, die door haat, wraakzucht en eigenbaat tot den chaos gedoemd scheen.

Met hem heeft de Attische tragedie haar grens bereikt. Het mythische spel, dat door hem tot een inkleeding geworden was van menschelijk gebeuren, bood geen verdere mogelijkheid tot ontwikkeling meer, al zijn er ook na hem nog vele jaren op de Dionysiën tragediën opgevoerd. De rechtlijnige voortzetting van Euripides is het „wereldlijk" drama, waarin karakterconflict en karakterontwikkeling op den voorgrond staan. Deze ontwikkeling echter is niet meer Grieksch.

De Komedie

Naast den ernst der tragedie stond op het Dionysusfeest vanouds de scherts en de uitgelatenheid. Sedert onheuglijke tijden had de vroolijke jeugd, als bij een Carnaval, optochten gehouden, spotliederen gezongen en zich vermaakt met travestieën. Zoo volgde bij het feest, na de dagen der tragedie, een dag, gewijd aan het spel der zotheid, de komedie.

Aristophanes, die van 430 tot 390 gewerkt heeft, is voor ons de eenige vertegenwoordiger van deze „oude" Attische komedie. Zijn stukken zijn nog zeer los van bouw en naderen wel eens tot wat wij een revue zouden noemen, die haar komische kracht ontleent aan soms zeer gedurfde toespelingen op bestaande toestanden en personen. Met ongelooflijke vindingrijkheid ontwerpt hij de dolste situaties. Nu eens is het een oude, eerlijke boer, de door zijn voorname vrouw en hooghartigen nietsnut van een zoon met ondergang wordt bedreigd, en die zich dan wendt tot Socrates, den oppersophist, die het kromme weet recht te praten. Dan weer wordt de oude suffe Demos (het Volk!) op schaamtelooze wijze bedrogen door zijn slaven, waaronder de toen leidende

staatsman Cleon duidelijk wordt aangeduid. Als Athene droomt van verre tochten en glorierijke veroveringen, schrijft Aristophanes zijn persiflage, waarin twee Atheners een stad bouwen in de wolken en de goden door blokkade tot capitulatie brengen. Dan weer besluiten de vrouwen het bestuur van den staat in handen te nemen, wat, dank zij Amor, tot geheel onverwachte complicaties aanleiding geeft. Als Sophocles gestorven is, gaat Dionysus zelf, beroofd van zijn dichter, naar de onderwereld, waar Aeschylus en Euripides een wedstrijd houden, waarin de fouten van de nieuwe dichtersschool even onbarmhartig als geestig en scherpzinnig gehekeld worden.

Aartsconservatief is deze comicus. Alle nieuwlichters achtervolgt hij met vlijmende caricatuur.

Alleen een volk en een regeering, die volkomen zeker waren van hun gezag, konden zich veroorloven zóó met zichzelf te laten spotten. Na de nederlaag van 404 was dat niet meer mogelijk. De laatste stukken van Aristophanes zelf toonen reeds een zich afkeeren van het actueel-critische naar een meer algemeen geestig genre. Na hem is de oude komedie met haar politieke strekking verdwenen en overgegaan in het burgerlijke blijspel. Doch gebleven is voor altijd de kunst, die „lachend scherpe waarheden weet te zeggen", ook al is de vorm gewijzigd.

Denkers en scherpe geesten waren deze tragici en comici, doch bovenal: dichters. Niet alleen hadden zij iets te zeggen tot hun medemenschen, doch zij beschikten ook over de wonderbaarlijke gave hun gedachten in gebonden vorm volkomen adaequaat te kunnen uitdrukken.

De profetische grootschheid van Aeschylus' taal, de klare harmonie van woord en bouw van Sophocles' stukken, de vlijmscherpe dialectiek van Euripides, de phantastische rijkdom van Aristophanes' invallen, die slechts geëvenaard wordt door de lenigheid van zijn taal, maken hun werken tot kunstwerken voor altijd. Later classicisme heeft aan het antieke drama „wetten" trachten te ontleenen. Ten onrechte, evenzeer als zulks hierboven werd opgemerkt ten aanzien van alle *nabootsing* van antieke plastische en andere kunstwerken. Deze uiterlijkheden, waarin men het wezen van het antieke drama tevergeefs trachtte te vatten, zijn òf te verklaren uit de historische wording òf gevolg van de inrichting van het antieke theater, dat slechts over weinig hulpmiddelen beschikte. Van blijvende waarde is ook hier slechts de geest.

DE WETENSCHAP

Het zou logisch zijn, wanneer wij op deze beschouwing over de klassieke poezie een bespreking van het proza lieten volgen.

Doch het Grieksche proza, dat zich in deze eeuw eveneens ontwikkelde tot een technisch volmaakt voertuig van gedachten, is tegelijk zoo verbonden met den inhoud, dat het beter schijnt niet den vorm, doch den inhoud der geschriften als ons motief te nemen. En hierin ontwikkelt zich voor onze oogen het ontstaan van de wetenschap.

Kennis op velerlei gebied en technische vaardigheid hebben vóór de Grieken verschillende volken vele eeuwen lang reeds bezeten, ja, aanvankelijk hebben de Hellenen vele feiten en gegevens, die zij verwerkten, kunnen ontleenen aan de oeroude priesterculturen van Egypte en Babylon. Doch tot wetenschap wordt verzamelde kennis eerst, wanneer zij niet meer alleen dient voor practische doeleinden, doch zich tot taak stelt het object *volledig* te kennen, te ordenen en te begrijpen, wanneer ze wordt tot uit weetlust nagestreefde *theorie*.

Dezen stap hebben de Grieken, gedreven door een niet nader te verklaren in hen levenden drang, het eerst op velerlei gebied gedaan en dezen stempel hebben zij op allen, die van hen geleerd hebben, onuitwischbaar gedrukt.

Terwijl de Staat en de kunst aan allen behooren, is wetenschap een zaak van het intellect, die hoogstens langzaam en geleidelijk tot den geest van de massa vermag door te dringen, die aanvankelijk zelfs met argwaan wordt beschouwd. Zoo is het ook de Grieksche wetenschap gegaan; ook zij telt zelfs haar martelaren.

Hoe het principieel nieuwe en de oude traditie naast elkander kunnen staan en blijven bestaan, is misschien nergens duidelijker dan in de Grieksche geneeskunde. Ziekte en dood zijn geheimzinnige zaken, die niettemin een ieder aangaan. Geneesmiddelen, door de practijk beproefd, doch vooral bezweringen en tooverpractijken, worden in elke primitieve maatschappij gevonden; de medicijnman is evenveel toovenaar als geneeskundige. Ook bij de Grieken heeft zulke tooverdokterij bestaan en zelfs steeds zich gehandhaafd. Te Epidaurus vinden we de uitgestrekte ruïnes van een „Kurort" rondom den tempel van Asclepius, den god der geneeskunde; het prachtig bewaarde theater biedt plaats aan meer dan tienduizend bezoekers. Want naar dit afgelegen plaatsje stroomden eeuwenlang vele duizenden, die daar genezing zochten door magische middelen tegen allerlei ziekten en kwalen. Vele inscripties vermelden de meest wonderbaarlijke genezingen, door den god met de meest wonder-

lijke middelen bewerkt. En zulke genezing brengende orakels waren er vele in de Grieksche wereld.

Doch daarnaast blijkt reeds bij Homerus een andere mentaliteit. Diens heroën kennen het menschelijk lichaam en de verwondingen, die het toegebracht kunnen worden, uit de harde practijk des levens en behandelen ze zonder eenige magie op volkomen rationeele wijze. Wanneer de pest in hun leger uitbreekt, brengen ze wel offers aan Apollo, doch tegelijk reinigen zij hun legerplaats en werpen het vuil in zee.

Deze zelfde rationeele en zakelijke wijze van denken en doen vinden we terug bij de priesters van Asclepius op Cos, die, anders dan hun collega's te Epidaurus, niet door wonderen doch door behandeling hun patienten trachtten te genezen, die — en hiermede deden zij den stap, die tooverdokterij tot de wetenschap der geneeskunde maakte — de symptomen van de zieken en hun reacties nauwkeurig gingen waarnemen en beschrijven.

Hippocrates van Cos noemden de Grieken als den stichter en grootmeester van deze artsenschool. Op zijn naam zijn tal van geschriften bewaard, die zeker niet alle van den meester zelf stammen, doch blijkbaar zijn geest en methode bewaren. Nog heden zweren de artsen bij hun ambtsaanvaarding den eed van Hippocrates, die de hoogheid en heiligheid van hun ambt moet waarborgen. Tallooze ziektegevallen, de toegepaste therapie en het verloop zijn door deze artsen haarfijn beschreven; aldus leerde men de symptomen van pols en koorts, ziekten en geneeswijze kennen, terwijl reeds aandacht geschonken werd aan den invloed van leefwijze en klimaat. Er werden theorieën opgesteld omtrent de oorzaken van ziekten, die ons nu àl te simplistisch voorkomen, maar die in hun tijd de eerste schrede beteekenden op het pad, dat de medische wetenschap thans nog volgt. Zelfs op de taal heeft deze hippocrateische school onuitwischbaren invloed gehad: spreken wij van sanguinisch (bloedrijk) of melancholisch (zwartgallig), dan is dit een naklank van hun leer, die ziekte en gezondheid, alsmede het type van lichamelijk en geestelijk gestel, afleidde uit de al of niet juiste menging van de vier lichaamsvochten. Uit een opmerking in één van hun geschriften blijkt, dat hun het verschil tusschen magie (die zij verwierpen) en godsdienst (dien zij respecteerden) reeds volkomen duidelijk was.

Ook op andere terreinen vinden we denzelfden overgang van kennis naar wetenschap en theorie. Het spreekt vanzelf, wanneer wij de tempels en paleizen van Egypte en Mesopotamië bezien, dat om de technische prestaties, die deze bouwwerken zijn, te volbrengen, er veel gerekend en geteekend moet zijn. Evenzoo bezaten de meesters, die kleurstoffen

voor weefsels, mengsels voor het vervaardigen van brons of aardewerk samenstelden, belangrijke kennis van hun materialen en de eigenschappen daarvan; zij, die den kalender vaststelden — veelal de priesters, doch evenzeer de landbouwers en de zeevaarders — hadden de hemelverschijnselen en hun regelmaat leeren kennen. Doch alleen bij de Grieken ontwikkelde zich uit deze kennis, die zij soms aan anderen ontleenden, een *wetenschap* omtrent de ruimte, de stof en de sterren.

Reeds in de zesde eeuw vóór Chr. vinden we wiskunde en sterrenkunde beoefend als wetenschappen, zonder eenige bijgedachte aan sterrenwichelarij, die steeds het eigenlijke doel bleef van de eeuwenlange, uiterst belangrijke waarnemingen der Chaldeesche priesters.

Thales van Milete was in 550 in staat een zonsverduistering te voorspellen, doch de eigenlijke grondvester van de Grieksche mathematische wetenschap is waarschijnlijk Pythagoras geweest, die te Croton in Zuid-Italië zijn school vestigde en grooten invloed heeft gehad op de denkwijze der lateren, hoeveel sage er ook moge steken in de vele verhalen omtrent hem. Hij is de grondlegger van de meetkunde, die in de volgende eeuwen door opeenvolgende geslachten van geleerden werd uitgebouwd, tot zij door Euclides in het klassiek geworden systeem werd saamgevat. Reeds Anaxagoras, een tijdgenoot van Pericles, durfde het vermoeden uitspreken, dat zon en sterren geen goden, doch hemellichamen van ontzaglijke grootte zouden zijn. Wel werd hij nog door het verontwaardigde volk verbannen wegens godslastering, doch deze straf kon de geweldige geestesbeweging niet tegenhouden, die wij de ontmythologiseering van de natuur zouden kunnen noemen, en het baanbreken van het besef, dat de natuur gekend moet worden door waarneming en berekening.

De zuiver rationeele betoogtrant en de abstracte denkwijze van de wiskunde oefenden zelfs op den Griekschen geest een groote aantrekkingskracht uit. Weldra werd de wiskunde beschouwd als het trainingsmiddel voor den geest bij uitstek — zoodat ze nog heden den naam mathesis (leervak) draagt —en als het model van strenge bewijsvoering.

Terwijl aanvankelijk deze onderzoekers zich bezig hielden met de natuur en de hemelverschijnselen in het algemeen, teekenden zich juist door hun arbeid langzamerhand de verschillende terreinen en methoden af en ontstonden wis- en sterrenkunde als aparte „vakken". Wanneer de comicus Aristophanes zulke menschen wil bespotten, teekent hij, hoe in de „denkfabriek" Socrates, in een mand opgeheschen, in de hanebalken de „hemelverschijnselen" bestudeert, terwijl anderen bezig zijn de lengte van den sprong van een vloo te berekenen. Wat zullen de brave

burgers van Athene gelachen hebben om zulke dwazen! Evengoed zou het thans, na vijfentwintig eeuwen van arbeid der wetenschap, mogelijk zijn zonderlinge en overijlde verklaringen van deze beginners te verzamelen... en even dwaas, getuigend van even groote oppervlakkige zelfingenomenheid als bij de toehoorders van Aristophanes. Want meer nog dan het bereikte resultaat (dat geenszins gering te noemen is), is het de *denkrichting* geweest van deze pioniers, die van wereldhistorische beteekenis was.

Het werk dezer Grieksche wijzen, zooals zij zichzelf bij voorkeur noemden, heeft geleid, zeiden we, tot het ontstaan der wetenschappen. Doch hun doel was immer *de* wetenschap als geheel: het begrijpen van den kosmos. Met jeugdigen overmoed meenden zij, dat dit doel weldra bereikt zou kunnen worden. Uitgaande van de beperkte gegevens, die zij ontdekten, meenden zij, consequent doorredeneerend, te kunnen doordringen tot den grond der dingen. Alle Grieksche wetenschap stamt van en bleef steeds verbonden tot een geheel door dit streven naar algemeenheid, door dit zoeken van een laatste absolute waarheid. Wijzen noemden deze zoekers zich aanvankelijk, later, in het besef van de geweldige taak, die zij zich gesteld hadden, gingen zij zich meer bescheiden strevers naar wijsheid, philosophen, noemen. Ook toen de afzonderlijke wetenschappen zich afsplitsten, bleef deze algemeene wetenschap bestaan, de *philosophie*, die met het verstand zich rekenschap bleef geven van het geheel van den kosmos en het geheel van het menschelijk leven.

De Jonische Natuurphilosophen

Volgens de Grieken zelf was de oudste philosooph Thales van Milete, wiens prestaties als sterrenkundige, waarbij hij blijkbaar steunde op de gegevens van de Babyloniërs, wij boven reeds vermeldden. Verder weten wij van hem slechts, dat hij speculeerde over het „wezen der dingen" en dat wezen zocht in een oerstof, de archè, waaruit alle bestaande dingen zouden zijn ontstaan. Hij meende, dat deze archè identiek zou zijn met het *water* (eigenlijk: het vochtige).

Wat is de baanbrekende beteekenis van deze, op het eerste gehoor min of meer phantastisch klinkende, bewering?

Deze, dat hier, voor zoover wij weten voor het eerst in de historie, volkomen het mythologisch denkschema, dat in de verschillende natuurkrachten *afzonderlijke wezens* ziet, wordt verlaten en de eenheid van de natuur en haar algeheelen samenhang wordt gepostuleerd. Het is een groot bewijs van den scherpen blik der Grieken zelf, dat zij dit princi-

pieel nieuwe in vollen omvang hebben begrepen, toen zij Thales aan het uitgangspunt van hun philosophische ontwikkeling stelden.

Wat hem bewoog het vochtige tot oerstof te verkiezen, is ons niet overgeleverd. We kunnen slechts gissen, dat door hem werd opgemerkt, dat vocht een onmisbare levensvoorwaarde vormt en hij derhalve daarin de levenskracht, die alle ontwikkeling voortbrengt, meende te bespeuren.

Want op de vraag, *hoe* zich uit de oerstof alle gegeven vormen van de natuur ontwikkelen, werd aanvankelijk blijkbaar nog het naieve antwoord gegeven: *vanzelf!* Dit beteekende, dat deze oerstof in zichzelf beweegkracht, dat wil zeggen: leven, moest bezitten. Men noemt daarom Thales en zijn navolgers ook wel de Hylozoisten, degenen, die aan de stof (hyle) leven (zooè) toekenden.

Een belangrijken stap verder ging reeds Thales' opvolger, Anaximander. Ook hij nam het bestaan van één archè aan, doch zocht deze niet meer onder bestaande en bekende stoffen; hij noemde haar het apeiron, het oneindige, dat volgens hem goddelijk en onvergankelijk zou zijn. Evenals bij Thales berustten zijn philosophische speculaties op andere concrete studiën over de natuur, speciaal de sterrenkunde. Volgens de overlevering zou hij het eerst een zonnewijzer en een hemelglobe hebben vervaardigd. Zijn boek Peri Physeoos (Over de Natuur) is het oudste prozawerk in het Grieksch, waarvan wij hooren.

Het belangwekkende in zijn oplossing is, dat hij alle dingen, die gezien worden, afleiden wil uit een oerstof, die nooit empirisch waargenomen wordt, doch slechts door den geest gedacht en verondersteld wordt. De *rede* zegt, dat alle bepaalde eigenschappen, die evenzoovele beperkingen en verbijzonderingen beteekenen, in de oerstof, welke alles voortbracht, niet hebben kunnen bestaan, daar deze oerstof aan alle beperkingen en bepalingen onttrokken moet worden gedacht. Zoo bleef alleen de onbepaalde uitgebreidheid over.

Welnu, wanneer de rede iets eischt, dan is het ook zoo. Met andere woorden: wat wij werkelijkheid noemen, is slechts secundair en gehoorzaamt aan de *rede*, die krachtens eigen inzicht het ware wezen van de geheele verschijnende wereld verlegt in iets, dat boven en buiten die verschijnselen ligt. Voor deze consequentie is geen Grieksch denker ooit teruggeschrikt. Reeds in zijn beide eerste vertegenwoordigers toont de Grieksche geest zijn beide karakteristieke eigenschappen: Thales had gepostuleerd, dat de werkelijkheid één zou moeten zijn, hij was de eerste *monist*, Anaximander, die het eindoordeel toekent aan de rede, is de eerste *rationalist*.

Tegenover hem beteekende zijn leerling Anaximenes, die weer tot een reëel gegeven oerstof terugkeerde en de lucht als archè beschouwde, eigenlijk een stap terug. Doch nieuw is bij hem, dat we ook vernemen *hoe* hij zich den overgang van oerstof tot de gegeven sterk gedifferentieerde materie dacht; hij meende, dat deze ontwikkeling zou plaatsvinden door verdichting en verdunning, misschien geleid door waarnemingen omtrent verdamping en condensatie. Het eigen leven van de stof begint te wijken voor een wetmatig *proces.*

Bij al deze Ionische natuurphilosophen ging de speculatie gepaard met zelfstandige beoefening van de natuurwetenschap. Terwijl nu de door hen aangevangen bestudeering van natuurwetenschappelijke problemen regelmatig voortgezet werd en tot niet onbelangrijke resultaten voerde, gaf het speculatief element in hun denken den stoot tot een ontwikkeling in geheel andere richting.

De hylozoisten hadden zonder meer aangenomen, dat uit een archè zich de geheele kosmos had ontwikkeld; bij dieper nadenken leidde deze bewering tot de moeilijk te beantwoorden vraag: hoe moeten we ons dat denken, hoe is „ontwikkeling" mogelijk en wat *is* verandering? Hoe moeten we ons de verhouding denken tusschen Zijn en Worden?

Eenvoudig gezegd: wanneer een substantie verandert en dus iets *anders* wordt, is het duidelijk, dat zijzelf niet meer bestaat; hetgeen uiteindelijk zou leiden tot de consequentie, dat alles zou bestaan en ontstaan uit een oersubstantie, die zelf niet, of althans niet meer, zou bestaan.

Heraclitus van Milete trok in de zesde eeuw hieruit onvervaard de conclusie, dat een blijvende substantie inderdaad *niet bestaat.* Bekend is zijn uitspraak: Panta rhei kai ouden menei (alles stroomt en niets is blijvend). Er bestaat alleen continue stroom van veranderingen; niemand, zei Heraclitus, kan tweemaal in denzelfden stroom baden; het schijnt wel, alsof wij een blijvend object, in casu een rivier, voor ons hebben, doch in werkelijkheid verandert deze rivier voortdurend. Archè is in zijn oog het eeuwig bewegende vuur, waaruit alles voortkomt en waartoe alles eenmaal zal terugkeeren. Latere leerlingen van hem voerden zijn diepzinnig beginsel door tot de absurde consequentie, dat zij geen enkele positieve verklaring wilden afleggen, daar deze op het moment van mededeeling metterdaad alweer is gewijzigd! Radicaal zijn de Grieken nu eenmaal altijd geweest.

Even radicaal was de tegengestelde oplossing, welke juist aan het andere einde van de Grieksche wereld werd voorgedragen door Xenophanes, een Ioniër, die als rhapsode de wereld had bereisd en zich ten-

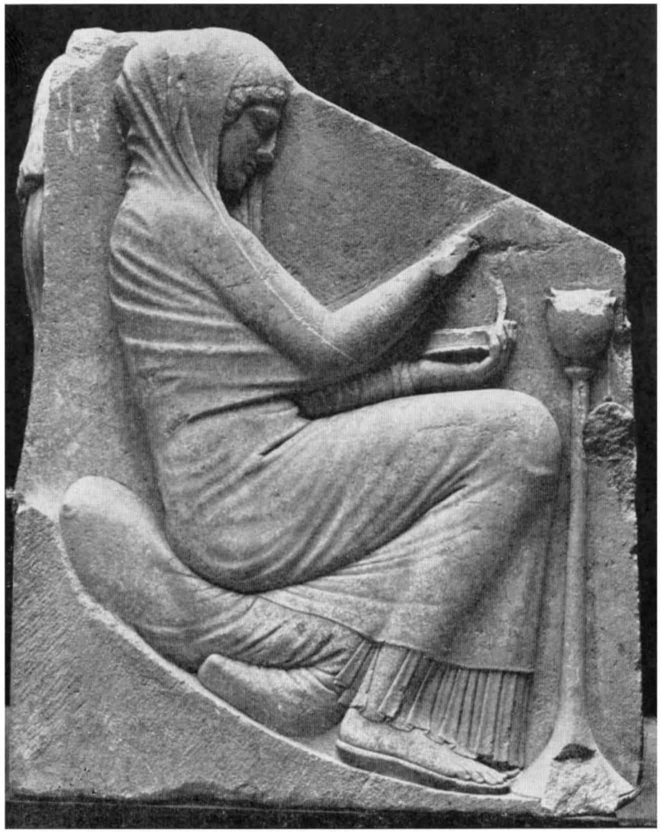

Offerende vrouw. Zijwand van den zgn. Troon van Ludovisi (5e eeuw v. Chr.). Museo delle Terme te Rome. *Foto Anderson*

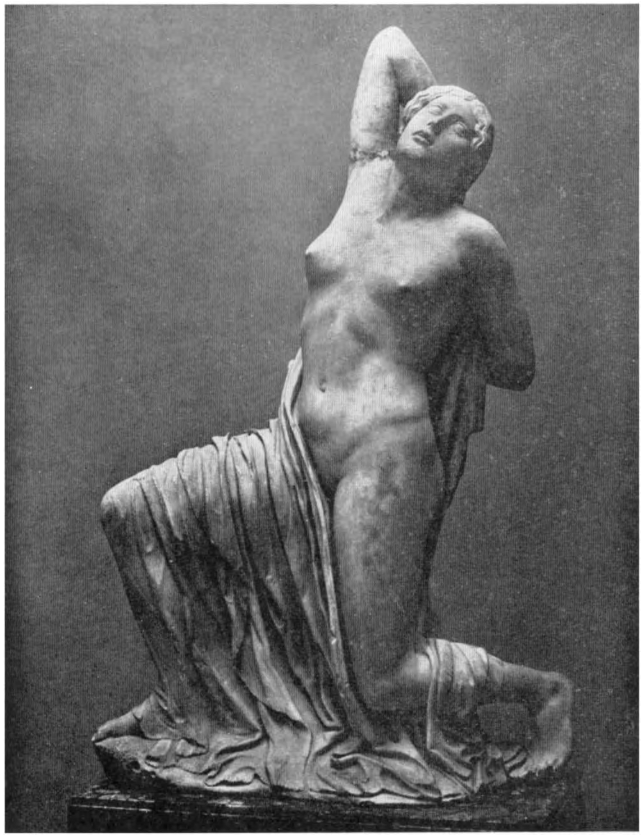

Gewonde Niobide (4e eeuw v. Chr.). Museo delle Terme te Rome. *Foto Alinari*

Boven: Ruitergroep van de fries van het Parthenon
Beneden: Groep goden van de fries van het Parthenon
(Beide in het British Museum, Londen)

slotte in Zuid-Italië zou hebben gevestigd. Van hem zijn de stoute woorden, dat niet de goden de menschen, doch de menschen de goden geschapen hadden naar hun eigen beeld. Niet dat hij daarmede het bestaan der goden wilde loochenen, doch omdat hij het anthropomorphisme, de zedelijke onvolmaaktheid, die Homerus in zijn verhalen aan de goden had toegedicht, wilde bestrijden, daar het wezen der godheid volmaaktheid met zich medebrengt.

De van hem uitgaande school van Elea in Zuid-Italië werd door den grooten denker Parmenides tot de voornaamste van de vroeg-Grieksche philosophie.

Zooals Heraclitus op grond van zijn redelijke overwegingen het bestaan van het Zijn had erkend, zoo trok Parmenides de tegenovergestelde conclusie en ontkende het bestaan van de Verandering en het Worden. Het Al is, volgens hem, één en ondeelbaar, onbeweeglijk en onbewogen, volmaakt en goddelijk. De wereld der verschijnselen, de phaenomena, is in werkelijkheid slechts *schijn*. Oogen en ooren zijn slechts getuigen; alleen de Rede dringt tot de ware werkelijkheid door.

Op het eerste gehoor schijnt deze leer verbijsterend en in strijd met alle ervaring, doch laten we bedenken, dat wij, modernen, wanneer we water, stoom en ijs slechts verschijningsvormen van dezelfde stof noemen — een, afgezien van wetenschappelijke correctheid, toch niet absurde wijze van spreken — onbewust op Eleatische wijze redeneeren, terwijl de Eleaat slechts in zooverre verder gaat en consequenter monist is, dat hij niet vele „stoffen" en „elementen" als ware bouwstoffen van de phaenomena, de verschijnselen, aanneemt, doch ineens één eenige materie postuleert.

Met groot vernuft verdedigden zij hun opvatting. Zeno de Eleaat, een leerling van Parmenides, trachtte met zijn beroemde drie bewijzen de onredelijkheid en daarmede de onwerkelijkheid van alle beweging te bewijzen. Het bekendst is zijn redeneering geworden, dat „de snelle Achilleus de schildpad nimmer zal kunnen inhalen," omdat steeds, wanneer hij de plaats van de schildpad zal hebben bereikt, deze die plaats op denzelfden tijd weer zal hebben verlaten. Terwijl het empiristische westersche denken aanneemt, dat, daar de feiten anders leeren, in de redeneering een fout moet schuilen, concludeert de Griek, dat de verschijnselen dus slechts schijn zijn!

Tusschen deze beide uitersten stonden een aantal zelfstandige denkers, die ieder op zijn wijze de gerezen moeilijkheid trachtten te overwinnen, en die daarbij, ongetwijfeld slechts steunend op intuïtie en hun gedachten op primitieve wijze inkleedend, mogelijkheden hebben geopperd, welke

in de moderne wetenschap op verrassende wijze zijn teruggekeerd, terwijl sommige van hun termen, zij het ook in beteekenis sterk gewijzigd, tot op heden gangbaar zijn gebleven.

Empedocles van Acragas op Sicilië was dichter, geneesheer, wijsgeer en staatsman tegelijk, een wonderman in de oogen van zijn tijdgenooten, die hem, naar men zegt, zelfs het koningschap over zijn vaderland hebben aangeboden. Hij opperde de meening, dat de werkelijkheid uit verscheidene (vier) *elementen* is opgebouwd, die zich door aantrekking en afstooting (de dichterlijke wijze noemde het liefde en haat) met elkander zouden verbinden. Een leer, die eeuwenlang gelding heeft gehad en op allerlei wijzen in het populair spraakgebruik is doorgedrongen, terwijl ook de wetenschap tot op heden het begrip element heeft gehandhaafd.

Ook Pythagoras, de mathematicus, kan hier genoemd worden. Zijn ontdekkingen, die leerden, dat het wezen van tallooze figuren met alle denkbare variaties gehoorzaamt aan algemeene, in getalsverhoudingen uit te drukken wetten, doch bovenal het door hem ontdekte feit, dat de harmonie der tonen correspondeert met in getallen uit te drukken verhoudingen der snaren, brachten hem er toe deze vondsten te generaliseeren en de stelling op te werpen, dat het wezen der werkelijkheid het *getal* zou zijn. Merkwaardig is ook dat hij, hoè weten we niet precies, verband legde tusschen zijn wetenschappelijke inzichten en de zedelijke wetten, die hij zijn aanhangers voorschreef.

In zijn school ging men zich later te buiten aan geheimzinnige getallenmystiek en hield men zich bezig met de „harmonie der spheren", doch daarnaast bleven de Pythagoreërs ijverige en succesrijke beoefenaars van de mathematische en astronomische wetenschap. En in diepste wezen is toch deze oude denker al verwant aan hen, die meenen, dat het plan van deze wereld in mathematisch schrift is geschreven, en die in mathematische formules de meest adaequate beschrijving der werkelijkheid hebben gevonden.

Anaxagoras, dien we boven reeds noemden om zijn astronomische inzichten, nam aan, dat de kosmos gebouwd zou zijn uit tallooze, qualitatief verschillende deeltjes (Latijn: moleculen), die in beweging zouden zijn gebracht door den Geest (nous). Hoewel we moeten aannemen, dat hijzelf onder dezen Geest slechts deeltjes van bijzonder fijne structuur verstond, die alle andere konden doordringen, werd door zijn terminologie een dualisme ingevoerd, dat verstrekkende werking zou hebben. Terwijl reeds de Eleaten de wereld der phaenomena onderscheidden van de intelligibele, de door het verstand alleen te doorgronden, wereld, die voor hen de eenig ware werkelijkheid was, leidde de theorie van Anaxagoras

er als vanzelf toe, dat een onderscheid gemaakt werd tusschen de *materieele* wereld en den geest, die den zin en de rede in de materie zou scheppen. Immers juist op dezen *zin* van den kosmos legden de latere idealistische wijsgeeren sterk den nadruk. Socrates werd, volgens Plato, door Anaxagoras' geschriften rechtstreeks beïnvloed.

De laatste groote vertegenwoordiger van deze natuurphilosophische strooming is Democritus geweest (vierde eeuw), die een consequent materialisme leerde. Er bestaat niet anders dan de ledige ruimte, waarin een ontelbaar aantal ondeelbaar kleine deeltjes zich beweegt, de atomen. Door mechanische verbinding ontstaat uit deze veelheid de kosmos.

Doch toen hij optrad, had de belangstelling zich reeds afgewend van deze speculatie omtrent de physis. Wiskunde, sterrenkunde en andere natuurwetenschappen hadden zich ontwikkeld tot speciale vakken met een begrensd arbeidsgebied en bepaalde doelstellingen; de algemeene wetenschap, de philosophie, had zich afgewend van den makrokosmos en was, zooals de Grieken zelf het uitdrukten, afgedaald uit den hemel en onder de menschen gekomen. Niet meer de vraag naar den bouw van den kosmos, doch de vraag naar den zin des levens was aan de orde gesteld door het optreden van de Sophisten en hun bestrijder: Socrates.

DE SOPHISTEN EN SOCRATES

De ontwikkeling der wetenschap, die de van de vaderen overgeleverde traditie met stoute theorieën omverwierp, de kennis van vreemde landen en volken, zeden en talen, het geheel nieuwe politieke en staatkundige leven, dat vooral in de democratische staten ongekende problemen stelde, eischte van den Griek, die een leidende rol wilde vervullen, een andere algemeene ontwikkeling, dan de traditioneele opvoeding tot dusver had gegeven.

Nu stonden in de vijfde eeuw tal van mannen op, die zich aanboden als leermeesters der jeugd, die beweerden niet alleen zelf die vereischte kundigheden te bezitten, doch de methode ontdekt te hebben om ook anderen daarin op te leiden. Sophisten (wijzen) noemden zij zichzelf bij voorkeur met den naam, dien ook de Ionische Natuurphilosophen voor zich hadden gebruikt. Het waren over het algemeen bekwame lieden, met een juist gevoel voor practische mogelijkheden en behoeften, en hun onderwijs voorzag in een werkelijk bestaande leemte. De bekwaamsten onder hen werden, rondtrekkend door Hellas en tegen aanzienlijke betaling hun colleges gevend, met veel eerbewijzen ontvangen en verwierven grooten rijkdom.

De kern van hun onderricht bestond, bij alle onderlinge verschilpunten en dikwijls scherpe concurrentie, in het geven van een *formeele* training in taalbeheersching en argumentatie, die den leerling in staat moest stellen (en in feite ook in staat stelde) voor rechtbank en volksvergadering zelfstandig en met succes het woord te voeren.

De naam Sophist heeft, vooral door de bestrijding van Socrates en Plato, in de gangbare taal een ongunstigen klank gekregen; sophistiek en sophistisch beteekent voor ons holle mooipraterij en bewuste misleiding. Maar deze latere bestrijding behoort niet het werkelijk belangrijke resultaat, dat hun optreden heeft gehad, te doen vergeten. Zelfs voor Plato en Aristoteles geldt het woord van Taine, dat men evenzeer de leerling is van hen, die men bestrijdt, als van hen, die men volgt.

Niet alleen populariseerden en verspreidden zij de resultaten der wetenschap, doch zij vulden die aan met eigen studies omtrent wetten en gebruiken, zeden en mythen en vooral omtrent de taal. Onze grammatica, die niet zonder reden haar Griekschen naam draagt, is door hen gegrondvest. Zooals vanouds de Grieksche jeugd uit hoogere kringen in de gymnasia een intensieve lichamelijke training onderging, zoo werd nu een „hooger onderwijs" gevormd, dat eeuwenlang op de door hen gebaande paden voortging en een, wel eenzijdig, maar tegelijk diep en onuitwischbaar stempel heeft gezet op de geheele cultuur der antieke wereld. De geheele litteratuur der Oudheid is na hun optreden door de rhetorenschool gevormd.

Dat, naast luiden bijval, hun optreden ook felle afkeuring vond, heeft verschillende oorzaken.

In de eerste plaats wekte het misprijzen, dat zij zich lieten betalen voor hun onderricht. Voor onze waardeering behoeft deze grief niet zwaar te wegen; het feit was slechts ongewoon en aristocraten zooals Plato achtten betaling vernederend; eenmaal ingeburgerd echter gold het als vanzelfsprekend, dat ook geestelijke arbeid belooning ontvangt. Evenmin kan het gevaar groot geweest zijn, dat de leermeester, omdat hij betaald werd, zich naar den leerling zou moeteen voegen en hem op allerlei wijze zou hebben moeten „vleien". Integendeel blijkt uit de beschrijving van het optreden der sophisten, dat het hun geenszins ontbrak aan autoriteit en prestige. Iets zwaarder weegt het bezwaar tegen de reclame, die zij voor zich en hun kunst maakten, als zou deze vóór alles een afdoend antwoord weten te geven, hetgeen zij demonstreerden door op iedere hun gestelde vraag à l'improviste een antwoord te beloven. Dat in deze methode een gevaar ligt om handigheid en oppervlakkigheid in plaats van serieuse kennis te stellen, is onmiskenbaar.

Doch erger dan deze aanmatiging en charlatannerie waren de moreele consequenties, aan hun optreden verbonden, die althans uit hun onderwijs, zooals het gegeven werd, *konden* voortvloeien. En inderdaad voortgevloeid zijn.

De cultuurhistorische studiën der sophisten hadden er scherp de aandacht op gevestigd, dat de regels, die de samenleving beheerschten, door traditie en conventie waren gevormd. Tegenover deze conventie stelden zij de „natuur". Het historisch gewordene bestreden zij op grond van redelijke overwegingen; historisch recht en historische zeden werden ondermijnd en verzwakt tot „slechts" traditioneele gebruiken, waarvan men eventueel vrij kon afwijken. Nog bedenkelijker was het, dat de enkel formeele training in het disputeeren er gemakkelijk toe verleidde, al naar gelang het eigen belang medebracht, zich nu eens op de conventie, dan weer op de natuur en het natuurrecht te beroepen, om, zooals het volk weldra zeide, „de zwakkere zaak tot de sterkere te praten". Dat mannen als Alcibiades en Critias hun minachting voor moraal en wet geleerd hadden in de sophistenschool, werd algemeen aangenomen, ook al hadden hun leermeesters dit waarschijnlijk geenszins *bedoeld*.

Wie inzag, dat de formeele training in het gebruik van woorden en argumenten een geducht wapen kan zijn, moest zich met bezorgdheid afvragen of het onderwijs der sophisten ook waarborgen bood tegen misbruik van deze vaardigheid, en moest daarop ontkennend antwoorden. Dat sophisme de beteekenis heeft gekregen van drogrede, is een bewijs, dat inderdaad van de aangeleerde redeneerkunst een uiterst bedenkelijk gebruik werd gemaakt. Verlichting, die de oude levenswetten aantast en verwerpt, zonder een nieuwe zedenwet en houvast te bieden, leidt onfeilbaar tot een zedelijk nihilisme, waarbij de verworven handigheid slechts gebruikt wordt voor datgene, wat van nature de sterkste drijfveer is: eigenbaat en zelfzucht.

De oudste en beroemdste sophist van Protagoras, een waardig en talentvol man. Terloops zij opgemerkt, dat de onderscheiding van woorden in „geslachten", een stuk erfenis, waarmede wij heden te worstelen hebben, van hem afkomstig is. De geest van zijn onderwijs was relativistisch en sceptisch tegenover overgeleverde beschouwingen: hij verklaarde het bestaan van goden onbewijsbaar en uitte de bekende spreuk, dat de mensch de maatstaf van alle dingen is. Hoe Protagoras zelf deze spreuk bedoelde, moge twijfelachtig zijn, zeker is, dat ze kon verstaan worden en verstaan is als het opheffen van elken vasten norm, ook op zedelijk gebied.

Gorgias van Leontini op Sicilië is de vader van het kunstproza. Er

zijn wel te allen tijde lieden geweest, begaafd met een natuurlijke welsprekendheid; doch Gorgias ontdekte, dat de meesleepende werking van het woord toch wel berust op zekere regels en kunstgrepen, die geanalyseerd en aangeleerd kunnen worden. Zelf hield hij redevoeringen over onderwerpen zonder eenig actueel belang (z.g. epideiktische of pronkredevoeringen), die alleen om den schoonen vorm en het verrassende gedachtenspel werden aangehoord, zooals men tot dusver alleen naar muziek of dichtkunst had geluisterd. Hij achtte zijn kunst, de *rhetorica*, de hoogste van alle kunsten, ja de eenig noodige, omdat zij alleen in staat was den bezitter ervan onder alle omstandigheden gelijk te doen krijgen. Ook om gelijk te *hebben*? Dat wil zeggen, om werkelijk inzicht en kennis en niet alleen succes te verwerven? Gorgias zelf zou wellicht deze vraag als zinledig hebben afgewezen, want we weten van hem, hoe hij in een geschrift verklaarde, dat waarheid onkenbaar is en dat, zoo al iemand ze zou kunnen kennen, hij niet in staat zou zijn haar aan een ander mede te deelen. Dat, daar overtuigen aldus uitgesloten is, alleen overreding en practisch bereikbare effecten van belang zijn, is duidelijk.

Welk een gevaar er stak in zulk een opleiding der jeugd, ook al was Gorgias persoonlijk een achtenswaardig man, drong in de jaren van den Peloponnesischen oorlog zelfs tot de publieke opinie door. Reeds in 425 had Aristophanes zijn bittere caricatuur over de denkfabriek, waarin men leert liegen en zijn vader mishandelen, ten tooneele gevoerd. Enkele keeren werd er ook wel een sophist veroordeeld en verbannen. Doch deze reacties troffen geen doel en de strafmaatregelen richtten zich soms juist tegen den verkeerde. De man, die de sophisten op hun eigen terrein en met hun eigen wapenen bestreed, was — ironie der historie — Socrates van Athene, dien Aristophanes en de burgers als den oppersophist beschouwden.

Deze merkwaardige man werd geboren omstreeks 470 en groeide op in het Athene van Pericles, in nauwe aanraking met de leidende geesten der moderne ontwikkeling. Hij was niet rijk, doch ook niet geheel bezitloos, daar hij als hopliet heeft gediend. Omtrent zijn vroegere ontwikkeling weten we niets met zekerheid. Plato duidt aan, dat hij zich aanvankelijk geïnteresseerd heeft voor de natuurphilosophie der Ioniërs en Anaxagoras' boek gelezen had. In de caricatuur van Aristophanes, die hem ten tooneele voerde, terwijl hij de „hemelverschijnselen" bestudeerde, steekt misschien een kern van waarheid. Volgens een overlevering zou hij beeldhouwer zijn geweest, doch dit beroep hebben laten varen om zich geheel aan de wijsbegeerte te wijden. Uiterst sober levend, zien we hem sedert den middelbaren leeftijd omringd door een kring van enthou-

siaste jongeren bezig met zijn onderzoek naar Waarheid. Geld voor zijn onderricht weigerde hij aan te nemen. Een opvallende figuur in het Athene van zijn dagen; een zwaargebouwd man met machtigen, kalen, schedel, een grooten mond en een wipneus, opvallend leelijk in een milieu, dat als ideaal den gentleman-perfect-van-lichaam-en-geest beschouwde; ijzersterk, zoodat geen vermoeienis te velde hem scheen te deren, kalm discussieerend, wanneer bij een nachtelijk drinkgelag zelfs de gehardste feestvierders van uitputting in slaap vielen; ook een dapper man, die zich te velde meermalen had onderscheiden en die, door het lot tot lid van den Raad aangewezen, de woedende volksvergadering had durven weerspreken en evenzoo aan de bevelen van de Dertig Tyrannen gehoorzaamheid had durven weigeren.

Zeldzaam nuchter van verstand en scherp in zijn critiek, had hij zich van de onbewezen en onbewijsbare speculatie der natuurphilosophen afgewend omdat niet het hoe der dingen, doch het *doel* van het menschenleven hem belang inboezemde. En tegelijk een droomer, een man, die wanneer een denkbeeld hem overviel, urenlang kon blijven staan, zijn omgeving vergetend, totdat zijn geest een conclusie had bereikt. Die zich liet leiden door een innerlijke stem, welke hem belette anders te doen dan hij deed, en die hem voortdreef tot datgene, wat hij zijn door de goden gegeven roeping achtte.

Toen het orakel te Delphi hem eenmaal den wijsten aller Hellenen noemde, verklaarde Socrates zelf, dat dit antwoord slechts aldus uit te leggen was, dat hij, Socrates, zich bewust was niets te weten, terwijl zijn tijdgenooten, die evenmin juiste en volledige kennis bezaten, leefden in den waan de waarheid te bezitten.

Terwijl hij de vragen der natuurwetenschappen geheel terzijde liet omdat, naar hij zeide, de boomen en planten hem niets konden leeren, wendde hij zich tot de menschen en ondervroeg hen rusteloos, den beroemden sophist evengoed als den zelfverzekerden politicus en den braven handwerksman, naar hetgeen zij *wisten*. Met de beroemd geworden Socratische ironie lokte hij hen tot verklaringen, om vervolgens, door steeds verder consequent doorvragen, hen tot het besef te brengen dat hetgeen zij hun kennis achtten, berustte op vooroordeel, onbegrepen traditie of overijlde zelfoverschatting; dat zij in feite slechts vele, deels tegenstrijdige, deels onhoudbare, *meeningen* koesterden en niets *wisten*.

Was hij dan een boosaardig scepticus, die met diabolisch genoegen alle zekerheid zocht te ondermijnen? Velen onder zijn tijdgenooten hebben het ongetwijfeld gedacht, vooral wanneer zij zelf, en dat nog wel in het publiek, het slachtoffer geweest waren van zijn listige onder-

vraging en zich in hopelooze tegenspraak hadden verward gezien, ten aanhoore van de jeugdige Atheners, die den zonderlingen en origineelen vrager trouw plachten te vergezellen en die zijn gewoonte van critisch vragen spoedig op eigen hand gingen toepassen. Waar bleef zoo het prestige van oudere en wijzere lieden? Was hij niet een volksmisleider en jeugdbederver, zooals de komedie hem afteekende? Zelfs voor de democratie, haar geheiligde instellingen en erkende leidslieden koesterde hij geen respect. Wel had hij ook de bevelen der tyrannen even vrijmoedig getrotseerd, maar toch vertrouwde de menigte hem niet. Zoo werd hij in 399, zeventig jaar oud, aangeklaagd, omdat hij de goden van den Staat niet eerde en de jeugd bedierf! Tijdens zijn proces weigerde hij zijn gewone onafhankelijke wijze van doen te verloochenen en prikkelde aldus de leden van de jury. Met geringe meerderheid schuldig verklaard zeide hij, toen de aanklagers de doodstraf eischten, dat hij eigenlijk belooning verdiend had en slechts op aandrang van zijn vrienden een boete wilde voorstellen, zoo gering, dat hij haar ook zou kunnen betalen. Deze „onbeschaamdheid" besliste over zijn lot; het doodvonnis werd met grootere meerderheid uitgesproken dan het schuldig! Zijn vrienden beraamden een ontvluchting; reeds was alles gereed, doch Socrates weigerde. Hij had geleefd voor zijn plicht, ook als burger, en weigerde nu aan een bevel van den staat en de wettige overheid ongehoorzaam te zijn. Met volkomen kalmte dronk hij den gifbeker.

De indruk van zijn dood, de proef op zijn levensleer, maakte op zijn volgelingen geweldigen indruk: hier was nu een man, die een vaste lijn niet alleen voor het leven, doch ook voor den dood had gevonden. Wel verre was het er van vandaan, dat de dood den lastigen vrager voorgoed uit den weg had geruimd. Alom stonden leerlingen op, die met woord en geschrift zijn werk voortzetten, te Athene en op vele andere plaatsen in Hellas.

Waarin bestond dan zijn leer en zijn werk?

Dat is — het mag op het eerste gehoor vreemd klinken — niet zoo gemakkelijk met zekerheid te zeggen. Immers Socrates, die niets wist en slechts vroeg, heeft niets geschreven en nimmer een systeem onderwezen. Elke van zijn jongeren had hem op zijn eigen wijze verstaan en de persoonlijke herinneringen liepen soms sterk uiteen. De dappere officier Xenophon, die twintig jaar na dato zijn memoires over hem schreef, herinnerde zich zijn practisch gezond verstand en zijn wijze raadgevingen. Antisthenes zag in hem den man, die alle lichamelijke lusten wist te bedwingen; Aristippus den levenskunstenaar.

Zijn grootste leerling Plato schreef de grondbeginselen van zijn eigen

idealistische wijsbegeerte toe aan den leermeester, dien hij zijn leven lang als zijn gids bleef erkennen.

Wie van deze allen heeft gelijk? Waarschijnlijk is, dat zij allen hun kijk gaven op één zijde van den man, die zoovele en zoo verschillende geesten wist te fascineeren; dat in hem in beginsel aanwezig was, hetgeen zijn leerlingen later uitwerkten. Niet een leer, doch een *methode* en enkele *uitgangspunten* waren het voornamelijk, die hij naliet. Deze zijn ongetwijfeld door Plato het diepst gevoeld en uitgewerkt, waarom wij deze Platonische trekken dan ook hier vooropstellen.

Er was veel, dat Socrates verbond met de mannen der verlichting. Evenals zij doorzag hij het subjectieve in de meeningen der menschen en hun levensleer. Doch evenzeer het willekeurige in de speculatie der philosophen en het nihilisme der sophisten. En indien hij zich, evenals de laatsten, tot de jeugd wendde, zoo was toch, ondanks de uiterlijke overeenkomst, het verschil veel dieper, dan dat Socrates geen betaling vroeg. Terwijl de sophisten hun leerlingen een *kunst* leerden, wilde Socrates hen tot *denken* brengen en een *doel* geven.

Het uitgangspunt van heel zijn optreden is de gedachte, dat de meeningen der menschen dan al verward, onzeker en veelal tegenstrijdig mogen zijn, en dus critiek op al deze conventies rechtvaardig en noodzakelijk is, doch dat niettemin al deze meeningen niet *willekeurig* zijn en dat het mogelijk moet wezen met behulp van strenge redeneering door te dringen tot de gronden, waarop al deze meeningen berusten, en den oorsprong der fouten, waaruit de gebreken van de conventioneele opvattingen voortkomen, te onderkennen en te vermijden. Hij is dus allesbehalve een scepticus, doch een *critische* geest, die de waarheid zoekt in het vertrouwen, dat waarheid bestaat en te vinden is.

Zijn methode, sedertdien de Socratische genoemd, is de inductie, het uitgaan van bepaalde vaststaande gegevens, om vervolgens door voortdurend vragen en antwoorden lang dialectischen weg op te klimmen tot steeds meer omvattende en fundamenteele stellingen. Dat de gegevens, waartoe het critisch denken leidt, ook *waar* zijn, dat de werkelijkheid voor het denken principieel doordringbaar is, nam hij blijkbaar met alle Grieken zonder meer aan.

Zijn doel was den zin van het menschelijk zijn te doorgronden. Hij zocht dien in het *geluk*, dat niet met eenig uiterlijk goed gelijkgesteld mocht worden, maar dat identiek is met het goede. Wanneer de mensch eenmaal het goede heeft gezien en begrepen, zal hij ook naar den maatstaf daarvan handelen. Want: niemand doet opzettelijk kwaad! Het kwaad berust op verkeerd oordeelen van menschen, die *meenen* een

goed na te jagen, terwijl het in werkelijkheid geen goed is. De meeste menschen willen goed *schijnen*, Socrates wil hen brengen tot goed *zijn*.

De philosophie der Ioniërs was natuurphilosophie geweest; de sophisten hadden het streven naar wijsheid en waarheid vervlakt tot een succesbelovende algemeene ontwikkeling; sinds Socrates wordt de Grieksche philosophie ethiek, zedeleer, steunend op metaphysica en logica (deze termen stammen echter eerst uit den lateren tijd).

Dat het primaat van het inzicht en zijn verwerpen van alle overreding of gevoelsopwelling hem uiterst critisch deden staan tegenover de democratie van Athene, is vanzelfsprekend.

Toch wilde Socrates, hoe critisch ook, allerminst revolutionnair zijn. Wanneer hij eenmaal de rechten van Atheensch burger had aanvaard, wilde hij zich ook aan de lasten onderwerpen en onderwierp zich aldus volkomen vrijwillig zelfs aan het onrechtvaardige doodvonnis, dat hem *wettig* was opgelegd.

Zijn houding tegenover de goden van den staat was geheel dezelfde. En hij, de man bij uitstek van het koel verstand, onderwierp zich gewillig aan de inspraken van zijn „daemonium", zijn innerlijke stem, en hechtte waarde aan ingevingen en droomen, omdat dit *feiten* waren, ook al vermocht hij er den zin (nog) niet van te doorzien.

DE SOCRATISCHE PHILOSOPHIE

Velen van zijn leerlingen hebben na Socrates' dood getracht de gesprekken van hun meester aan de vergetelheid te ontrukken. Bij de meesten bleef dit min of meer geslaagde reproductie. Sommigen echter zetten zijn arbeid zelfstandig voort in die richting, welke hen persoonlijk het meest getroffen had. Aldus knoopten zich zeer uiteenloopende scholen vast aan de figuur van den voorganger, die weldra ook door tal van legenden werd omsponnen.

Antisthenes maakte, getroffen door Socrates' critiek, ernst met de onderscheiding van conventie en natuur, die de sophisten op zoo lichtzinnige wijze hadden ingevoerd. Indien de mensch volgens de natuur leeft, zal hij gelukkig zijn; alle uiterlijke goederen, die de *cultuur* heeft geschapen, zijn van geen innerlijke waarde — de ware wijze kan ze alle ontberen.

Hij vestigde zijn school in het gymnasium van Cynosarges (buiten de poort van Athene), waardoor zijn volgelingen aldra den naam van Cynici ontvingen (cyon beteekent hond). Een naam, die te meer insloeg, omdat in zijn school weldra de volgende stap werd gedaan en de leer

verkondigd, dat cultuur niet alleen waardeloos voor den ware wijze is, doch zelfs schadelijk te achten. Alles, wat natuurlijk is, is goed en niets, wat natuurlijk is, is schandelijk; deze opvatting bracht hen tot volslagen ascetisme en ontkenning en trotseering van alle burgerlijke moraal en fatsoen. De volmaakte Cynicus werd Diogenes van Sinope, een gevat en geestig man, die zich ten slotte in een ton gevestigd zou hebben en die zijn eenige bezit, een drinknap, wegwierp als overbodige luxe, toen hij een kind uit de hand zag drinken. Toen Alexander de Groote hem bezocht, antwoordde hij op de vraag van den vorst, wat hij voor hem kon doen, dat hij terzijde kon gaan om het zonlicht niet te onderscheppen! Doch wel scherp wordt het onderscheid tusschen een Diogenes en een Franciscus van Assisi geteekend door het vervolg van de anecdote: Alexander, heengaande, merkte fijntjes op, dat de *hoogmoed* loerde door de scheuren in zijn mantel!

Telkens en telkens weer zien we in de geschiedenis (ook in onzen tijd) dezen trek tot het naturalisme, dat alle conventie als *misvorming* van de natuur des menschen verwerpt, vooral op het gebied van moraal en fatsoen (Diogenes verwierp met echt Grieksch radicalisme *ook* alle cultuur op technisch terrein). Zoo wordt de mensch gelukkig gemaakt door terug te keeren tot den staat van het dier. Socratisch is deze trek niet. Voor Socrates is de *rede* juist het typisch menschelijke en is cultuur juist het temmen en beheerschen van de natuur, d.w.z. het animale in den mensch, door de rede en daardoor *verheffing* en cultiveering van het eigenlijk menschelijke, dat wel niet door de „natuur" gegeven is, maar toch in de natuur des menschen in aanleg aanwezig is en ontwikkeld behoort te worden.

Nog verder van Socrates af staat Aristippus van Cyrene, hoewel ook deze met hem in aanraking geweest was en zeide Socrates te bewonderen. Voor hem ligt het geluk van den mensch in den lust, het genieten, en is de wijsheid een rekenkunst om met zoo min mogelijk schade en last een zoo groot mogelijk genot te verwerven. Typisch voor het troostelooze van deze leer is, dat verscheidene van deze Cyrenaici, zooals ze genoemd werden, teleurgesteld in hun jacht naar geluk tot pessimisme vervielen en als laatsten uitweg zelfmoord aanprezen. Socrates' vrijwillige aanvaarding van den dood was toch zeker geen *vlucht* voor verder leed geweest!

De man, die de beginselen van Socrates heeft uitgewerkt tot een gesloten wereldbeschouwing en daarmede de grondlegger geworden is van alle idealistische philosophie, is Plato van Athene.

Van ouden Atheenschen adel, scheen deze zeer begaafde jonge man bestemd voor een loopbaan in de Atheensche politiek. Doch de totale mislukking van het bewind van de Dertig, waartoe zijn bloedverwanten Critias en Charmides behoorden, bereidde hem zijn eerste teleurstelling, terwijl de Atheensche democratie, nadat ze Socrates had ter dood gebracht, eveneens voor hem had afgedaan. Hij verliet Athene en maakte groote reizen naar Zuid-Italië en Sicilië, misschien ook naar het oude wonderland Egypte. In Zuid-Italië had Archytas, de leider van de Pythagoreërs, zelf een beroemd mathematicus en leider van de regeering van Tarentum, grooten invloed op hem. Op Sicilië sloot hij vriendschap met den prins Dion, den schoonzoon van den tyran Dionysius I van Syracuse, dien hij voor zijn inzichten wist te winnen, doch Dionysius, die zijn invloed duchtte, liet hem uit zijn gebied verwijderen. Volgens een niet geheel zeker verhaal werd hij zelfs gevangen genomen en op Aegina als krijgsgevangene verkocht, doch door een rijken vriend uit Cyrene herkend en vrijgekocht. Nu vestigde hij zich te Athene, waar hij in het heiligdom van den heros Academos zijn school begon, die den tot op heden voortlevenden naam Academie ontving. Veertig jaren lang vereenigde hij daar de élite van geheel Hellas om zich heen, terwijl een groot aantal geschriften zijn leer over geheel de wereld uitdroegen.

Tweemaal onderbrak hij dezen arbeid om zich opnieuw naar Syracuse te begeven, waar na den dood van Dionysius I diens zoon Dionysius II onder invloed van zijn zwager Dion hervormingsplannen koesterde. De persoonlijke zwakheid van den tyran en de felle twist tusschen hem en zijn veel begaafderen zwager werden oorzaak van het totaal mislukken dezer pogingen; tenslotte stiet Dion zijn zwager van den troon, doch werd zelf korten tijd nadien het slachtoffer van verbitterden burgerstrijd.

Plato is een der weinige schrijvers uit de oudheid, van wie de geheele schriftelijke nalatenschap tot ons is gekomen, verscheidene duizenden bladzijden druks.

Dit werk doet hem kennen niet alleen als een der diepste en scherpste denkers der menschheid, doch tevens als een kunstenaar, wiens werken tot de meesterstukken der wereldlitteratuur behooren. Met uitzondering van de Apologie, de verdedigingsrede, die Socrates in zijn proces zou hebben gehouden, zijn ze alle in dialoogvorm ingekleed: zij willen immers de weergave zijn van de leer van Socrates, die slechts gesprekken placht te houden. Socrates is in alle de hoofdfiguur. We zien hem in gesprek met sophisten, politici, jongelui en gezeten burgers, oud en jong, juist zooals Plato in zijn jeugd hem had hooren converseeren en disputeeren.

Met zeldzaam talent zijn de karakters van de sprekers in duizend kleine trekjes weergegeven, zooals geen dramaturg het ooit heeft verbeterd. De toon wisselt van den diepsten ernst en het hoogste pathos tot lichten scherts; de ingewikkeldste redeneeringen worden glashelder en met volkomen consequentie in vraag en antwoord, rede en tegenrede, ontwikkeld. Het zijn, althans grootendeels, geschriften voor het groote publiek bestemd, niet de moeizame technische studies, die Plato en zijn leerlingen in de Academie gezamenlijk beoefenden. Veelal leiden ze ook niet tot een bepaald resultaat; juist zooals Socrates had gedaan, ontwikkelen zij een probleem en willen aansporen tot eigen denken en eigen beslissing.

Er is in deze reeks van geschriften, vrucht van veertig jaar onafgebroken studie, ook een ontwikkeling. De volgorde, die ons niet is overgeleverd, is door uiterst verfijnde studiën van vele geleerden in hoofdtrekken vastgesteld. Hieruit blijkt, dat de meest dramatische en kunstige dialogen uit Plato's jongere jaren stammen, waarin de Socratische invloed nog het levendigst was en waarin de stelling der problemen nog de hoofdzaak vormde. In de latere dialogen treedt de levendige discussie terug en hooren we meer den strengen betoogtrant van de collegezaal, terwijl tenslotte ook de figuur van Socrates verbleekt, om in het laatste werk, Over de Wetten, geheel te verdwijnen.

Ongetwijfeld is Plato zich bewust geweest, dat hij, hoezeer ook uitgaande van de methoden en probleemstellingen van Socrates, tot een systeem en wijze van redeneeren gekomen was, die niet meer aan Socrates in den mond gelegd konden worden. Reeds in de vroegere dialogen was er zeker veel, dat de werkelijke Socrates nimmer had geleerd en dat Plato toch zijn leermeester toeschreef, omdat het hem voorkwam dat deze gedachten uit Socrates' denken voortvloeiden. Nooit heeft een leerling zijn meester grooter eer bewezen dan deze origineele en zelfstandige man, die uit piëteit niet zichzelf, doch zijn dooden leermeester in het middelpunt van zijn werk plaatste en eigen gedachten aan hem toeschreef.

Aan den aanvang staan de Socratische vragen: wat is bezonnenheid, wat is dapperheid, wat is vroomheid, wat is deugd? En steeds meer wordt het duidelijk, dat al deze deugden in verband staan met elkander en onderdeelen zijn van *de* deugd, die tegelijk goed en schoon is en gelukkig maakt.

Ook politici en rhetoren beloofden den menschen geluk en deugd: de staatslieden wilden door hun maatregelen het geluk bevorderen, de sophisten zeiden door hun onderricht den mensch te bekwamen tot de keuze van het goede en tot het beslissen van de vraag naar goed en kwaad,

recht en onrecht. Doch het belang, dat zij beoogen, blijkt bij nader toezien in strijd met het ware, het diepste belang van individu en gemeenschap beide. Want een mensch leeft, krachtens zijn wezen, in gemeenschap en niet voor zich zelf alleen. Met zeldzame grootschheid heeft Plato zelf zijn tegenbeeld geschetst in de Gorgias. Daar spreekt Callicles de radicale stelling uit, dat recht en onrecht niet bestaan, doch dat macht recht is en uitleving van de persoonlijkheid het hoogste geluk; dat de gewetenlooze en geweldadige Uebermensch de hoogste ontplooiïng is van het wezen van den mensch; en zóó laat hij dezen geweldenaar spreken, dat tot nu toe zijn woord indruk maakt. Daartegenover constateert Plato, dat wie aldus denkt het menschelijke in den mensch opheft, dat zulk een wezen geen mensch meer is, al draagt hij menschengedaante. Een mensch, die zóó tracht te leven, doet zijn innerlijk wezen, dat op gemeenschap en dus op recht is aangelegd, geweld aan en moet ongelukkig zijn. Wanneer Callicles werkelijk van den mensch slechts een gevaarlijk roofdier wil maken, dan is verdere discussie niet meer mogelijk. Doch uit de discussie blijkt, dat zelfs hij deze consequentie niet aandurft.

Het wezen van den mensch brengt de gemeenschap met zich; individu en gemeenschap beide moeten rechtvaardig zijn; ze vormen een eenheid, die nochtans uit onderscheidene deelen is samengesteld.

Hieraan wijdde Plato zijn machtig hoofdwerk: Over den Staat, dat tevens den titel draagt Over de Rechtvaardigheid. Aangezien, zegt Plato, groote letters duidelijker te lezen zijn dan kleine, gaat hij uit van den Staat en vraagt hij wat daarin rechtvaardigheid beteekent en welke staat rechtvaardig is. En hij vindt het antwoord hierin, dat ieder deel het hem toekomende werk verricht en zich niet inlaat met anderer terrein: hij ontwerpt een ideaalstaat, die aan dezen eisch beantwoordt, en deinst voor geen consequentie terug. In zulk een waren staat zal onmisbaar zijn een groep, die voor de stoffelijke verzorging moet arbeiden; met daarnaast een groep, die voor de veiligheid zal hebben te waken, de zgn. wachters. Doch bovenal een leiding, een denkend hoofd van de gemeenschap. Volk, wachters en leiders leven en werken niet voor hun eigen belang, doch voor het geheel; zij zullen voor die taak opgevoed moeten worden. Reeds de wachters moeten, om geen misbruik te maken van hun gewapende macht, vrij zijn van alle eigenbaat. Onder hen zal gemeenschap van goederen moeten bestaan. Doch niet alleen bezit bindt den mensch; het gezin is een band, welke soms sterker is, dan die der gemeenschap; welnu, dan moet ook het gezin worden opgeofferd. Daar Plato de geestelijke gelijkwaardigheid van man en vrouw aanneemt, stelt hij zijn wachterskorps uit mannen en vrouwen samen en uit hen wil hij,

volgens de regels der eugenetiek, een lichamelijk en geestelijk superieur nageslacht kweeken, buiten huwelijk, doch evenmin in bandeloosheid. Op bepaalde godsdienstige feestdagen zal gemeenschap plaats hebben, niet volgens neiging, doch volgens de aanwijzing van deskundigen, zooals ook een dierenras wordt veredeld.

Uit de wachters moeten de leiders door zorgvuldige selectie worden gekozen; zij zullen tot het ware inzicht opgeleid worden door de philosophie. Nooit, zegt Plato, zullen de rampen van den staat ophouden, voordat de koningen philosophen, of de philosophen koningen geworden zullen zijn. Op Sicilië had hij eenmaal gemeend de kans te zien een koning voor zijn zaak te winnen; in zijn Staat wil hij de philosophen tot absolute heerschers maken. Wetten zullen zij niet noodig hebben, daar zij door hun inzicht in elk afzonderlijk geval de juiste beslissing zullen nemen, aangezien zij de werkelijke waarden en de ware belangen van allen kennen. Niet uit machtslust of eerzucht, doch uit plichtsbesef zullen zij hun ambt uitoefenen, uit roeping, niet uit neiging. Al wat het maatschappelijk of geestelijk evenwicht kan verstoren, zullen zij verwijderen. Zelfs de poëzie van Homerus, die de geesten prikkelt door hartstocht en die valsche voorstellingen omtrent de goden geeft, zal, zij het met eerbied, aan de grenzen worden geweerd.

Een phantasie, een utopie hebben velen later dezen staatsroman van Plato genoemd, hoezeer ook de stoutmoedige gedachten en de diepzinnige bespiegeling geprezen werden en het boek als kunstwerk werd bewonderd.

Toch wordt daarmede, meen ik, aan Plato's bedoeling niet ten volle recht gedaan. Plato heeft deze verbeelding *niet* geschreven als een utopie, als een beeld eener niet-bestaande wereld. Het beteekent voor hem een *norm*, een ideaaltype, waarnaar de bestaande staten *gemeten* en beoordeeld kunnen worden, zooals hijzelf ook gedaan heeft in hetzelfde boek. Wie de bestaande staten meet naar dit beeld, ziet hun tekortkomingen: de democratie wordt niet geregeerd door een élite, want allen bemoeien zich daar met alles; de aristocratie daarentegen heeft een *verkeerde* élite, gekozen op grond van geslacht of rijkdom; de tyran regeert ten eigen bate en niet ten bate van de ware belangen der gemeenschap. Zoo kan men alle staten, *ook de huidige*, meten naar den zedelijk gefundeerden maatstaf van Plato's Staat!

En bovendien, zoo men Plato's vooronderstelling, dat door selectie en training de menschelijke geest *geheel* gevormd kan worden, aanvaardt, dan zien we toch in de historie werkelijk, dat daar, waar een gemeenschap een idee tracht te verwezenlijken, de Platonische vormen als vanzelf optreden. Het geestelijk rijk van de Katholieke Kerk splitst zich werkelijk

in een onfeilbaar hoofd, in een militia ecclesiae, die zich geheel, zonder bezit en zonder gezin, aan haar dienst wijdt, en een schare, voor wier hoogste heil de leiding zal zorgen, zoodat het volk zich geheel op haar kan verlaten. En ook de moderne ideologisch gefundeerde staten organiseeren zich in Leider, Partij en Volk. Misschien is Plato's gedachte toch niet zoover van de werkelijkheid af als men eeuwenlang wel heeft gemeend.

Doch terwijl Plato aldus met machtigen greep de discussie over den Staat, die in Hellas algemeen en actueel was, op een geheel nieuwe basis plaatste, omdat tot dusver getwist was over de vraag, welke Staat de beste was, hoewel men eigenlijk bedoelde welke de voordeeligste was voor een of andere groep, terwijl sedert Plato het doel van den Staat gelegd werd op zedelijk terrein en de waarde van een staatsvorm werd afgemeten naar zijn *zedelijk* recht en zijn opvoedende waarde, is toch dit resultaat slechts de helft van hetgeen Plato in zijn Staat wilde zeggen en gezegd heeft.

Immers, hoewel Plato tot het inzicht gekomen was, dat de mensch krachtens zijn wezen in gemeenschap leeft en het ware belang der gemeenschap voorop behoort te staan, zoodat de enkeling zich naar die gemeenschap heeft te richten en voor die gemeenschap behoort te leven, hoewel dus zijn Staat in vollen zin des woords een totalitaire is, vergeet hij daarom den enkeling niet. Ook in hem is de rechtvaardigheid, die geluk brengt, de juiste verhouding van de deelen van zijn wezen: het denkende deel, het willende en het begeerende; tusschen het verstand, dat in het hoofd zetelt, den moed, die in de borst woont en de begeerten en hartstochten, die hun plaats hebben „onder het middenrif". Ook hier zijn de deelen niet gelijkwaardig; het verstand behoort den moed te leiden en te heerschen over de lagere instincten.

In den Phaedrus maakt Plato zijn bedoeling duidelijk met een prachtig beeld. De mensch is gelijk een tweespan, gevormd door een edel en een minderwaardig ros; de voerman, die de teugels houdt, drijft zijn span omhoog naar de spheer der goden, het moedige paard gehoorzaamt en werkt uit alle macht mede, doch het trage weigert en moet met teugels en zweep voortgedreven worden. Winnen de goede krachten het, dan gaat de weg omhoog, ja soms gelukt het den menner het hoofd te heffen boven den afsluitenden koepel des hemels en een blik te werpen in de eeuwige, goddelijke wereld aan gene zijde. Doch soms ook, wanneer de menner verslapt, sleurt het trage paard het geheel in de diepte, naar den donkeren modder van het aardsche.

Doch waarom streeft de geest omhoog? Wat geeft hem den prikkel tot

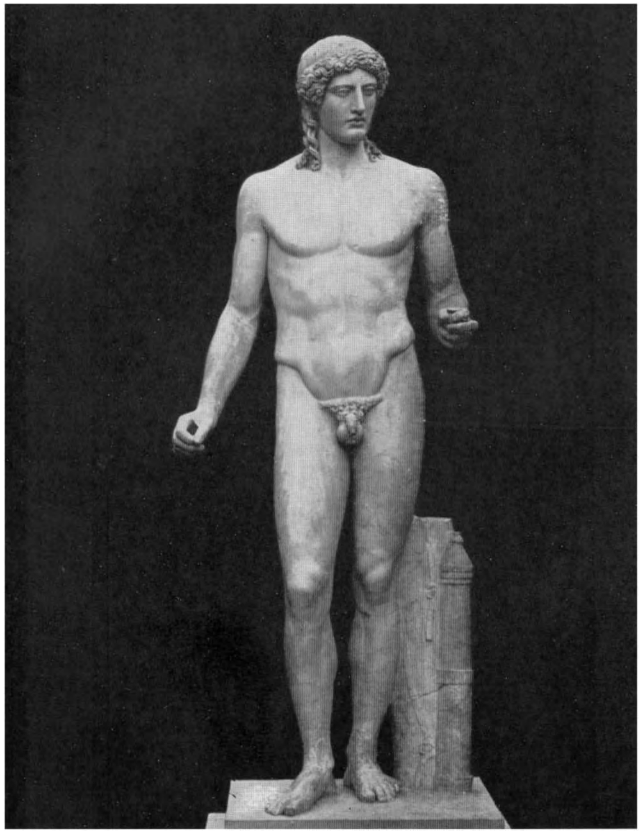

De zgn. Apollo van Kassel (5e eeuw v. Chr.). Landesmuseum te Kassel

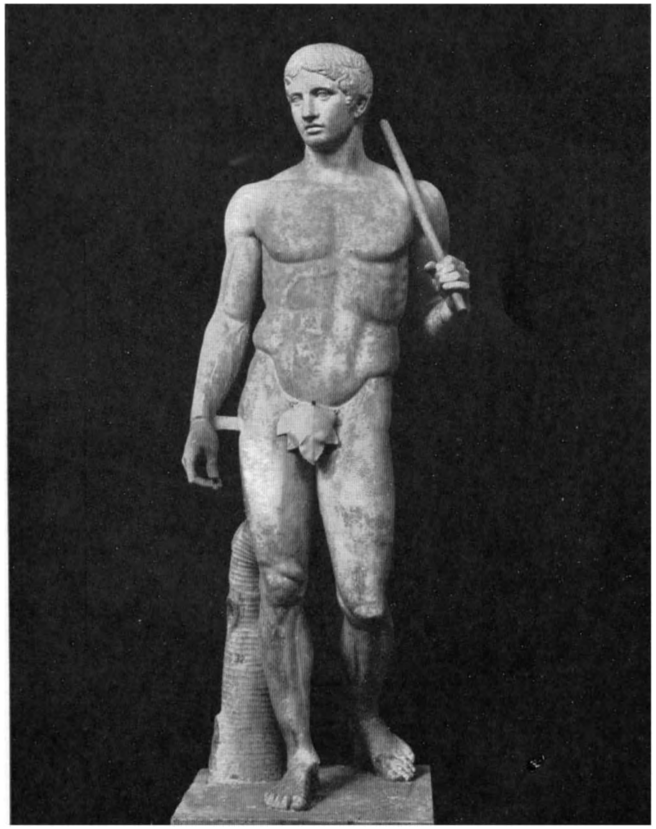

De Doryphoros (Speerdrager) van Polycletus (5e eeuw v. Chr.). Museo Nazionale te Napels. *Foto Alinari*

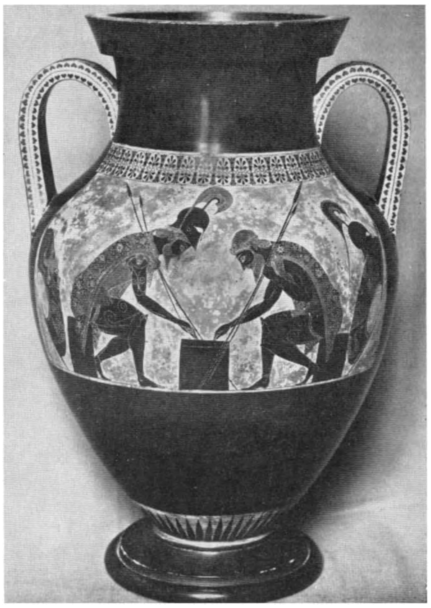

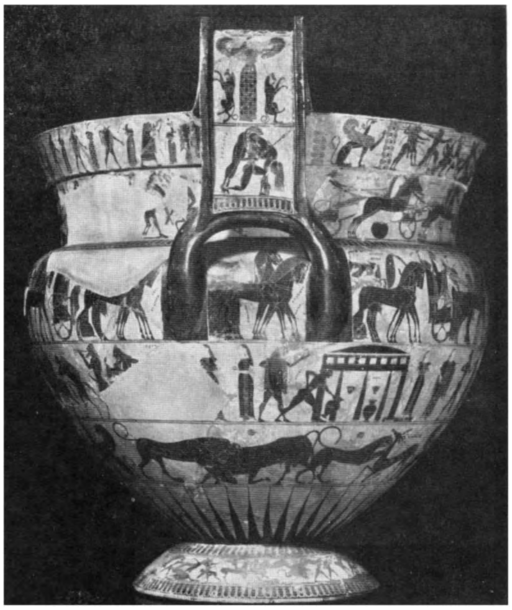 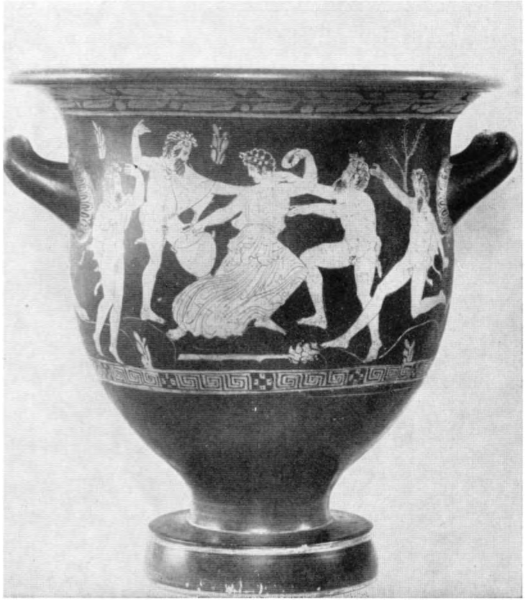

Boven links: Amphora met geometrische figuren (6e eeuw v. Chr.). Nationaal Museum te Athene. *Foto Tsimas*

Midden: Amphora van Echekias, zwartfigurig. Achilleus en Aias bij het damspel (6e eeuw v. Chr.). Museo Vaticano te Rome. *Foto Alinari*

Rechts. Kleine amphora, roodfigurig. Helena en Aphrodite (5e eeuw v. Chr.). Staatliches Museum te Berlijn

Beneden links: Krater (mengvat) van Kritias en Ergotimos, de zgn. François-vaas (± 500 v. Chr.). Museo Archeologico te Florence. *Foto Alinari*

Rechts: Krater met Bacchantenscene, roodfigurig (5e eeuw v. Chr.). Kunsthistorisches Museum te Weenen

dien moeizamen weg? Dat is de, bij ons soms tot een oppervlakkige spreekwijze gedegradeerde, Platonische liefde, de Eros, de liefde tot het schoone, hetgeen tegelijk het goede is. Deze liefde kan zich vormen en ontwikkelen aan zichtbare dingen en kan tusschen menschen (Plato kent alleen de liefde tusschen mannen, vrouwenliefde speelt in zijn leven en denken geen rol) leiden tot een volkomen onzelfzuchtig gezamenlijk streven naar verheffing; doch tenslotte leidt ze tot de liefde voor het schoone en goede zelf, dat, eenmaal onderkend, tot een altijd werkende en trekkende macht wordt.

Want tusschen de menschenziel en het Goede bestaat een wezensverwantschap. Immers hoe komt het, dat de mensch in hem voorgelegde feiten waarheid onderkent en tot overtuigingen komt, die hem te voren vreemd waren? Die komen toch niet uit de dingen zelf, want deze zijn stom en het verstand ontdekt ze...... waar? In en uit zichzelf! Dan moet dit weten reeds in den geest aanwezig geweest zijn. Aldus komt Plato tot de slotsom, dat alle weten slechts *wederherinnering* is, een opwaken van datgene, wat in de ziel verborgen lag. Zoodat dan ook de conclusie noodzakelijk volgt, dat de ziel niet één is met dit lichaam, dat vroeger niet was en later niet meer zijn zal. Integendeel, de ziel moet eeuwig zijn, en stammende uit het rijk der eeuwigheid heeft zij, geboeid in dit aardsche lichaam, tot taak zich haar hooge afkomst bewust te worden en terug te streven naar de haar verwante spheer en haar eigen diepste wezen.

Wat is dit diepste wezen? Hier moeten we teruggrijpen op Socrates. Socrates had in de meeningen der menschen gezocht naar waarheid, hij had dat gedaan door van het enkele gegeven geval en van de enkele uitspraak op te klimmen tot de aan deze meeningen ten grondslag liggende begrippen. Ook Plato heeft deze methode gevolgd en steeds weer zijn onderzoekingen gericht op zulke algemeene waarheden, die vroeger on- of halfbewust, eenmaal ontdekt bewust en voor altijd het leven met zijn tallooze bijzondere gevallen reguleeren.

Doch bovendien stelde hij zich de vraag — en dat is, hoewel de discussie in zijn dialogen hierover slechts een betrekkelijk geringe ruimte beslaat, wellicht zijn meest geniale daad — naar de verhouding tusschen deze algemeene begrippen en de verschijnselen. Welke van deze beide is de ware werkelijkheid?

Kiezen we een eenvoudig voorbeeld, ontleend aan de wiskunde — niet toevallig, want Plato had een bij uitstek mathematischen geest, die de studie der wiskunde als voorbeeld van redeneering en bewijs onmisbaar voor alle wetenschap achtte.

Uit tallooze driehoeken worden door de mathesis het wezen en de eigenschappen van *den* driehoek afgeleid; aan de wetten van dien driehoek gehoorzamen alle denkbare werkelijke driehoeken. Welke is nu de werkelijke, de wezenlijke driehoek, de empirisch bestaande of de door den geest geconstrueerde, welks eigenschappen voor alle mogelijke gelden?

Plato heeft gekozen voor de door den geest ontdekte normatieve figuur, die hij de *Idee* noemde (Grieksch eidos of idea beteekent beeld) en is daarmede de vader geworden van alle *idealistische* wijsbegeerte. Hij achtte, zeker beïnvloed door de Eleaten, de wereld der phaenomena een afschaduwing, beheerscht door de wereld der ideeën, de ware werkelijkheid, die culmineert in de alle andere beheerschende Idee van het Goede. Wie inzicht heeft in de Idee, kent door den geest het wezen der dingen beter dan hij, die empirisch slechts de verschijnende wereld waarneemt.

In den Staat verduidelijkt hij zijn meening door de beroemde gelijkenis van de Grot.

Stellen we ons voor, zegt hij, dat een aantal menschen van hun geboorte af in een grot gekluisterd zat, zóó, dat zij zich nimmer kunnen omwenden, doch slechts het uitzicht hebben op een rotswand tegenover hen, terwijl achter hen een licht schijnt. Tusschen licht en wand bewegen zich figuren heen en weer, waarvan zij slechts de schaduwen, op den wand geworpen, kunnen waarnemen. Daar zij nimmer iets anders zagen, noch anders leefden, houden deze wezens hun toestand voor volkomen normaal, de schaduwbeelden op den wand zijn de eenige werkelijkheid, die zij kennen. Deze bestudeeren zij en wellicht ontdekken zij na verloop van tijd daarin vaste vormen en regelmatige opeenvolging, die zij in regels vastleggen. Wie de verschijnselen het snelst en het meestomvattend weet te ordenen en te herkennen, geldt onder hen voor den knapste.

Tot eindelijk een van hen, losgeraakt en zich omwendend, naar den uitgang van de grot weet te strompelen. Daar verblindt hem eerst het felle licht van de bovenwereld; hij kan niets zien, doch voelt zich in hooge mate pijnlijk getroffen; zijn eerste impuls is terug te vluchten naar de hem vanouds vertrouwde omgeving. Doch wanneer hij dezen aandrang het hoofd weet te bieden en te overwinnen, gewennen allengs zijn oogen aan het licht. Dan keert hij terug tot zijn oude makkers en tracht hen te roepen tot een hooger bestaan, doch, daar zijn oogen in het duister van de grot niets meer onderscheiden, lachen zijn vroegere lotgenooten, daar hij de „gewone dingen" niet eens meer weet en onderscheidt, hem uit, als een dwaas en onpractisch mensch, en wanneer hij hun „ken-

nis der schaduwen" critiseert, worden zij boos — als hij hen niet met rust laat, zullen ze wel trachten hem te dooden!

Het is, dunkt me, niet noodig deze gelijkenis nader uit te leggen, zij is duidelijk genoeg.

Het spreekt vanzelf, dat vele raadselen overblijven. Plato zelf heeft geworsteld met het probleem, *hoe* we de gemeenschap, het deelhebben van de verschijnende werkelijkheid aan de wereld der ideeën, ons hebben te denken. Een groot deel van zijn latere geschriften is gewijd aan de poging een ordeningsbeginsel te vinden, waardoor de veelheid der verschijnselen zou kunnen worden beheerscht en de leidende ideeën konden worden geformuleerd op even klare en ondubbelzinnige wijze als de mathesis haar definities opstelt.

Hij bezat de merkwaardige gave ook zichzelf te kunnen critiseeren en scherp het onderscheid te zien tusschen datgene, wat bewezen of althans beredeneerd kan worden en hetgeen — hoezeer men van de waarheid ervan even sterk overtuigd kan zijn — toch buiten het gebied van bewijs en redeneering ligt. Zoo eindigen vele dialogen, en niet de minst belangrijke, met een mythe, een verhaal, dat aanduidt hoe Plato zelf aan een oplossing *gelooft*, die hij niet vermag te bewijzen. Daar wordt de denker dichter en profeet.

Het schijnt, dat op het eind van zijn leven de gedachte Plato bekropen heeft, dat de ware wijze, die door eigen inzicht zichzelf en anderen een wet is, wel een ideaal is, dat gesteld kan worden om de werkelijkheid te meten, doch dat voor de werkelijkheid van onvolkomen menschen ook codificatie nuttig en noodig kan zijn. Zoo schreef hij op hoogen leeftijd zijn meest uitgebreide werk, De Wetten, waarin hij tot in details de wetgeving ontwerpt van een staat, die, niet aan den souvereinen wijze overgelaten, algemeene regels vastlegt, welke ook door mindere geesten zouden kunnen worden opgevolgd. Eerbiedwekkend om de geweldige kennis op allerlei gebied, die uit de regelingen spreekt, is, juist omdat het boek zich aanpast aan „werkelijke" omstandigheden, de indruk veel utopischer dan die van zijn werk, De Staat. Hetzelfde geldt van den Timaeus, het boek, waarin Plato zijn visie op den kosmos en zijn bouw geeft. Plato stond vrij sceptisch tegenover de speculaties der natuurphilosophie van zijn tijd. Toch heeft hij ook zijn meening over ontstaan en bouw van den kosmos gegeven, doch uitdrukkelijk als mythos, als mogelijkheid. Het was zeker niet in den geest van den critischen schrijver zelf, dat latere geslachten juist dit werk, met zijn phantastische speculaties, als toppunt der natuurwetenschap hebben bewonderd en critiekloos aanvaard.

Bezien we Plato's werken als geheel, dan is het zeker, dat hierin het Grieksche denken een toppunt heeft bereikt. Door hem werd een geestelijke revolutie gebracht, die tot op heden doorwerkt. Hij heeft alle lateren gesteld voor de taak zich te bezinnen op het wezen van den mensch en op het wezen van het menschelijk kennen. De Oudheid is niet verder gekomen dan het door hem bereikte punt; eerst het moderne denken, door twintig eeuwen arbeid gescherpt, heeft zijn probleemstelling weer naar waarde kunnen schatten. Thans nog zijn zijn werken voor hem, die ze bestudeert, een leerschool in het denken.

De Grieksche natuurphilosophen werden zich bewust, dat de mensch een onderdeel is van de natuur; de sophisten, met het radicale optimisme, dat aan baanbrekers en volksvoorlichters meestal eigen is, meenden met dit inzicht gewapend een redelijke levensleer te kunnen opbouwen, die succes en geluk beloofde, meer dan de oude traditie die vermocht te geven. Doch, terwijl zij den mensch beschouwden als een „animal rationale", een met rede begaafd wezen, legden zij onbedacht het levensdoel van den mensch geheel in het *animale*, dat door de rede moet worden gediend en bediend. Plato keerde deze verhouding even radicaal om, als hij op het gebied der ontologie had gedaan, toen hij het wezen der dingen in de Idee verlegde. Hij stelde de rede voorop, waaraan het animale in den mensch radicaal onderworpen moet worden. Deze suprematie van de Rede is absoluut, zoowel voor het individu als voor den Staat. Zijn staat is totaal, maar het is een totaliteit niet van iets „natuurlijks", niet van ras, bloed, adel, rijkdom of wat ook, doch de totale onderwerping aan de Idee der Gerechtigheid. Ondanks den bepaald aristocratischen aanleg van zijn karakter is hij de grondlegger van het Humanisme, dat de bestemming van den mensch, van *ieder* mensch, daarin zoekt, dat hij de krachten van den geest ontwikkelt en tot de hoogste mogelijke ontplooiing brengt; dat in het geestelijke de ware menschelijkheid ziet.

Na Plato's dood is de door hem gestichte school, de Academie, gedurende vele eeuwen blijven bestaan en heeft belangrijke denkers voortgebracht, die we later zullen ontmoeten.

Doch de meest geniale van zijn leerlingen, Aristoteles, heeft zich na den dood van den meester losgemaakt uit het schoolverband en is eigen wegen gegaan. Geen wonder, want, zijn gelijke in genie, in werkkracht en kennis, waren het karakter en de neiging van Aristoteles geheel anders gericht dan die van Plato. Terwijl Plato zocht naar de Idee, de Wet, die aan de wereld der verschijnselen ten grondslag ligt, en zijn ideaal zag in de wiskunde met haar abstracte redeneerwijze, was Aristoteles een bij

uitstek concrete geest, gericht op historie en beschrijving, gedreven door den wensch *het systeem in de veelheid* te onderscheiden.

Baco heeft eens de wijsgeeren verdeeld in de Spinnen, die hun werk uit eigen denkkracht en speculatie voortbrengen, de Mieren, die van overal her hun kennis bijeenzamelen en opstapelden, en de Bijen, die uit alle bloemen het materiaal putten dat zij verwerken tot honing. Plato is dan een Bij (zoo iemand twijfelen mocht aan het vergaarde materiaal, die leze De Wetten) en Aristoteles een Mier, die echter onder invloed van Plato uit zijn materiaal een ordelijk huis heeft trachten op te bouwen.

Even verschillend is hun schriftelijke nalatenschap; doch hier heeft het toeval een rol gespeeld. Plato is een der grootste kunstenaars in proza, die de wereldlitteratuur kent. Doch we dienen te bedenken, dat ons juist die werken bewaard gebleven zijn, welke voor publicatie bestemd waren. Dat bij de discussies der vaklieden de uiterlijke vorm een veel geringere rol speelde, blijkt uit den stijl der latere werken. Van Aristoteles zijn alleen werken van de laatste soort bewaard; studiën, die wij collegedictaten zouden kunnen noemen. Zijn voor het publiek bestemde geschriften, waarvan de stijl in de Oudheid hoog werd geroemd, zijn geheel verloren gegaan.

Aristoteles was geboren te Stagira aan de Macedonische kust; zijn vader was geneesheer en van hem heeft hij wellicht zijn voorliefde voor de physica geërfd. Reeds jong kwam hij naar de geestelijke hoofdstad van zijn tijd, Athene, en sloot zich bij de Academie aan. Twintig jaar bleef hij daar werken, waarbij hij de laatste jaren zelf ook reeds als docent optrad. Na Plato's dood verliet hij dezen kring en ontving de eervolle opdracht aan het Macedonische hof op te treden als gouverneur van den kroonprins, den lateren Alexander den Groote. Ook later is de verhouding tusschen leermeester en pupil steeds zeer goed gebleven, hoewel we mogen aannemen, dat de veroveringspolitiek van Alexander slechts matig de bewondering van Aristoteles bezat, die evenals Plato in den Staat niet een machtsinstituut, doch een zedelijke factor zag.

Toen Alexander geroepen werd tot actief deelnemen aan de regeering van zijn vader Philippus, keerde Aristoteles naar Athene terug en opende een eigen school in het gymnasium Lyceion, die, daar hij rondwandelend placht te doceeren, de Peripatetische werd genoemd.

Twaalf jaren lang ontwikkelde hij, omringd door een staf van medewerkers, een verbazende activiteit. Uit dezen tijd stammen de omvangrijke wetenschappelijke werken, die tot ons zijn gekomen, terwijl vele andere zijn verloren gegaan. Toen na Alexander's dood te Athene de

anti-Macedonische stemming sterk toenam, verliet hij de stad, zeggende, dat hij de Atheners wilde beletten zich voor de tweede maal aan de philosophie te vergrijpen. Een jaar later stierf hij te Chalcis.

Aristoteles is in vele opzichten een leerling van Plato: de dialectische redeneerwijze en de ethische gezindheid van zijn leermeester hebben ook op hem een onuitwischbaar stempel gedrukt.

Wellicht het meest heeft op latere eeuwen zijn formeele logica invloed uitgeoefend. Steunend op de practijk van Plato's school heeft hij in enkele kleine geschriften de regels van het correcte denken en de vereischten, waaraan een bewijs behoort te voldoen, onderzocht en in een systeem ondergebracht: de leer van syllogisme, waardoor steeds weer een begrip geordend wordt onder het naast hoogere algemeenere, totdat tenslotte een inderdaad sluitend en afgerond geheel ontstaat. Wel heeft de practijk van latere eeuwen, vooral van de Middeleeuwsche scholastiek, aangetoond, dat deze formeele redeneerwijze slechts tot analyse en ordening der kennis leidt en niet leiden kan tot nieuwe kennis, doch wanneer men van het systeem niet meer vraagt dan het geven wil en geven kan, gelden ook nu nog de regels, door Aristoteles geformuleerd. Tot *toetsing* en contrôle van een redeneering hebben ze ook tegenwoordig nog groote waarde.

Zijn ethica en psychologie getuigen van scherpe waarneming en exacte ontleding. Hoewel evenals Plato overtuigd van het primaat van het geestelijke boven het materieele, wijkt hij echter niet onbelangrijk van Plato af. Hij had de ideeënleer van Plato aldus verstaan, dat door Plato twee werelden, de geestelijke der ideeën en de stoffelijke der verschijnselen, niet alleen werden onderscheiden, doch metterdaad gescheiden. Dit nu verwierp hij. Volgens hem liggen *in* de verschijnselen, in de stof zelf, die eeuwig is, de algemeene waarden, die verwezenlijkt behooren te worden, zooals in den eikel de eik potentieel aanwezig is en daaruit zich ontwikkelt. In de verschijnselen, die volgens Plato slechts secundair waren, ligt dus reëel het wezen der dingen verborgen, dat zich in en door die verschijnselen verwerkelijkt. Zoo staat Aristoteles geheel anders tegenover de verschijnselen, die hij trachtte te ordenen en waarvan hij den wetmatigen samenhang trachtte te vinden.

Typisch voor het verschil is de staatsleer. Plato construeerde en deduceerde. Aristoteles, geassisteerd door een staf van medewerkers, beschreef en verzamelde meer dan honderdvijftig staatsregelingen van bestaande steden als voorstudie en materiaal voor zijn boek over de Politiek. Slechts één van deze studies is, op een Egyptische papyrus bewaard, enkele jaren geleden teruggevonden.

Zijn boek over de Politiek is dan ook geheel anders dan Plato's Ideaalstaat; het analyseert de bestaande staten, onderzoekt de redenen van hun bloei en verval, bespreekt hun voorwaarden en de kansen van de ontwikkeling. Tot het construeeren van een eigen ideaal is hij niet gekomen, maar uit zijn aanwijzingen blijkt, dat hij, anders dan het extreme radicalisme van Plato, in het leven van individu en gemeenschap een zoeken van het juiste midden het best achtte.

Zijn Poetica analyseerde de Grieksche letterkunde, onderscheidde de vormen en teekende hun ontwikkeling; de door hem afgeleide regels hebben vele eeuwen lang als wetten van het classicisme gegolden.

Met deze werken legde hij den grondslag voor de cultuurwetenschappen; vooral de litteratuurgeschiedenis is in zijn school voortgezet.

Doch niet alleen de phaenomena van de menschenwereld hadden zijn aandacht. Ook die van de natuur werden verzameld en bestudeerd. Ongetwijfeld gebruik makend van de omvangrijke kennis, die de menschen van de practijk in Hellas bezaten, doch tevens systematisch gebruikmakend van de waarnemingen van reizigers en geleerden (het is bekend, dat Alexander zijn leermeester gegevens omtrent het Oosten deed toekomen), verdeelde hij de bekende levende wezens in soorten en klassen, die met groote zorg en dikwijls met opmerkelijke juistheid werden beschreven. Deze geweldige prestatie heeft als onbedoeld gevolg gehad, dat geslachten, die eigen studie en eigen waarneming verleerd hadden, de meeningen van Aristoteles zonder meer als juist en als het laatste woord beschouwden. Doch zelfs Darwin noemde hem nog een „wonderful man" en schreef: „Linnaeus and Cuvier have been my two gods, though in very different ways, but they were mere schoolboys to old Aristotle."

Zoo vond Aristoteles in menschenwereld en dierenrijk een streven om de sluimerende mogelijkheden te verwezenlijken; en maakte deze gedachte tot den grondslag van zijn opvatting van den geheelen kosmos. Tegenover de oorspronkelijk vormlooze stof staat de stoflooze vorm, waarin alles volkomen geworden en geen gebrek meer aanwezig is. Dezen oppersten vorm, die zelf onbewogen de stoffelijke wereld aantrekt en beweegt als door magnetische kracht, noemt Aristoteles God. De daaraan gewijde werken betitelde hijzelf als theologie, doch door het toevallige feit, dat deze werken na de physische werken gerangschikt werden, ontving dit hoofdstuk van de philosophie door hem den naam van metaphysica, welke tot op heden is blijven bestaan.

Aristoteles was de laatste, van wien we zeggen kunnen, dat hij de geheele wetenschap van zijn tijd omvatte. Reeds bij zijn leven en in

zijn school had hij medewerkers voor bepaalde gebieden. Zijn vriend en opvolger Theophrastus bewerkte de plantkunde, zooals Aristoteles de dierkunde had behandeld. Deze systematische werkverdeeling leidde tot het ontstaan van tal van afzonderlijke vakken, die nu door specialisten werden voortgezet. De eenheid der wetenschap bleef nadien nog slechts als idee bestaan, de feitelijke omvang van het weten was te groot geworden, dan dat een menschenbrein die nog kon bevatten.

In tegenstelling tot de Academie, die nog eeuwen bleef bestaan, is, juist door deze specialisatie, het Lyceum spoedig te gronde gegaan. Theophrastus was nog een geleerde van beteekenis, die behalve plantkundige studieën ook cultuurwetenschappen beoefende en van wien we een interessante verzameling Karakters, typen van menschen, over hebben.

Doch het werk van Aristoteles werd voortgezet ook na het verdwijnen van zijn eigen school, in de streken, die zijn leerling Alexander voor den Griekschen invloed had gewonnen: in de te Alexandrië en elders verrijzende Universiteiten.

DE WETENSCHAP DER GESCHIEDENIS

In de groote monarchieën van het Oosten werden reeds vele eeuwen vóór de Grieken als volk bestonden historische gegevens opgeteekend en bewaard. Naast practische doeleinden, het in herinnering houden van gewichtige feiten, verdragen etc., was het vooral de roemzucht der vorsten geweest, die de kronieken had doen bijhouden en de keuze der stof had bepaald. Zoo was ook het bewaren van den roem der voorvaderen het motief geweest van de oudste Grieksche historie: het epos.

Geschiedschrijving in den modernen zin des woords was dit alles slechts in zeer beperkte mate; zelfs bij de Hebreeën, waar wij een zeer opmerkelijke historische litteratuur vinden, ons ten deele in het Oude Testament bewaard, stond niet theoretische belangstelling voor het verleden op den voorgrond, doch een gedachte, die door het geschiedverhaal werd toegelicht en bewezen: dat, wanneer het volk den dienst van Jaweh verliet, ramp en ongeluk onmiddellijk volgden.

Zoo leverde het Oosten in zijn opteekeningen hetzij materiaal voor geschiedenis, hetzij interpretatie van den zin der gebeurtenissen, doch geen geschiedenis als wetenschap.

Deze ontstond bij de Grieken.

Omstreeks 500 v. Chr. schreef Hecataeus van Milete een werk over

landen en volken, en over de stichting der Grieksche steden, waarin zeker nog wel een practische tendens, het verstrekken van nuttige en bruikbare kennis, niet te ontkennen valt, doch waarin tevens een streven tot weten en begrijpen, zoo de spaarzame resten een oordeel toelaten, reeds onmiskenbaar is.

Doch als Vader der Historie gold reeds voor de Grieken zelf Herodotus van Halicarnassus.

Afkomstig dus uit Azië, heeft hij zijn woonplaats vroeg verlaten en een tijdlang op Samos gewoond. Daarna is hij in nauwe aanraking met Athene gekomen en nam deel aan de stichting van de kolonie Thurii in Zuid-Italië, waar hij burgerrecht verwierf. Niet alleen was hij door deze woonplaatswisseling thuis zoowel in de Ionische als in de Dorische streken van Hellas, daarnaast heeft hij op uitgestrekte reizen de geheele Grieksche wereld, Egypte en Voor-Azië doorkruist, steeds stelselmatig navraag doende naar land en volk en gebeurtenissen uit het verleden. Thuisgekomen werkte hij zijn materiaal uit tot verhalen (logoi), die hij ook in het publiek placht voor te dragen (waarschijnlijk tusschen 450 en 430) en die hij tenslotte vereenigd heeft in een werk van negen boeken, dat volledig tot ons is gekomen.

In het middelpunt van zijn werk stelt hij de groote botsing tusschen Oost en West, tusschen Hellenen en Barbaren; de eerste vier boeken geven uitvoerig de voorgeschiedenis niet alleen der Grieken, doch ook van de omliggende landen: Lydië, Perzië, Egypte, Lybië en Scythië; de laatste vijf geven het verhaal van de botsing tusschen de door Perzië saamgevatte wereld en de Grieksche steden, tot op den winter van 479/8. Het boek is onze hoofdbron voor de geschiedenis van deze zoo gewichtige crisis; doch dit niet alleen. Het is ook een meesterwerk van vertelkunst, in sierlijk Ionisch dialect, en het is het eerste geschiedwerk in Europeeschen zin, dat wij bezitten.

Voor hen, die op school zijn verhalen stukje bij stukje moeizaam uitspellen, mag het werk soms den indruk wekken van een reeks onsamenhangende anecdoten, wanneer we het lezen als geheel (laten we toch nooit vergeten, dat de behandeling op school meestal een, zij het onvermijdelijke, mishandeling is) blijkt toch de eenheid in deze veelheid niet te ontbreken. Waarbij we tevens dienen te bedenken, dat een auteur in de Oudheid niet het gemakkelijke moderne hulpmiddel bezat om nevenopmerkingen in aanteekeningen te kunnen plaatsen; hij moest, wat hij wilde zeggen, in zijn tekst onderbrengen en een niet gering deel van de vertelkunst van Herodotus ligt daarin, dat hij zóó uiteenloopende stof en zóóvele losse gegevens toch in een meestal aannemelijk verband heeft

weten te schikken, zonder ooit den hoofddraad van zijn verhaal te verliezen en zonder in herhalingen te vervallen.

„Dit is," aldus begint hij zijn werk, „het verhaal van de onderzoekingen (Grieksch: historiai) van Herodotus." Het *woord* historia is door dezen zin de term geworden voor „geschiedenis". Doch niet alleen in den zin van het *woord* historia noemden we hem boven den Vader der Geschiedenis. Er is een kenmerkend onderscheid tusschen Herodotus en (voor zoo ver wij weten) al zijn voorgangers. Nog Hecataeus kan in zijn Beschrijving van de Wereld en zijn Stedenstichtingen weinig anders gedaan hebben dan een aantal verhalen en mededeelingen *aaneenrijgen*. Aanvankelijk heeft ook Herodotus zijn taak als „onderzoeker" niet anders opgevat; dit blijkt duidelijk uit de tallooze losstaande gegevens, die hij in den loop van zijn arbeid heeft verzameld, beschrijvingen van landen en stammen, die met zijn eigenlijke thema slechts in zeer verwijderd verband staan. Boven schreven wij van Homerus, dat hij door den genialen greep, waarmede hij de tallooze gebeurtenissen en personen van den strijd om Troje groepeerde rondom de Wrok van Achilleus, van een opsomming een dramatisch kunstwerk maakte; van Herodotus kan hetzelfde gezegd worden: van een verzameling wetenswaardigheden (op zichzelf wellicht belangrijk genoeg) maakte hij een *geschiedverhaal* door één feitencomplex, den oorlog tusschen Oost en West, in het middelpunt te plaatsen, waardoor de mededeeling van wetenswaardigheden veranderde in een schets van oorzaken en gevolgen, van verloop en afloop van *samenhangende* feitenreeksen.

Dat de wijze, waarop hij dezen samenhang construeert, soms naief genoemd moet worden, doet aan het principieele belang van zijn ondernemen niet af.

Naast het talent van vertellen valt op de buitengewoon scherpe en juiste waarneming van karakteristieke bijzonderheden van vreemde landen en volken. Het is een onweersprekelijke waarheid, dat vreemde landen en volken op den leek een zóó uniformen indruk maken, dat de gewone reiziger slechts „negers" of „inboorlingen", slechts „bergen" of „vlakten" ziet, die hij ternauwernood als individuen vermag te onderscheiden. De geschoolde onderzoeker van heden heeft een uitgewerkt schema van bijzonderheden, waarop hij, door de theorie gewezen, zijn aandacht richt. Herodotus had zulk een training niet en wie dit bedenkt, bewondert zijn gave om juist op te merken en aan zijn zegslieden belangrijke vragen te stellen. Inderdaad, hij vertelt dikwijls wat wij anecdoten zouden noemen, doch als regel zijn het toch wel heel karakteristieke anecdoten. Vele eeuwen lang is de geschiedenis begonnen, waar Herodotus aange-

vangen was. En in onzen modernen tijd, nu opgravingen vergelijkings- en contrôlemateriaal hebben verschaft, is de dunk van zijn correctheid en waarheidsliefde eerder gestegen dan gedaald. Zijn verhalen omtrent Egypte bv. zijn slag op slag door vondsten bevestigd.

Zijn kennis gaat daarbij niet verder, dan wat hij zelf heeft gezien en datgene, wat anderen hem hebben verteld. Deze gegevens rangschikt hij in een verband, dat hem aannemelijk voorkomt. Wanneer tegenstrijdige berichten hem ten dienste staan, deelt hij deze gegevens getrouwelijk mede en maakt dan zijn keuze, soms op gronden, die ons niet overtuigen. Hierboven, bij de bespreking van de getallen in de Perzische oorlogen, wees ik er reeds op, dat nochtans door schifting tusschen ongefundeerde verhalen en werkelijke feiten het, dank zij zijn getrouwe weergave, ons gelukt de critiek uit te oefenen, die hij zelf nog niet vermocht te leveren.

Een typisch voorbeeld levert de bespreking van het vraagstuk, waarom de Nijl jaarlijks wast in den voorzomer, wanneer de overige rivieren juist dalen. Herodotus bespreekt verscheidene theorieën en geeft tenslotte een eigen opinie. Onder de meeningen, welke hij verwerpt, is ook de juiste! En hij verwerpt die, omdat ze hem *onmogelijk* voorkomt: een typisch Grieksche trek, die meent op grond van hetgeen men binnen *eigen* horizon waarneemt, nu geleid door de rede, te mogen concludeeren dat, daar men *alle* mogelijkheden kent en overziet, hetgeen daarbuiten valt onmogelijk genoemd moet worden. Een fout, die zelfs in het hedendaagsche wetenschappelijke betoog niet zelden te bemerken valt; allen hebben wij wel iets van dit Grieksche rationalisme geërfd.

Wie de lotgevallen van het verleden beproeft na te speuren, is aangewezen op de overgeleverde verhalen. Reeds Herodotus stond voor de vraag welke van deze verhalen waar zijn, een vraag, die de geschiedvorscher ook heden zich nog moet stellen. Hoe vinden we de waarheid? Door critiek — dit woord en de zaak zelf zijn beide Grieksch. Reeds Herodotus oefende critiek, wanneer zijn zegslieden hem tegenstrijdige of ongeloofelijke zaken meedeelden, met als maatstaf de meerdere of mindere waarschijnlijkheid van het verhaal of de verklaring. Dat deze maatstaf een bedrieglijke is, merkten we zooeven al op: onwaarschijnlijke dingen kunnen niettemin waar zijn (leugens trachten zelfs altijd waarschijnlijk te klinken!) en om de onmogelijkheid van een feit te constateeren moeten we zeker weten, dat *alle* mogelijkheden ons bekend zijn.

De schepper van de wetenschappelijke, dat is verantwoorde en methodische, historische critiek is Thucydides van Athene, die, een geslacht jonger dan Herodotus, het verhaal schreef van den Peloponnesischen oorlog, welken hij zelf in alle phasen had medegemaakt.

Stammend uit een aanzienlijk geslacht beleefde hij als jonge man het uitbreken van den oorlog en zag terstond het gewicht in van deze botsing, die zou beslissen over het verdere lot van Hellas. Van den beginne af aan verzamelde hij daarom gegevens. Pericles, wiens politiek hij geheel toegedaan was, heeft hij hooren spreken, doch ook het standpunt van de tegenpartij boezemde hem belangstelling in.

Als Atheensch strateeg naar de kust van Thracië gezonden, gelukte het hem niet het gewichtige Amphipolis tegen Brasidas te behouden. Op grond van dit échec werd hij verbannen uit Athene en bracht sedertdien zijn leven door als onzijdige, die bij beide partijen rusteloos inlichtingen inwon omtrent verloop en omstandigheden van den strijd. Na den vrede van 404 werkte hij aan zijn verhaal, dat reikt tot het jaar 410. Toen schijnt de dood hem midden in zijn arbeid te hebben verrast.

Thucydides is ongetwijfeld een leerling van de sophisten geweest. Van hen had hij inzicht gekregen in het subjectieve element, dat in alle menschelijke meening en mededeeling ligt. Maar evenmin als Socrates en Plato berustte hij in de sophistische stelling, dat de mensch de maatstaf van alle dingen is, en weigerde toe te geven aan de meening, dat historische waarheid, indien ze al bestaat, toch onkenbaar zou zijn; dat voor den een deze, voor den ander die opvatting „waarheid" zou zijn. Evenals de critische philosophen zocht ook hij, zij het op geheel ander terrein, naar gewaarborgde, naar *gefundeerde* waarheid. Theoretische beschouwingen geeft hij niet in zijn boek, maar we zien hoe hij te werk ging om aan de onzekerheid van geruchten, legenden, verhalen, vergissingen en ook wel bewuste leugens te ontkomen. Het is zijn methode zooveel mogelijk terug te gaan tot de bronnen, de verslagen van ooggetuigen, die nog het minst door toevoegingen of weglatingen zijn bedorven, en de origineele stukken, inscripties, verdragen etc. Verder streeft hij bewust naar volledige informatie, naar gegevens van beide partijen, die de geschiedschrijver als een rechter met elkaar behoort te vergelijken, rekening houdend met de herkomst, voorkeur of partij van de getuigen. Om ten slotte te komen tot vergelijking van dit materiaal met gegevens, waarvan de waarheid onomstootelijk vaststaat. Wanneer gegevens ontbreken, kan door analogie-redeneering het ontbrekende worden gegist. Al mogen dan onze hulpmiddelen ook uitgebreider zijn, in principe is ook de methode van de meest moderne geschiedwetenschap geen andere.

Niet alleen heeft Thucydides deze methode gevormd, hij heeft haar ook toegepast met een meesterschap, die in de Oudheid nooit weer bereikt en later wellicht geëvenaard, doch nimmer overtroffen is.

Zeker is hij geen gemakkelijk schrijver. Hij worstelt met de taal om

de vele gedachten en ingewikkelde verbindingen, die zich aan zijn geest voordoen, uit te drukken. Maar juist deze zware taal heeft een wonderlijke uitwerking, wanneer hij grimmige gebeurtenissen, troostelooze mislukking van grootsche plannen en tragische tegenstellingen schildert. Geen lezer zal ooit de beschrijving van de pest te Athene of van de expeditie tegen Sicilië vergeten, terwijl de rede van Pericles tot lof van de democratie te Athene, die ik reeds eerder citeerde, een stuk is van waarlijk klassieke schoonheid niet alleen, doch ook van een waardigheid en waarde, die van alle tijden zijn.

Er is in de daden der menschen, welke de geschiedenis beschrijft, een gedeelte, dat voor ieder op het eerste gezicht verklaarbaar is; de historicus evenwel speurt verder en dieper: hij ziet samenhang, waar die op het eerste gezicht niet aanwezig is. Kan hij nu ook *alles* verklaren? Met andere woorden: heeft de geschiedkunde een grens?

Herodotus is zich van deze vraag nog ternauwernood bewust. Wanneer hij den uiterlijken samenhang der dingen heeft verhaald, ziet hij, evengoed als Homerus, in het waarom der gebeurtenissen de hand der goden. Zooals hij zelf zegt in zijn prooemium, schrijft hij opdat de daden der menschen niet *vergeten* zullen worden en wanneer zijn geschiedverhaal eenige algemeene strekking heeft, dan is het deze, dat de mensch zich hoeden moet voor hybris, voor bovenmenschelijk streven, omdat daarop onafwendbaar de nijd der goden en zijn bestraffing volgt.

Thucydides gebruikt voor zijn historische verklaring niet meer de macht der goden, en terecht, omdat hier geen sprake meer is van wetenschap, die beredeneerd en bewezen kan worden, doch van persoonlijke overtuiging. Voor hem is de geschiedenis bepaald door de materieele omstandigheden, welke allerlei mogelijkheden bieden en den wil des menschen, die op grond van zijn karakter en bedoelingen deze mogelijkheden al dan niet weet te verwezenlijken. Doch waarom traden nu juist dèze menschen en dèze omstandigheden op? Dat is het *toeval,* dat de uiterste grens vormt waartoe de historische verklaring kan doordringen. Het is juist de taak van deze wetenschap dit element zoover mogelijk terug te schuiven. En daar in soortgelijke omstandigheden soortgelijke menschen op dezelfde wijze zullen reageeren, is de geschiedenis tegelijk leermeesteres voor de toekomst. Een ktèma eis aei, een bezit voor immer, noemde hij zijn werk. Niet alleen van de historische methode, doch ook van de zgn. pragmatische geschiedbeschouwing is hij de grondlegger en de grootmeester tevens.

Een eigenlijke voortzetter van zijn werk heeft Thucydides niet gevon-

den. Zijn werk over den Peloponnesischen oorlog werd voltooid door den Athener Xenophon.

Als jonge man had deze deelgenomen aan de expeditie van Cyrus, die bij Cunaxa was mislukt. Met den Spartaan Cheirisophus was hij de leider geweest van den terugtocht der Tienduizend. Daarna trad hij in dienst bij de Spartanen onder Agesilaus en was dezen trouw gebleven, ook toen zijn vaderstad Athene tegen Sparta in het veld trad. Hierom uit Athene verbannen, vestigde hij zich op een hem geschonken landgoed bij Elis, waar hij tot op hoogen leeftijd zich bezig hield met litterairen arbeid.

Zijn beste boek is ongetwijfeld de Anabasis, waarin op vlotte wijze in zeldzaam eenvoudigen en zuiveren stijl de heroische terugtocht van de Tienduizend wordt verteld. Zijn Herinneringen aan Socrates lijden onder het feit, dat men ze altijd weer met Plato vergelijkt. Doch op zichzelf genomen zijn het leesbare stukken, waarin Xenophon zijn ouden leermeester schetst zooals hij zelf hem zich herinnerde.

De Hellenica, een Grieksche geschiedenis tot 362 en voortzetting van Thucydides, staat verre bij het werk van zijn voorganger ten achter. Xenophon was vurig pro-Spartaansch en een groot bewonderaar van Agesilaus; zijn geschiedschrijving lijdt hieronder en is dan ook zeer eenzijdig: hem sympathieke gebeurtenissen en personen worden overdreven, andere, even gewichtige gebeurtenissen met een enkel woord afgedaan of geheel overgeslagen.

Litterair het merkwaardigst is wel zijn Cyropaedie, een beschrijving hoe Cyrus de Oudere zijn wereldrijk stichtte en hoe hij dit organiseerde tot een modelstaat. Merkwaardig, omdat Xenophon hier de geschiedkundige waarheid geheel terzijde laat en een historischen tendensroman heeft geschreven, die een beeld geeft van hetgeen hijzelf, van zijn vaderstad vervreemd door jarenlange afwezigheid en als het ware cosmopoliet geworden, zich dacht van het ideaal van staat en opvoeding. In dit werk blijkt, hoe hij de komende monarchie geestelijk had aanvaard.

Hoewel hij een begaafd officier was en een verdienstelijk schrijver, man van breede ontwikkeling en philosophische belangstelling, wordt aan zijn figuur afbreuk gedaan door het feit, dat hij, met merkwaardige overschatting van eigen kunnen, steeds weer, blijkbaar opzettelijk, in concurrentie is getreden met twee der grootsten van alle Grieken, Plato en Thucydides. Historicus in strengen zin des woords kunnen we hem ternauwernood noemen; hij is een begaafd litterator, die onder andere ook over historische onderwerpen heeft geschreven.

Na Xenophon begon, door den invloed van de rhetorenschool, vooral die van Isocrates, de geschiedschrijving een onderdeel te worden van

de „schoone letteren", ten nadeele — in het algemeen gesproken — van den eisch van strengheid en critiek, zooals Thucydides dien had gesteld.

Leerlingen van Isocrates waren Ephorus en Theopompus, die uitgebreide werken schreven over de Grieksche geschiedenis. Zij hebben grooten invloed gehad op lateren (o.a. Plutarchus) en hun werken bevatten een schat van gegevens. Doch zij waren geleerden, die verre stonden van de practijk der geschiedenis, en schreven ter onderhouding en onderrichting van den leezr, meer in den geest van Herodotus dan van Thucydides.

De Attische redenaars.

In de Oudheid nam het gesproken woord een groote plaats in het publieke leven in. Reeds bij Homerus was het, zelfs voor den grootsten held, noodig dat hij, behalve door daden, zich ook door het woord in de vergadering wist te doen gelden. En inzonderheid in de democratische staten van Hellas nam het gesproken woord de plaats in, die in onze maatschappij de pers bekleedt, eerst in de laatste decenniën weer gedeeld door de radio.

Op een groote en lichtgeëmotioneerde schare hebben rhetorische kunstgrepen een overweldigende uitwerking. Zóó sterk, dat de sophisten met een schijn van waarheid konden beweren, dat de kunst van overtuigend spreken de eenige was, die men behoefde te leeren om in het publieke leven een leidende rol te kunnen spelen. De Grieken van hoog tot laag — niet alleen het ontwikkeld publiek, dat we ons betrekkelijk klein hebben voor te stellen — waren voor welsprekendheid uiterst gevoelig. De groote staatslieden zooals Themistocles en Pericles hadden hun overwicht op de volksvergadering niet het minst te danken aan hun uitzonderlijke natuurlijke gave des woords. Het waren nu de sophisten, die er zich rekenschap van gaven, dat de kunstgrepen dezer van nature begaafde redenaars geanalyseerd konden worden, en de middelen, waaraan zij hun succes dankten, te bestudeeren en te leeren waren. Uit deze ontdekking groeide de rhetorenschool, die, hoewel haar aanspraak op de eerste en beslissende plaats in de cultuur door Socrates en Plato met succes werd bestreden, toch de leiding behield in het algemeen vormend „middelbaar" onderwijs, dat alle intellectueeen voortaan genoten. In latere eeuwen heeft men — en niet zonder recht — de rhetorenschool verweten, dat zij verre stond van het leven en haar leerlingen opleidde in een fictieve spheer, waarin voorbeelden uit het grijs verleden en gekunstelde pronkredevoeringen van woord-virtuozen als bewonderde voorbeelden werden nagevolgd. Doch in de vierde eeuw v. Chr. was de wel-

sprekendheid nog allerminst een zaak van een kring letterlievenden geworden; zij stond nog midden op de markt des levens. Zoo zien we in deze eeuw, vooral te Athene, een opbloei van het gesproken woord, nu gehanteerd door getrainde en erkende beroepsredenaars, die de lessen van de school in de practijk omzetten en omgekeerd de voorbeelden leverden, die op de school tot model werden gekozen. Aldus ontstond een cultus van het gesproken woord, die op den stijl van vele eeuwen diepgaanden invloed heeft behouden. Eerst in onzen tijd is zij merkbaar getaand, vooral in de niet-Latijnsche landen, en verdrongen door Amerikaansche reclame-techniek, die op overprikkelde zenuwen en afgestompte gehoorvliezen is ingesteld.

Na den Peloponnesischen oorlog verwierf Lysias zich te Athene roem als logograaf (redevoeringenschrijver). Hij had onder het wanbeheer der Dertig zijn vermogen verloren en schreef nu voor hen, die voor de rechtbank persoonlijk moesten pleiten en zelf de gaven tot het opstellen van een betoog misten, hun pleidooien, daar hijzelf, als niet-burger, niet persoonlijk kon optreden.

Hij werd de schepper van den Attischen stijl en tevens de meester van hetgeen de rhetorische techniek ethopoiè noemde. Daar hij voor anderen schreef, legde hij zich er op toe hun redevoeringen in den mond te leggen, die bij hun karakter (ethos) zouden passen en natuurlijk klinken. In tegenstelling tot den verheven stijl, dien Gorgias zijn leerlingen had onderwezen, met overvloed van fraaie kunstmiddelen, beeldspraak, rhythmischen bouw en rijmklanken, legde hij zich toe op een eenvoud, die in werkelijkheid geraffineerde kunst is, juist omdat hij zoo natuurlijk klinkt.

In tegenstelling tot hem staat zijn wat jongere tijdgenoot Isocrates, die evenzeer als logograaf aanving, doch weldra zich bepaalde tot lesgeven. Hij is de meester van de periode, de kunst van den zinsbouw, die door overzichtelijke ordening ingewikkelde gedachten in al hun verband van onderschikking en nevenschiking tot hun recht weet te laten komen. Wie de gedrongen en dikwijls duistere zinnen van Thucydides vergelijkt met de breede en volmaakt gebalanceerde zinnen van Isocrates (na hem in alle betoogend proza gebruikelijk), kan niet anders dan den grooten vooruitgang constateeren, dien door hem de taal als voertuig van gedachten heeft bereikt.

Zelf uitte Isocrates zich voor het publiek in brochures, die den vorm van redevoeringen hadden, waarin hij zich uitliet over de nooden der geestelijke en stoffelijke wereld van Hellas en waarin hij een lans brak voor de nationale vereeniging van alle Grieken onder een krachtigen leider tegen de van buiten dreigende gevaren. Verstandige gedachten onge-

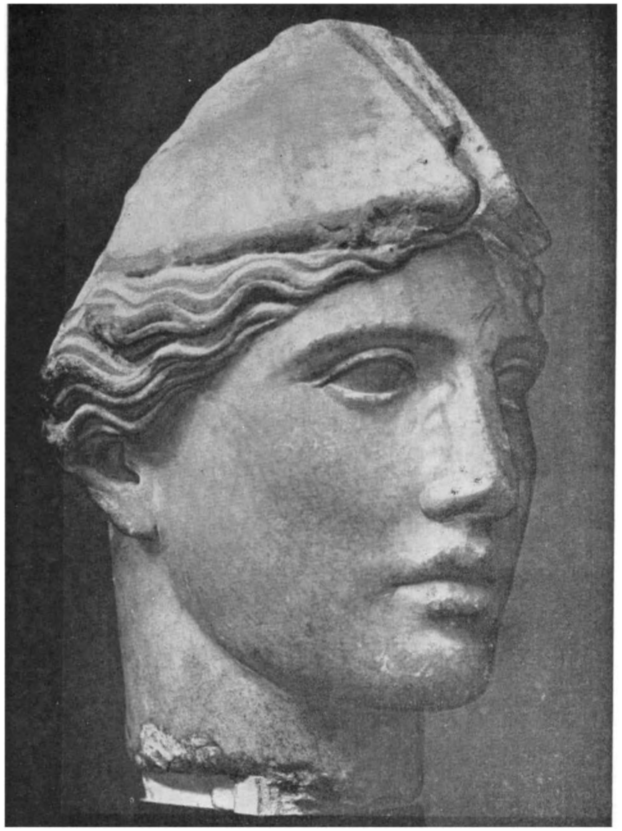

Athene-kop uit de school van Myron en Kresilas (4e eeuw v. Chr.). Museo Barraco te Rome. *Foto Alinari*

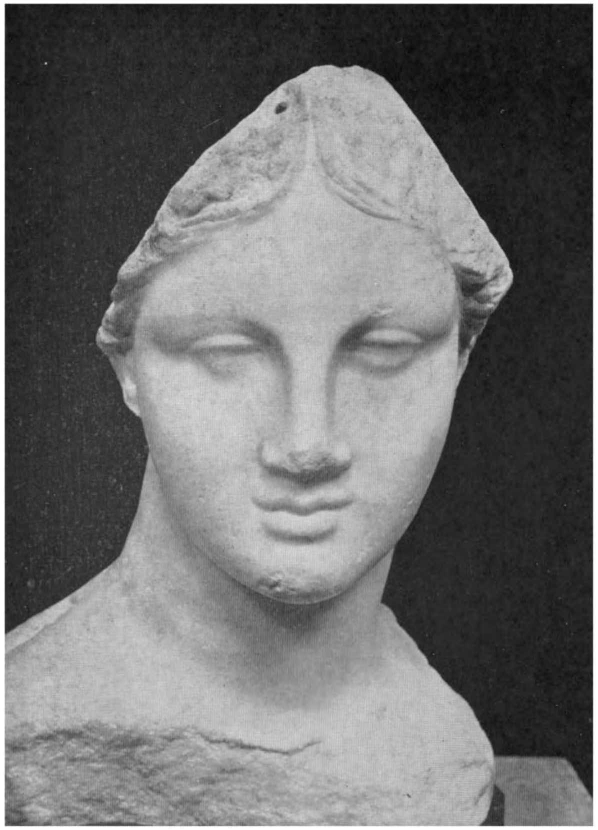

Meisjeskop uit Chios (eind 4e eeuw v. Chr.). Museum of Fine Arts, Boston

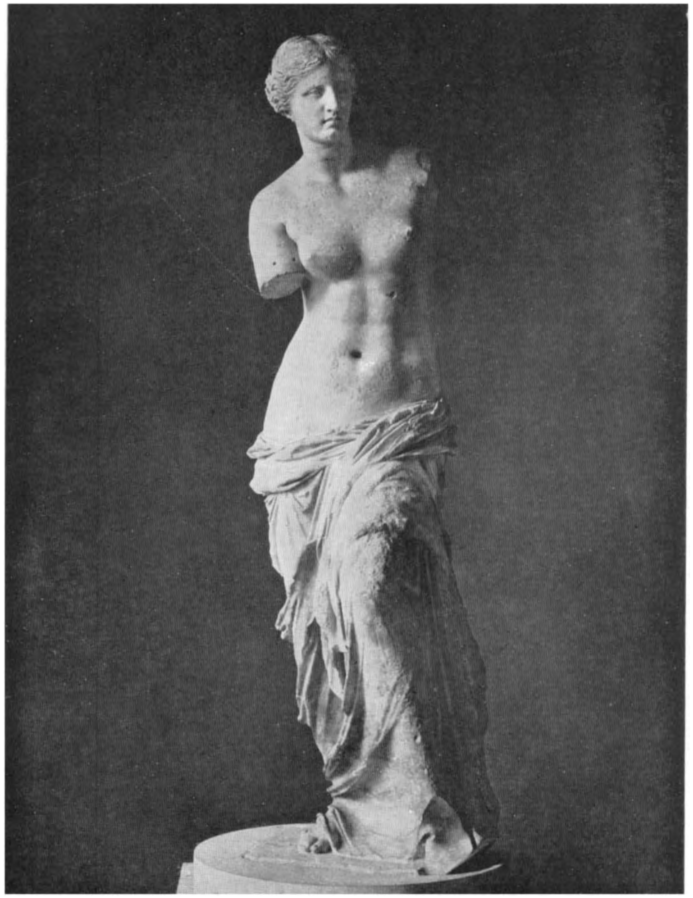

De Venus van Milo, beter genaamd de Aphrodite van Melos. Hellenistisch; navolging van Praxiteles. Musée du Louvre, Parijs

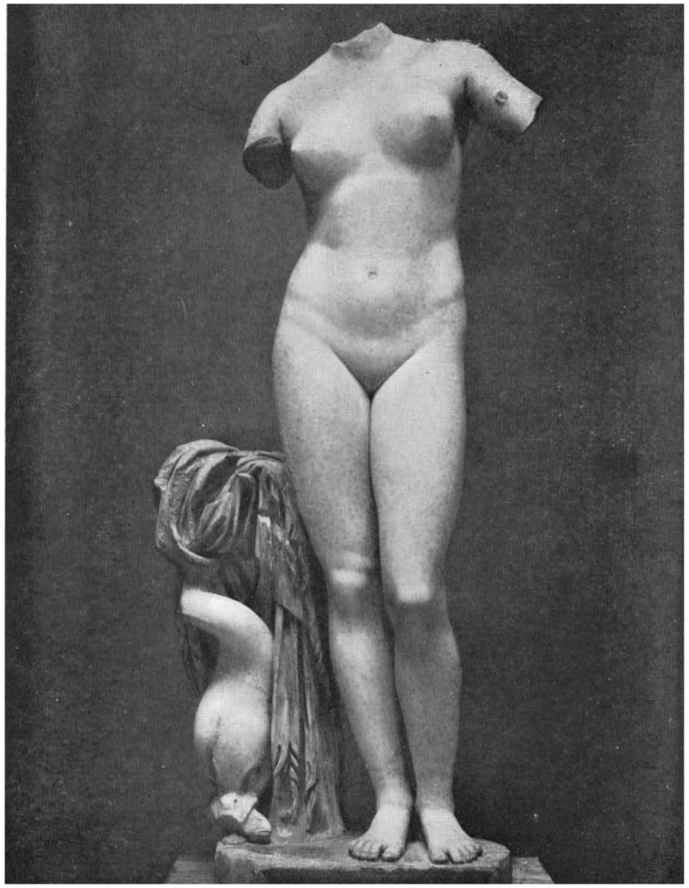

De Venus van Cyrene. Hellenistisch. Museo delle Terme te Rome.
Foto Alinari

twijfeld, maar riekend naar de studeerkamer en weinig rekening houdend met de werkelijke hartstochten, die de strijdende partijen bezielden.

Ongetwijfeld liggen in het werk van Lysias zoowel als van Isocrates kiemen, die later tot diep verderf en geestelijke leegheid hebben geleid: de kunst om eigen persoon af te leggen en in meesleependen vorm vreemde gedachten te uiten en gevoelens af te beelden, om oppervlakkige gedachten te kleeden in statige zinnen, kortom de tendens, die aan het woord rhetoriek den bijklank heeft gegeven van hol en onecht, is in aanleg reeds bij deze eerste meesters aanwezig. Vooral de invloed van Isocrates' school is weldra in de bellettrie en in de redevoeringen, waarmede alle antieke historici hun werken plachten te sieren, duidelijk merkbaar.

Dat echter volmaakte vorm een gespierden inhoud niet uitsluit, bewijst de grootste van alle Attische redenaars: Demosthenes. Wij hebben boven zijn vergeefschen strijd voor de Atheensche vrijheid reeds vermeld; een strijd, dien hij voerde met de macht van zijn woord alleen, waarmede hij tenslotte zijn medeburgers heeft weten te ontvlammen tot het patriottisme van de daad.

Met ijzeren volharding had hij zich, als jongmensch gedwongen een proces te voeren tegen zijn voogden, die het vaderlijk erfdeel hadden zoekgemaakt, getraind tegen alle lichamelijke bezwaren in. Als meester van het woord wierp hij zich in den politieken strijd en won het onbeperkte vertrouwen van de menigte. Bij hem zijn vorm en inhoud aan elkaar gelijkwaardig. De rede, waarmede hij zich en zijn politiek na de nederlaag voor het volk verdedigde, de z.g. Kransrede, is het machtigste getuigenis niet alleen van zijn meesleepende welsprekendheid, maar ook van de onwrikbare overtuiging, die achter deze woorden staat. Demosthenes bezat zeker ook onaangename eigenschappen, die door modernen soms breed worden uitgemeten, maar hij was toch wel een geweldig spreker en een groot patriot, die tenslotte ook zijn leven voor zijn zaak heeft veil gehad. Het was zeker wezensverwantschap, die den ouden „tijger" Clémenceau ertoe bracht in den avond van zijn stormachtig leven een boek te schrijven over dezen parlementariër uit het grijs verleden.

Toen de wapenen van Macedonië de Grieksche vrijstaten omverwierpen, stond de Grieksche cultuur in vorm en inhoud op haar toppunt. Voor deze cultuur veroverde de Macedoniër de wereld: de ondergang van den Griekschen staat beteekende de wereldheerschappij van den Griekschen geest.

ALEXANDER'S WERELDRIJK

DE ONDERWERPING VAN HET OOSTEN

Na den slag bij Chaeronea was Philippus meester van Griekenland. Zijn vredesvoorwaarden waren evenwel niet zwaar, want hij zag zeer wel in, dat een strijd tegen Athene en de Peloponnesus, zoolang de Atheensche zeemacht nog ongeschokt was, niet gemakkelijk zou zijn. Doch vooral vond deze gematigdheid haar oorzaak in het feit, dat de koning nog verder reikende plannen koesterde, voor welker verwezenlijking vrede met de Grieken onmisbaar was. Hij hoopte nl. door een „nationalen" oorlog tegen Perzië te ondernemen niet alleen zijn macht over het geheele gebied van de Aegaeische Zee uit te breiden, doch bovendien zijn heerschappij, die nu nog door de meeste Grieken als een onderdrukking werd beschouwd, te legitimeeren en populair te maken. Reeds lang immers hadden velen in Hellas, het meest de bekende litterator Isocrates, betoogd, dat Hellas de wapenen, waarmede het zichzelf in onderlingen strijd der steden verwoestte en uitputte, beter tegen den erfvijand, tegen Perzië, kon keeren. Het was in overeenstemming met deze idealen, dat Philippus zich op een Pan-Helleensch Congres te Corinthe tot strateeg met onbeperkte volmacht van alle Grieken liet benoemen voor den komenden strijd tegen het barbarenrijk.

Wel was het Perzische Rijk vele malen grooter dan het vereenigde Griekenland, maar de zwakheid ervan was reeds een eeuw tevoren gebleken door den tocht van Xenophon en zijn Tienduizend. Agesilaus had daaruit de consequenties willen trekken, doch de afval van Athene en Thebe had zijn plannen doen mislukken; niet de eigen wapenen, doch de met geld gekochte hulp van Grieken had toen het rijk voor een zware nederlaag bewaard. En ook toen, omstreeks 350, de energieke Artaxerxes Ochus het gezag van den koning weer had hersteld, de opstandige satrapen had onderworpen en Egypte heroverd, was dat geschied met behulp van Grieksche huursoldaten onder

Grieksche aanvoerders. De militaire suprematie der Grieken was dus nog steeds onmiskenbaar.

Doch te midden van zijn plannen en toebereidselen werd Philippus in 336 vermoord door een Macedonisch edelman, die om persoonlijke redenen wrok tegen den koning koesterde.

Een uiterst merkwaardige figuur verdween met hem van het tooneel. Men heeft zich wel afgevraagd, hoe de loop der historie geweest zou zijn, wanneer hij — hij was bij zijn dood eerst 47 jaar oud — zijn plannen had kunnen uitvoeren. Wellicht was het hem, die geen stap zonder zorgvuldige berekening placht te doen, wiens organisatietalent en staatsmanskunst door sommige van de tijdgenooten zelfs boven de gaven van zijn zooveel brillanter zoon werden gesteld, gelukt een duurzaam Grieksch-Macedonisch rijk te stichten in plaats van het kortstondige wereldrijk van Alexander.

Het behoeft niet te verwonderen, dat vele Grieken, en onder hen zelfs Demosthenes, meenden, dat met den persoon van den grondvester der Macedonische macht ook deze zelf was gevallen. Reeds juichte men te Athene en te Thebe en maakte toebereidselen tot afval. Doch weldra bleek, dat Philippus' zoon Alexander, ondanks zijn jeugdigen leeftijd, in staat was de wapenen door zijn vader gesmeed met minstens even groote energie te hanteeren. Meedoogenloos onderdrukte hij elke poging tot opstand in Macedonië en ruimde zonder scrupules mogelijke troonpretendenten uit den weg. Daarna snelde hij naar Thessalië en wist Midden-Griekenland dusdanig te intimideeren, dat de verwachte afval uitbleef. In Thracië en Illyrië herstelde hij het Macedonische oppergezag in een snellen veldtocht, waarbij hij zegevierend tot den Donau doordrong.

Alleen in Thebe barstte, op het valsche gerucht, dat de jonge koning in Illyrië zou zijn verslagen en gedood, de opstand uit. Doch nog vóórdat de Thebanen de Macedonische bezetting op den burcht Cadmea tot capitulatie hadden kunnen dwingen, verraste hen het bericht, dat de koning, wel verre van gevallen te zijn, in ijlmarschen — Alexander is in de krijgsgeschiedenis beroemd om zijn „bliksemoorlogen" — zuidwaarts trok en reeds de Thermopylae gepasseerd was. Nu was het lot van Thebe snel beslist; het werd stormenderhand genomen, de stad werd verwoest en de bevolking in slavernij verkocht. Zulk een strafgericht had Hellas nog nooit meegemaakt; van verdere plannen tot verzet was geen sprake meer en zelfs Athene zond gezanten om den nieuwen meester geluk te wenschen. De koning nam deze betuigingen goedgunstig aan; slechts één leider moest verbannen worden, terwijl de aanvankelijk ge-

stelde eisch tot uitlevering van Demosthenes werd ingetrokken. Want boven alles wilde hij het groote plan van zijn vader doorzetten en zoo spoedig mogelijk naar Azië oversteken.

Geheel anders van aard dan zijn berekenende en voorzichtige vader, werd Alexander gedreven door een grenzenlooze phantasie, een bijna demonischen wil en een onbeperkt zelfvertrouwen. Ondanks zijn jeugd wist hij zijn meestal veel oudere generaals en zijn manschappen zóó te imponeeren, dat zij weldra onder zijn leiding niets onmogelijk achtten. Niet geleidelijke consolidatie van het verworvene, geen voorzorgs- en veiligheidsmaatregelen lokten hem aan, doch nieuwe ondernemingen met onbegrensde perspectieven. Reeds bij den aanvang van zijn tocht voelde hij zich als een nieuwe Achilles, dien het noodlot had aangewezen tot heldendaden in het Oosten. Hoewel hij de Grieken met ijzeren vuist onderwierp en niet den minsten tegenstand van hen duldde, was hij van oud-Grieksche, Homerische, ridderidealen vervuld. Toen hij Thebe met den grond gelijk liet maken, gelastte hij het huis van den ridder-dichter Pindarus te sparen en dezelfde romantisch-sentimenteele trek noopte hem toen hij in 334 naar Azië overstak, zich eerst te begeven naar Troje en offers te brengen op het „graf van Achilles".

Het was een geduchte macht, die hij voor zijn onderneming had bijeen gebracht. Terwijl Antipater, een van de beste generaals van zijn vader en een man van beproefde trouw, met een leger achterbleef om Hellas in bedwang te houden, voerde Alexander zelf een strijdmacht van 35.000 man, waaronder 5.000 Macedonische en Thessalische ruiters, met zich mede. Zulk een leger had Griekenland nog nooit uitgezonden. En bovendien was de samenstelling ervan voor de Grieken ongewoon, omdat niet alleen zwaargewapend voetvolk, doch ook lichtgewapenden en ruiters er deel van uitmaakten. Alexander bouwde hier voort op de grondslagen door Epaminondas en Philippus gelegd, die hadden aangetoond, dat een veldslag beslist kon worden door den vijand op één punt met overmacht te doorbreken. Hijzelf voegde daaraan nog de tactiek der „verbonden wapens" toe, doordat hij zijn zware cavalerie gebruikte om een deel van den vijand, bij voorkeur een vleugel, met geweldige charges te schokken, totdat de phalanx kon opmarcheeren en de overwinning voltooien. Dan zette hij — hetgeen voor de Grieksche voetknechten altijd onmogelijk was geweest — met zijn ruiters de vervolging door, tot de vijand niet alleen geslagen, doch geheel vernietigd was. De beroemde Perzische ruiterij, die tot nu toe altijd den Griekschen hoplieten verhinderd had een behaalde overwinning ten volle uit te buiten, stond tegenover deze nieuwe tactiek machteloos.

Bij den aanvang van den veldtocht echter stond, ondanks Alexander's imponeerende macht, op het eerste gezicht de zaak der Perzen nog lang niet hopeloos. Want zijn krijgskas was ledig, zijn vloot zwak en Griekenland onbetrouwbaar. De veldheer Memnon, aanvoerder der Grieksche huurtroepen van den Perzischen koning, raadde dezen dan ook een veldslag tegen de Macedonische overmacht te vermijden en liever ter zee de verbindingen van Alexander te bestoken en een opstand in Hellas uit te lokken, waar de dappere koning Agis van Sparta gereed stond zich aan het hoofd van een gewapend verzet tegen Antipater te stellen. Wie weet, of niet, wanneer zijn raad was opgevolgd, de wereldgeschiewenis een anderen loop had genomen! Doch de Perzische leiding was te zwak. Koning Ochus was in 335 overleden en zijn opvolger Darius Codomannus miste alle gezag over zijn satrapen. Zij weigerden hun bezittingen op te offeren en legerden zich met hun verzamelde strijdkrachten tegenover Alexander bij het riviertje de Granicus. Deze ging terstond tot den aanval over; onder aanvoering van den koning zelf stak de Macedonische ruiterij de rivier, ondanks de steile oevers, over en sloeg de Perzische cavalerie uiteen, waarna de Grieksche huurtroepen der Perzen gemakkelijk omsingeld en vernietigd werden. Zóó volkomen was de zege, dat nergens in Klein-Azië meer ernstige weerstand werd geboden. De onneembare burcht van Sardes capituleerde zonder slag of stoot, de Grieksche steden langs de kust openden hun poorten en ontvingen Alexander als bevrijder. Alleen Halicarnassus, de basis van Memnon en zijn vloot, moest belegerd worden en viel eerst na dappere verdediging den Macedoniër in handen.

Reeds deze eerste groote overwinning op de Perzen maakte Alexander tot een bijna legendarische figuur, zelfs in de oogen van zijn tijdgenooten en omgeving. En ongetwijfeld had zijn succes ook op hemzelf invloed, want, terwijl voor zoo ver wij weten Philippus nooit verder had willen gaan dan de bevrijding van Ionië en hoogstens de verovering van Klein-Azië, is onmiskenbaar dat van toen af aan in Alexander de gedachte aan een wereldverovering en wereldheerschappij ontwaakte. De Gordiaansche knoop, die volgens de overlevering slechts de komende wereldheerscher zou kunnen losmaken, hieuw hij met zijn zwaard door. Een vast vertrouwen op zijn gelukkig gesternte scheen hem te vervullen, zoodat hij met roekeloozen moed zijn eigen leven en persoon nooit spaarde. In de hitte van den strijd dacht hij niet aan zijn rang en streed als een gewoon soldaat in de voorste gelederen mede. In den slag bij den Granicus was zelfs zijn leven een oogenblik in groot gevaar en werd hij slechts gered door de opoffering van zijn lijfwachter Clitus, die den voor den

koning bestemden houw opving. Toen hij in Cilicië ernstig ziek werd en per brief gewaarschuwd werd, dat zijn geneesheer was omgekocht om hem te vergiftigen, sloeg hij deze waarschuwing volkomen in den wind, reikte den beschuldigde den brief over en dronk de verdachte medicijn, die inderdaad zijn genezing bewerkte.

In Cilicië ontving Alexander het bericht, dat de Perzische koning zijn hoofdmacht in Noord-Syrië verzameld had. Onverwijld brak hij op en trok door de engten van Issus hem tegemoet. Doch toen hij de passen reeds was gepasseerd, bemerkte hij, dat de koning over de bergen getrokken was, hem in den rug was gekomen en zijn verbinding met Klein-Azië had afgesneden. Zoo werd in 333 bij Issus de beslissende slag geleverd in een positie, waarin een nederlaag vernietiging zou beteekend hebben. Weer gelukte de verwoede cavalerieaanval onder Alexander's persoonlijke aanvoering, doch de Grieksche huursoldaten hielden stand tegenover de Macedonische phalanx en de Perzische ruiters op den anderen vleugel dreven hun tegenstanders terug, waardoor de toestand van Alexander een oogenblik critiek scheen. Maar de Perzische koning, verbijsterd door Alexander's opdringen, verloor het hoofd en wendde zijn strijdwagen ter vlucht. Nu kon de benarde vleugel ontzet worden en hierdoor werd het Perzische leger, waaraan geen terugtochtsweg meer openstond, reddeloos verslagen. Het kamp van Darius, waarin zich zijn vrouw en zijn moeder bevonden, viel in handen van de overwinnaars; Darius zelf ontkwam met weinige getrouwen over de bergen naar Babylon.

Ditmaal volgde Alexander hem niet terstond. Hij marcheerde naar het Zuiden om zich van de kuststreken meester te maken. Tyrus, de machtige handelsstad, die zich, op een eiland gebouwd, veilig waande, bood weerstand, doch Alexander damde den zeearm, die de stad van het vasteland scheidde, af en nam, na maandenlang beleg, de stad stormenderhand. Zij werd vernietigd en herleefde later slechts als een schaduw van haar vroegere grootheid. De rol van Phoenicië was uitgespeeld.

Na de inneming van Gaza bereikte hij Egypte, dat kort tevoren door Ochus heroverd en gruwelijk mishandeld was. Dientengevolge werd hij daar door de inheemsche bevolking als bevrijder begroet. Aan den mond van den Nijl, op een landengte, die tusschen een natuurlijke rivier- en zeehaven was gelegen, stichtte hij, volgens de plannen van den Rhodischen bouwmeester Deinocrates, zijn eerste stad, Alexandrië, die als erfgenaam van Tyrus zich weldra ontwikkelde tot de belangrijkste havenstad van de oostelijke helft der Middellandsche Zee.

Tijdens zijn verblijf in Egypte ondernam hij een tocht naar het in de

woestijn gelegen orakel van Zeus Ammon, die op de verbeelding van de tijdgenooten diepen indruk heeft gemaakt. Volgens de overlevering werd hij daar door de priesters van Ammon begroet als Zoon van Zeus, en dateerde van dien dag zijn streven om niet meer als mensch, doch als een god of godenzoon beschouwd te worden. Het is evenwel zeer de vraag, of dit juist kan zijn. Vanzelfsprekend ontving Alexander in Egypte, en alom in de Oostersche landen, de goddelijke eerbewijzen, die vanouds aan een koning daar gebracht werden, en hij had geenszins de goedkeuring van een orakel noodig om zich meer dan een gewoon mensch te gevoelen. Ook bij de Grieken was de afstand tusschen godheid (theos) en mensch veel geringer dan voor onze gedachten; ook bij hen werden leiders, die voor onfeilbaar golden, zooals de historie er vele kent — en die ook nu niet ontbreken — als vanzelf „goddelijk" genoemd. Typeerend voor het gevoel van eigenwaarde, dat Alexander bezielde, is het antwoord, dat hij gaf, toen hem in Egypte vredesvoorstellen van Darius bereikten, die aanbood hem al het gebied ten Westen van den Euphraat af te staan. Toen zijn veldheer Parmenion opmerkte: „Ik zou deze voorstellen aanvaarden, wanneer ik Alexander was", antwoordde de trotsche vorst: „Ik ook, wanneer ik Parmenion ware".

Welkom waren ongetwijfeld ook de berichten, die hem in Egypte uit Hellas bereikten: dat Memnon gestorven en zijn vloot verloopen was, en dat Antipater koning Agis had verslagen in een slag bij Mantinea, waar de dappere Spartaan sneuvelde.

In 331 werd de tocht naar het Oosten hervat. Bij Arbela ontmoette hij het leger van Darius in een onafzienbare vlakte, waar de Perzische koning zijn tegenstander door zijn overmacht hoopte te omsingelen. Doch Alexander doorbrak de linie van zijn tegenstanders en de omtrekkende afdeelingen werden door een reserve, die hij wijselijk onder Parmenion had achtergelaten, opgevangen en teruggeworpen. Weer wist Darius te ontkomen, maar van dien dag af was hij geen vorst meer, doch slechts een vluchteling. In Babylon, Suza en Persepolis werd Alexander erkend als Opperkoning, krachtens veroveringsrecht rechtmatig erfgenaam van de Achaemeniden, het Perzisch geslacht, dat sinds Cyrus (550) den trotschen titel van Koning der Koningen had gedragen. De onmetelijke schatten, sinds eeuwen door de Perzische koningen opgestapeld, vielen hem in deze steden in handen. Alexander liet het goud aanmunten en bracht het in omloop door de kosten van zijn leger en zijn stedenbouw er uit te betalen.

Niet meer als koning der Macedoniërs en veldheer der Grieken, zooals hij tot nu toe zich betiteld had, doch als Opperkoning, zooals de Per-

zische koning was geweest, ondernam Alexander nu een tocht verder oostwaarts om zijn gezag te doen erkennen. Natuurlijk kon en wilde hij zijn Macedonische soldaten niet missen, doch hij begon daarnaast ook inheemsche edelen in zijn dienst te nemen, aanvankelijk vooral voor het civiele bestuur. Persepolis, de heilige stad der Perzen, liet hij verbranden, deels als een symbolische vergelding voor het den Grieken vroeger aangedane onrecht, deels als teeken, dat de heerschappij voorgoed in andere handen was overgegaan.

De ongelukkige Darius was na den slag bij Arbela door zijn eigen satrapen afgezet. Een hunner, Bessas, tot koning gekozen onder den naam van Artaxerxes IV, trok naar het Oosten om in de Perzische stamlanden den tegenstand te organiseeren. Doch Alexander liet hem daartoe geen tijd. Rusteloos zette hij hem na, tot Bessas den gevangen Darius liet vermoorden, opdat hij niet in handen van de achtervolgers zou vallen. Zelf echter werd hij in Sogdiana ingehaald en als koningsmoordenaar en opstandeling door een gericht, uit Grieken en Perzen samengesteld, ter dood veroordeeld.

Mocht aldus Alexander ook trachten als wettig opvolger, ja als wreker van den laatsten Achaemenide te gelden, de Iranische stammen evenwel aanvaardden de heerschappij van den vreemdeling niet zonder fel verzet. Doch streek na streek werd na moorddadige gevechten en niet minder moordende eindelooze marschen veroverd. Door Turkestan en Afghanistan ging de tocht tot in de vallei van den Indus, gebieden, die den Grieken tot nu toe slechts bij geruchte bekend geweest waren. Meermalen verkeerde Alexander op deze veldtochten in groot gevaar en zelfs werd hij een keer levensgevaarlijk gewond.

De Indische vorst van het Vijfstroomenland, Poros, werd in een meesterlijk geleiden veldslag verslagen, ondanks het feit, dat hij tegen de Macedonische phalanx olifanten in het veld bracht, die Alexander's soldaten zelfs nog nimmer gezien hadden.

Doch toen Alexander nòg dieper in Indië wilde doordringen, naar de vallei van den Ganges, weigerden bij den Hydaspes ten laatste zijn uitgeputte soldaten hem verder te volgen. Zij wilden terug om te genieten van den verworven buit, en Alexander zelf zag wel in, dat zijn aanwezigheid in het centrum van zijn rijk noodig werd. Doch het lag niet in zijn aard terug te keeren langs bekende wegen. Terwijl een bij den Indus gebouwde vloot onder bevel van den Griek Nearchus een weg zocht langs de kust van de Perzische Golf, trok Alexander zelf met de rest van zijn leger dwars door de woestijnen van Zuid-Iran, die den onoverwinnelijke bijna overwonnen. Slechts na ontzaglijke ontberingen en met

zware verliezen bereikte hij den mond van den Euphraat en Babylon, dat zijn hoofdstad zou zijn.

Geweldige prestaties had hij volbracht, doch een nog zwaarder taak wachtte hem. Hoe moest dit ontzaglijke rijk, uit zoovele uiteenloopende elementen samengesteld, geregeerd worden? Te moeilijker was deze vraag te beantwoorden, omdat over het behaalde succes als een donkere wolk de toenemende vervreemding tusschen den koning en zijn Macedoniërs hing.

Deze immers, vooral de aanzienlijken onder hen, weigerden hardnekkig hun volkskoning te beschouwen als een ver boven hen verheven despoot; zij weigerden den voetval, dien Alexander met het ceremonieel van den Perzischen vorst had overgenomen; zij weigerden den koning, onder wiens vader zij gediend hadden, te beschouwen en te benoemen als den zoon van een godheid. En Alexander was er niet de man naar om tegenstand lijdzaam te verdragen. Reeds tijdens den veldtocht waren hevige conflicten het gevolg geweest, zelfs samenzweringen, die op hun beurt Alexander tot daden van gruwelijke despotie hadden gebracht. De donkerste vlek op zijn reputatie is, dat hij, nadat hij Philotas, den zoon van Parmenion, als medeplichtig aan een samenzwering had laten terechtstellen, den vader, die van de geheele zaak onkundig was, zijn meest vertrouwden en verdienstelijksten dienaar, door sluipmoord uit den weg liet ruimen. Meer en meer gaf hij zich ook aan luimen en uitspattingen over. In dronkenschap vermoordde hij eigenhandig zijn trouwen Clitus, die hem bij den Granicus het leven had gered; welke misdaad door een even onbeheerscht berouw gevolgd werd, zoodat zijn lijfwachters hem slechts met moeite konden beletten zelfmoord te plegen.

Maar zijn droom van een koningschap over alle volken der aarde liet hij niet varen: hij wilde Macedoniërs, Grieken, Iraniërs en Oosterlingen van allerlei stam tot één geheel samensmelten onder zijn eigen dynastie. Krachtig begunstigde hij onder zijn edelen hen, die een huwelijk met Perzische vrouwen wilden sluiten, terwijl hijzelf de schoone Bactrische prinses Roxane tot vrouw nam. Zelfs een muiterij onder zijn Macedonische troepen, die hij slechts door zijn persoonlijke autoriteit wist te bezweren, deed hem niet zijn voornemen opgeven zijn leger uit alle landaarden zijner onderdanen samen te stellen. Aan de Grieksche steden gelastte hij hem als godheid te erkennen en alle ballingen terug te roepen. Arabië, Carthago en Italië wilde hij, naar men zeide, nog aan zijn rijk toevoegen.

Toen verrastte hem, die nooit, noch in het gevecht, noch in uitspattingen zijn lichaam ontzien had, temidden van zijn plannen de dood. In

323 overleed de man, die alles en allen had weten te bedwingen behalve zichzelf, eerst zesendertig jaar oud, na een ziekte van enkele dagen te Babylon, zijn halfvoltooid wereldrijk nalatend aan een halfwijzen broeder en aan een kind, dat eerst enkele maanden na zijn dood werd geboren.

Het mag twijfelachtig worden genoemd of het zelfs aan Alexander met zijn bijna bovenmenschelijke gaven en wilskracht gelukt zou zijn zijn wil op te leggen aan de volkerenmassa, die hij onder zijn schepter had vereenigd, en daaruit één rijk en één volk te smeden. Zeker is, dat zijn onverwachte dood deze plannen geheel onmogelijk maakte. Er was na hem niemand, die ze had kunnen overnemen en uitvoeren. Op zijn best konden de generaals, die als rijksbestuurders voor de beide onmondige erfgenamen optraden, pogen het eenmaal bereikte te consolideeren; namelijk een heerschappij van de Macedoniërs, nauw verbonden met de Grieken, over de Oostersche wereld. Doch de uitvoering van deze, op zichzelf al ontzaglijke, taak werd belemmerd door vrijwel terstond uitbrekende twisten tusschen de generaals, die, als satrapen over uitgestrekte provincies aangesteld, hun macht tegenover de centrale regeering poogden te versterken. Perdiccas, aan wien Alexander op zijn sterfbed zijn zegel had toevertrouwd en die zich daarom als de aangewezen rijksbestuurder beschouwde, trachtte de wederspannigen met geweld te onderwerpen, doch zijn tocht tegen Ptolemaeus, die zich in Egypte had genesteld, mislukte, terwijl hijzelf door zijn muitende soldaten werd vermoord. Nu werd het centraal gezag opgedragen aan den ouden Antipater, die aanvankelijk door een opstand in Griekenland gebonden geweest was. Doch deze stierf weldra, terwijl zijn zoon Cassander, die gehoopt had zijn vader op te volgen en zich door de andere satrapen niet erkend zag, zich meester maakte van Macedonië. In het Verre Oosten braken opstanden uit; Alexander's moeder, vrouw en zoontje geraakten in gevangenschap en werden vermoord, nadat de eenige, die voor de dynastie streed, Alexander's Grieksche secretaris Eumenes, overwonnen en gedood was.

Langzamerhand begon de nieuwe toestand zich af te teekenen: in Egypte handhaafde Ptolemaeus zich; in Macedonië heerschte Cassander; in Thracië Lysimachus, in Voor-Azië Antigonus. De laatste, ondersteund door zijn zoon Demetrius, die den bijnaam Poliorcetes, de Stedendwinger, verwierf, bleef er naar streven de geheele erfenis van Alexander aan zich te brengen. In 306, na een schitterende overwinning van zijn zoon op Ptolemaeus, nam hij als eerste onder deze Diadochen (het woord beteekent Opvolger) den koningstitel aan, welk voorbeeld zijn concurrenten zich

haastten te volgen. In 302 verbonden Lysimachus, Cassander, Seleucus van Babylon en Ptolemaeus zich tegen de bedreiging van de steeds toenemende macht van Antigonus en Demetrius en het volgend jaar kwam het bij Ipsus in Midden-Klein-Azië tot een beslissing tusschen beide partijen. Door een blunder van Demetrius ging de slag voor hem en zijn vader verloren; Antigonus sneuvelde, meer dan tachtig jaar oud, met het zwaard in de vuist. De verdeeling van het rijk was voortaan een voldongen feit.

Gedurende anderhalve eeuw heerschte nu een soort van, zeer labiel, staatkundig evenwicht tusschen de drie groote mogendheden. De Ptolemaeën beheerschten Egypte, de Seleuciden het rijk van het Oosten, dat weldra meestal Syrië werd genoemd, terwijl Macedonië, nadat Cassander en Lysimachus waren gestorven, na wisselvalligen troonstrijd tenslotte toeviel aan Antigonus Gonatas, den zoon van Demetrius Poliorcetes, die zich na de nederlaag van zijn vader in Griekenland had weten te handhaven met de rest van diens vloot, in 276 den troon van Macedonië veroverde, en daar eindelijk geregelde toestanden wist te herstellen.

Terstond na den dood van Alexander was, zooals boven reeds werd gezegd, het oude Griekenland in opstand gekomen. De rebellen, voornamelijk gerecruteerd uit de krijgshaftige bergstammen van Aetolië, behaalden aanvankelijk aanzienlijke voordeelen. De Macedonische rijksbestuurder Antipater werd in Thessalië zelfs omsingeld, doch er kwam tijdig hulp uit Azië en tenslotte wist hij de opstandelingen bij Crannon beslissend te verslaan. Van nog meer belang was het, dat de Macedonische admiraal Clitus er in slaagde de zeemacht van Athene dusdanig te verzwakken, dat deze stad sedertdien ook ter zee nauwelijks meer een rol speelde. Het was genoodzaakt zich aan Antipater over te geven en voortaan beheerschte een Macedonisch garnizoen de stad, die zoo lang de kampioen der vrijheid was geweest. Demosthenes, hoewel hij in dezen opstand slechts een ondergeschikte rol had vervuld, vluchtte om uitlevering te voorkomen en toen de vervolgers hem inhaalden, doodde hij zichzelf met vergif (322). Een gematigd aristocratisch bewind, onder leiding van den staatsman-philosooph Demetrius van Phaleron en den strateeg Phocion, regeerde nu een tiental jaren in betrekkelijke rust, doch alleen gehandhaafd door den steun van de Macedonische overheerschers. Daarna brak weer een tijd aan van wilde verwarring. Demetrius Poliorcetes verscheen in Hellas met zijn vloot en verklaarde, om den steun der Grieken voor zich en zijn vader te winnen, alle Grieksche steden „vrij", welk voorbeeld door andere Diadochen weldra werd gevolgd. In werkelijkheid beteekende deze vrijheid machteloosheid en

onderworpenheid aan den dichtstbijzijnden legeraanvoerder. Zelfs na den slag bij Ipsus duurde in Hellas en Macedonië de verwarring voort. Demetrius Poliorcetes had zich met zijn vloot gered naar de Grieksche havens en zette den strijd voort. Na den dood van Cassander besteeg hij zelfs een oogenblik den troon van Macedonië, doch werd op zijn beurt verjaagd door Pyrrhus van Epirus en stierf in krijgsgevangenschap. Lysimachus verdreef Pyrrhus, doch sneuvelde zelf tegen Seleucus.

Temidden van deze verwarring trof een nieuwe ramp het uitgeputte land. Omstreeks 280 naderden Keltische scharen, onderdeelen van den volksstam, die sinds twee eeuwen langzaam opschoof naar het Westen en Zuiden, de Macedonische grenzen. De toenmalige heerscher van Macedonië, Ptolemaeus Keraunos, werd met zijn leger door hen vernietigd, waarna de woeste barbaren roovend en plunderend geheel het Balkenschiereiland overstroomden. Tot Delphi drongen zij door, dat grondig door hen werd leeggeplunderd. Wel ging dit leger maraudeurs te gronde door den strengen winter en door de bloedige guerilla, die de Aetolische bergstammen tegen hen voerden, doch een ander contingent wist, uitgenoodigd door elkander bestrijdende potentaten, over te steken naar Azië en vestigde zich in 275 blijvend in de streek, die later naar hen Galatia heette (Galaten, Galliërs). Van daaruit plunderden zij naar hartelust de weerlooze kuststreken en bleven een eeuw lang de schrik van Voor-Azië.

DE RIJKEN DER DIADOCHEN EN HUN OPVOLGERS

Onder de Diadochen, die om de erfenis van Alexander streden, was Ptolemaeus I, Soter bijgenaamd, de eenige, die nimmer een poging heeft gedaan zich van de heerschappij over het geheele rijk meester te maken. Hij had Egypte voor zich verworven en stelde er zich mede tevreden dit gebied te bewaren en af te ronden. Zijn opvolgers, die allen den naam Ptolemaeus voerden, onderscheiden door hun bijnamen, volgden zijn voorbeeld. Zij brachten Cyprus en Cyrene blijvend onder hun invloed, en trachtten hoogstens de kuststreek ten zuiden van Phoenicië, het zgn. Coelesyrië, aan de Seleuciden te ontnemen. Men telt niet minder dan vier zgn. Syrische oorlogen, die geen van alle een blijvend resultaat opleverden. Steunend op hun groote zeemacht en door subsidiën handhaafden zij ook een invloedsspheer in de Aegaeis en langs de Klein-Aziatische kust, in voortdurende concurrentie met de koningen van Macedonië.

In Egypte zelf traden de Ptolemaeën op als erfgenamen van de oude

Pharao's en gold hun dynastie als de laatste van de reeks, die sinds veertig eeuwen over het land had geheerscht.

Vanouds had de geheele bodem van Egypte aan den Pharao behoord; de Ptolemaeën namen deze traditie over en organiseerden hun rijk als ware het een groot domein. De bevolking ontving een stuk land, dat zij, als vrijwel hoorige pachters, niet mochten verlaten en moesten bebouwen met de voorgeschreven producten, die aan de staatsmagazijnen moesten worden afgeleverd. De waardevolle exportproducten van den door den Nijl steeds weer bevruchten bodem werden monopolie van den vorst. Slechts de transitohandel met het buitenland bleef vrij en concentreerde zich vooral te Alexandrië, dat uitgroeide tot de grootste havenstad van het geheele Middellandsche Zee-gebied.

De stad had een Grieksch-sprekende bevolking, die echter van zeer gemengde afkomst was. Vooral Joden waren er talrijk, zoo zelfs, dat zij afzonderlijke wijken bewoonden en een eigen overheid mochten hebben.

Langzaam drongen, daar het bestuur zich van het Grieksch als voertaal bediende, de Grieksche taal en Grieksche zeden ook tot de inheemsche bevolking door. Voor onze kennis van toestanden uit deze eeuwen is die Helleniseering van Egypte van bijzonder belang geworden, daar juist in den Egyptischen bodem, die zelden of nooit door regen wordt bevochtigd, tallooze beschreven blaadjes papyrus, brieven, rekeningen, stukken van den meest uiteenloopenden aard, zijn bewaard gebleven. Uit deze papyri, die sinds een halve eeuw met zorg verzameld en ontcijferd worden, kennen wij het dagelijksch leven van het gewone volk, waaraan de antieke litteratuur geen aandacht heeft geschonken en dat daarom elders aan onze kennis ontsnapt. Het is ook een decreet van een der Ptolemaeën geweest, in hieroglyphenschrift en Egyptische taal naast een gelijkluidenden Griekschen tekst gesteld op den zgn. Steen van Rosette, dat ons den sleutel heeft gegeven tot het ontcijferen van het hieroglyphenschrift en daarmede den weg geopend heeft voor de studie van Oud-Egypte.

Gedurende de geheele derde eeuw vóór onze jaartelling waren de Ptolemaeën ongetwijfeld de rijkste en meest geziene vorsten van de Hellenistische wereld. Hoewel zij hun Egyptische onderdanen en vooral de godsdienstige gevoelens van deze angstvallig ontzagen, hebben zij tegelijkertijd in hun Grieksche residentie Alexandrië de Grieksche cultuur en wetenschap krachtig bevorderd. Aan hun liberale steun was het te danken, dat de universiteit van Alexandrië en de bibliotheek, die daar in het Museum was gevestigd, het middelpunt werd der Hellenistische wetenschap.

En toch bleek na afloop van die eeuw van voorspoed hun rijk, dat steunde op geld, een fijn-uitgewerkte bureaucratie en huursoldaten, voos te zijn. De massa des volks, die in harden, bijna slaafschen, arbeid een schamel bestaan verdiende, stond verre van de schatrijke vorsten en de roerige, onbetrouwbare bevolking van de wereldstad Alexandrië. Een opeenvolging van zwakke en onmondige vorsten (de Ptolemaeën plachten hun eigen zusters tot vrouwen te nemen en deze, geestelijk zeer begaafd, doch moreel laagstaande, speelden in hofintriges een groote rol), leidde tot troontwisten en buitenlandsche inmenging, die in enkele decenniën het uiterlijk zoo schitterende rijk aan den rand van den ondergang brachten. Het redde zich van een verovering door Antiochus IV van Syrië slechts door de hulp in te roepen van de nieuwe groote mogendheid, die zich na 200 v. Chr. alom deed gelden: Rome, dat sedert 168 de Egyptische vorsten in feite onder curateele stelde.

Het Ptolemaeënrijk sleepte zijn bestaan voort tot 31 v. Chr. Toen werd het, nadat de laatste koningin, Cleopatra, zelfmoord had gepleegd, ingelijfd en verklaard tot het persoonlijk domein van den Romeinschen Keizer Augustus en zijn opvolgers. De administratie tot exploitatie van het land, die de Romeinen daar aantroffen, werd ook door hen in stand gehouden en diende in vele opzichten elders tot voorbeeld voor de bestuursinrichting.

Het grootste der Diadochenrijken was Syrië. Na den slag bij Ipsus, die in hoofdzaak door zijn toedoen was gewonnen, bezat Seleucus een rijk, dat zich van de Middellandsche Zee tot den Indus uitstrekte. Doch innerlijk was Syrië het zwakste, daar het noch geographisch, noch cultureel, noch ethnisch eenige eenheid bezat. Juist om dit bezwaar te ondervangen hebben de Seleuciden méér dan eenig ander Hellenistisch vorstengeslacht getracht hun gebied te vergriekschen door de politiek van Alexander voort te zetten, die alom Grieksche steden als steunpunten van de Grieksche civilisatie en bestuur had aangelegd. Het door hen gestichte Seleucia verdrong zelfs het oude Babylon, terwijl Antiochië aan den Orontes, hun hoofdstad in het westelijk deel van hun gebied, zelfs met Alexandrië kon wedijveren. Een net van gehelleniseerde steden bedekte weldra geheel Klein-Azie en Syrië en reeds in de 2de eeuw v. Chr. was inderdaad het Grieksch in geheel Voor-Azië tot voorbij den Euphraat de algemeen gebruikte omgangstaal in de steden geworden. In de litteratuur treffen we dan ook schrijvers en geleerden, uit Syrië afkomstig, die het Grieksch volkomen als hun moedertaal beheerschen.

Doch deze helleniseering beperkte zich in hoofdzaak tot de steden en de daar wonende ontwikkelde bovenlaag der bevolking. Ter verge-

lijking denken we aan het Westen, dat door de Romeinen werd veroverd en geromaniseerd: toen eeuwen later de Volksverhuizing den Romeinschen staat wegvaagde, bleven deze gebieden een Romaansche taal spreken. In Syrië daarentegen werden door de Arabische verovering niet alleen de Grieksche staatsinstellingen, doch ook elk spoor der vergrieksching uitgewischt; zóó weinig was zelfs toen, na zooveel eeuwen, het Grieksch tot de massa des volks doorgedrongen. Niet alleen bleef dus blijkbaar zelfs in de streken, die voor het Hellenisme gewonnen werden, de invloed hiervan zeer uiterlijk en oppervlakkig, doch elders had dit bewuste streven om nationale verschillen en eigenaardigheden, die de Perzen steeds angstvallig hadden ontzien, uit te wisschen en op te lossen in één rijksvolk, zelfs een tegengestelde uitwerking. In vele deelen van het gebied, vooral in de uithoeken, openbaarde zich een nationaal verzet van stammen, die wellicht wèl de Grieksche taal, kunst en techniek waardeerden en wilden overnemen, doch die weigerden Grieken te worden Het eerst was dit het geval in de satrapieën van het verre Oosten, die zich óók tegen Alexander het hevigst hadden verzet. De daar aangestelde satrapen, ver van het hof en zonder verbinding met het Helleensche land, veroosterden zelven snel en zochten aansluiting hij hun onderdanen. Zij scheurden zich los van het verre Syrië en vormden Grieksche staatjes in Turkestan en de Indusvallei. En al heerschten nog anderhalve eeuw lang daar in de grensgebieden langs den Indus Grieksche vorsten (of wellicht liever vorsten met Grieksche namen en van Grieksche afkomst) en al is door hun bemiddeling Grieksche kunst tot diep in Voor-Indië doorgedrongen, deze groepen verloren het verband met Hellas vrijwel geheel en verdwenen uit den gezichtskring. Vooral werd dit proces in de hand gewerkt door het feit, dat in 250 de Iraansche stammen hun onafhankelijkheid herwonnen en onder het huis der Arsaciden het Rijk der Parthen stichtten, dat de verbinding tusschen Syrië en Indië verbrak. Tegen dezen vijand, den eenige, die later zelfs met succes aan Rome weerstand heeft geboden, putten de Syrische vorsten tevergeefs hun krachten uit.

De inheemsche vorsten van Pontus en Cappadocië herwonnen hun onafhankelijkheid, terwijl in het Westen van Klein-Azië het vorstendom Pergamum zich zelfstandig maakte en het binnenland aan de boven reeds vermelde Galaten verloren ging.

Omstreeks 200 v. Chr. gelukte het aan koning Antiochus III, bijgenaamd de Groote, nog eenmaal vrijwel het geheele gebied, dat oorspronkelijk tot het rijk der Seleuciden had behoord, te herwinnen. Doch daarna geraakte hij in conflict met Rome, dat Macedonië had verslagen, Grie-

kenland onder protectie had genomen en nu ook Antiochus wilde noodzaken de Grieksche steden aan de Ionische kust vrij te laten. Deze Syrische Oorlog (190—189) eindigde met de smadelijke nederlaag van Antiochus bij Magnesia; de hooggeroemde krijgskunde der Diadochen was verdwenen; het Syrische rijk bleek, evenals vroeger het Perzische, nog slechts in staat groote massa's gewapenden, zonder orde en samenhang, te kunnen bijeenbrengen, die tegen de energiek aangevoerde Romeinsche legioenen geen oogenblik bestand waren. Syrië verloor bij den vrede geheel Klein-Azië en stemde er in toe zijn leger en vloot binnen bepaalde perken te houden. Deze laatste bepaling bood den Romeinen steeds weder de gelegenheid zich in de zaken van Syrië te mengen en het eens zoo machtige rijk daalde dan ook weldra af tot een mogendheid van den tweeden rang. Zelfs ontving Antiochus' opvolger, Antiochus Epiphanes („de op aarde verschenen god"), toen hij in 168 tegen Alexandrië was opgerukt en Egypte dreigde te veroveren, van den Romeinschen gezant Popilius kortweg bevel den strijd te staken. Toen de koning antwoordde, dat hij over dit voorstel zou beraadslagen, trok de Romein met een stok, dien hij in de hand hield, een cirkel in het zand rondom den koning en eischte antwoord vóór deze den kring zou hebben verlaten. Voor dit ultimatum zwichtte Antiochus; hij trok af en erkende daarmede stilzwijgend Rome's oppergezag. Zijn tyranniek optreden in eigen land bezorgde hem nog een nieuwen tegenslag. De Perzen zoowel als Alexander en zijn opvolgers hadden het volk der Joden in zooverre ongemoeid gelaten, dat het steeds zijn eigen religieuze instellingen mocht behouden; Antiochus daarentegen meende hier te moeten ingrijpen. Daar hij van zijn land en volk één geheel wilde maken, eischte hij van de Joden, dat zij hun godsdienst zouden verloochenen en beelden van de Grieksche goden in hun tempel zouden opnemen, doch hierbij stiet hij op fanatiek verzet. Onder het heldengeslacht der Maccabaeën grepen de Joden naar de wapenen en wisten na tientallen jaren van bloedigen strijd hun onafhankelijkheid te herwinnen.

Na Antiochus' dood werd het Syrische rijk bijna onafgebroken door twisten om den troon geteisterd, die den ondergang ervan voltooiden. De Parthen veroverden Mesopotamië en Seleucia, de Armeniërs Antiochië. Wel verdreven de Romeinen de laatsten, doch in 63 v. Chr. werd het overschot van het rijk der Seleuciden als provincie Syria door hen ingelijfd.

Tusschen de groote mogendheden van de derde eeuw v. Chr. wisten Rhodus en Pergamum een belangrijke positie te handhaven. Rhodus, dat zijn onafhankelijkheid dapper tegen Demetrius Poliorcetes had ver-

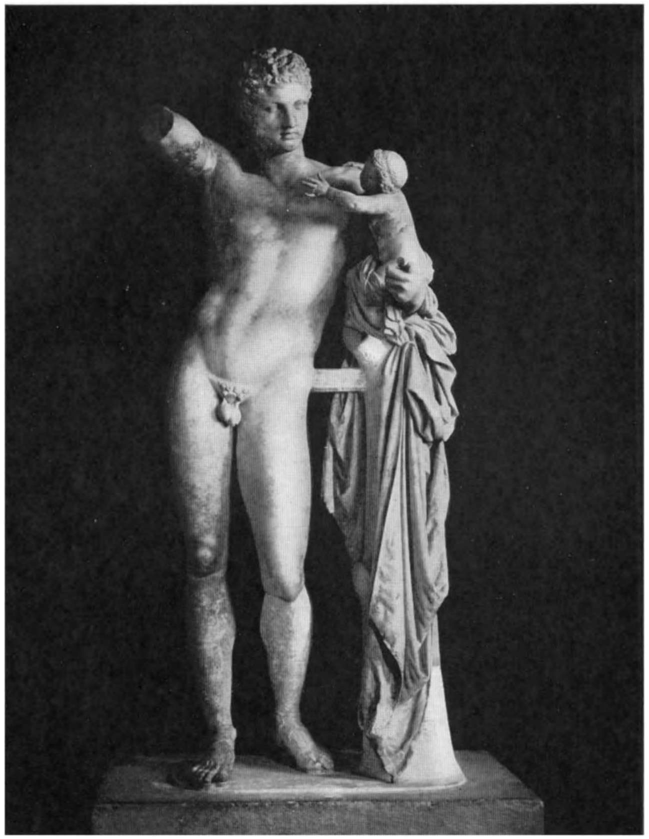

Hermes van Praxiteles (4e eeuw v. Chr.). Museum te Olympia. *Foto Alinari*

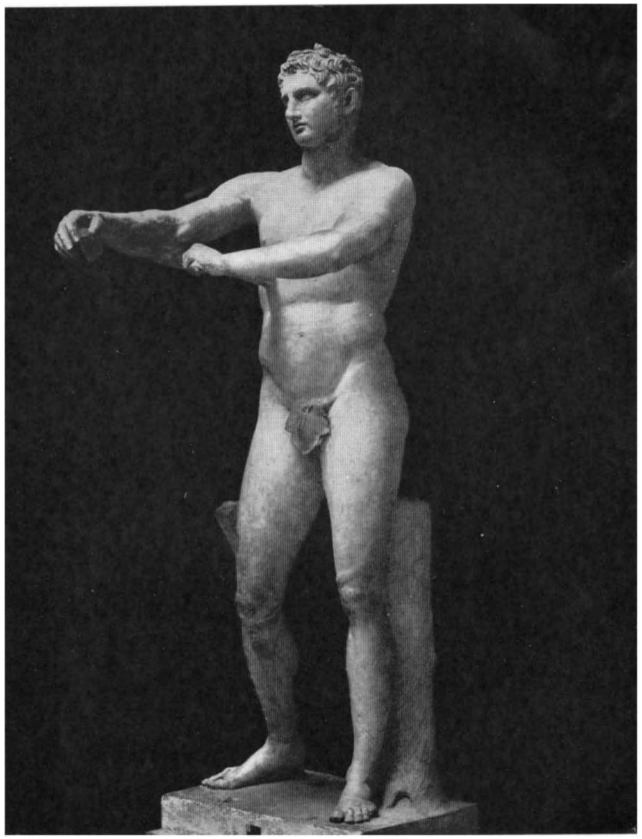

De Apoxyomenos van Lysippus (4e eeuw v. Chr.). Museo Vaticano te Rome. *Foto Alinari*

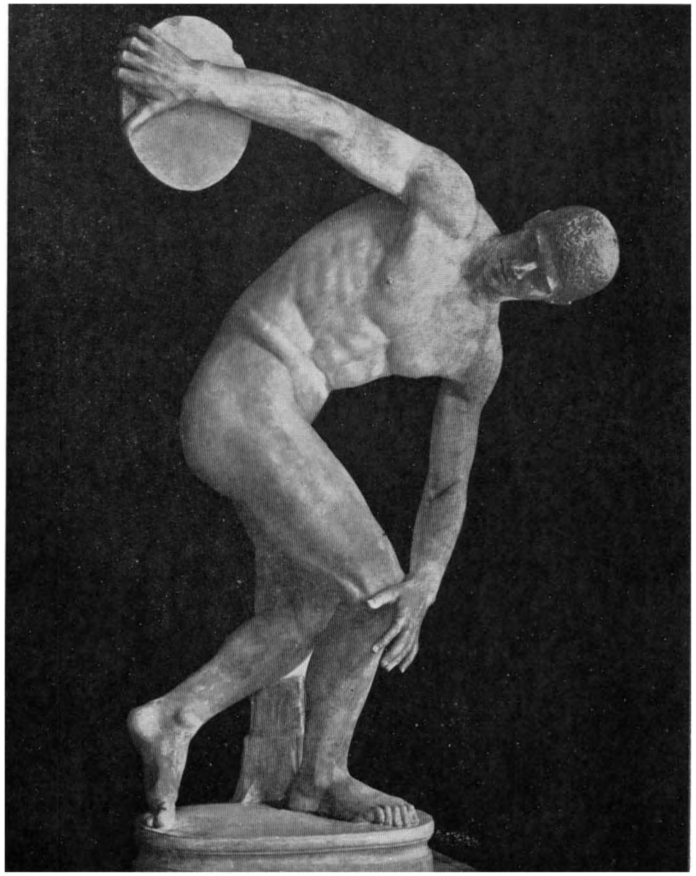

De discuswerper, naar het origineel van Myron (5e eeuw v. Chr.). Museo delle Terme te Rome. *Foto Alinari*

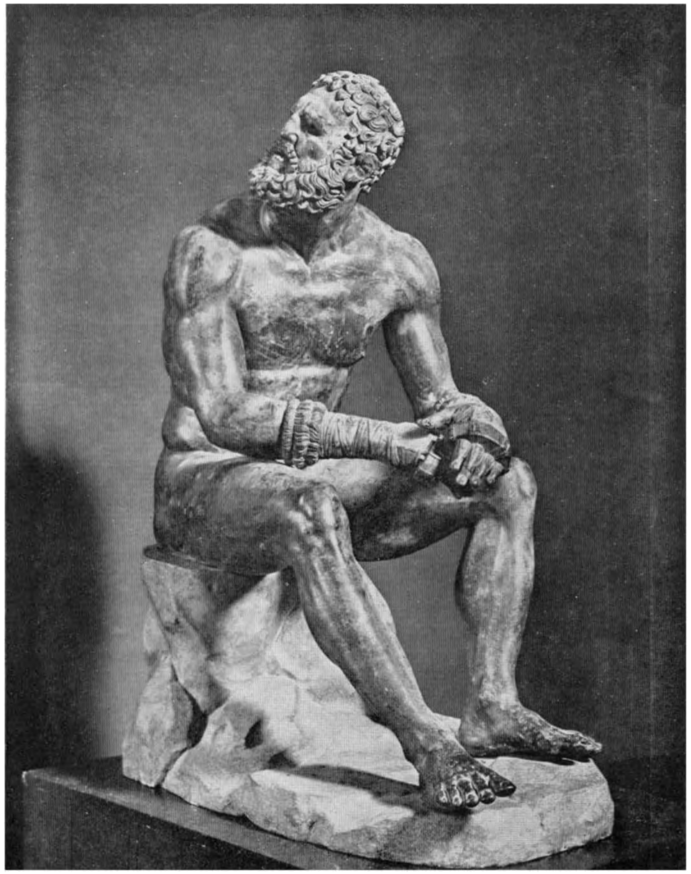

Vuistvechter. Hellenistisch. Museo delle Terme te Rome. *Foto Alinari*

dedigd, was niet alleen de voornaamste haven van de Aegaeis, wier zeelieden als de beste ter wereld golden, het was ook de plaats, waar het oud-Grieksche polisleven zich het langst handhaafde. De vrijheid, die men daar genoot, lokte velen aan, zoodat het in de tweede eeuw v. Chr. het middelpunt werd van de Grieksche kunst, welsprekendheid en wijsbegeerte.

De vorsten van Pergamum verwierven zich een vooraanstaande plaats in Voor-Azië doordat het hun gelukte de Galatische roovers van de kust naar het binnenland te verdrijven en de uitgeputte kuststreken te bevrijden van deze plaag. Uitstekend geregeerd door het huis der Attaliden werd hun hoofdstad Pergamum een middelpunt van kunst en wetenschap, dat zich zelfs naast Alexandrië wist te handhaven. Naar men zegt werd daar, om het papyrusmonopolie der Ptolemaeën te breken, het perkament als schrijfmateriaal ingevoerd.

Evenals de Rhodiërs sloten de Attaliden zich reeds in 200 v. Chr. bij Rome aan en verleenden het belangrijken steun in de oorlogen in Hellas en Azië, als belooning waarvoor na den vrede met Syrië hun gebied zeer werd uitgebreid. Uit dezen tijd van Pergamum's rijkdom en voorspoed als Rome's begunstigde bondgenoot dateeren prachtige kunstwerken, zooals het groote altaar en de beeldengroepen van Galliërs en Perzen, die een geheel eigen karakter dragen.

In 134 liet de laatste Attalide zijn rijk bij testament na aan Rome, dat het annexeerde als provincie Asia.

In het Helleensche moederland, versnipperd in honderden zoogenaamd autonome, doch in werkelijkheid machtelooze staatjes, die bovendien door toenemende verarming en daardoor verwekte felle klassentegenstellingen werden geteisterd, steeds bedreigd door de sterkere militaire machten rondom hen, is in de derde en tweede eeuw nog éénmaal het streven naar eenheid en een eigen nationaal leven opgevlamd.

De overheersching van de monarchie, waarvan men tevergeefs rust en bestaanszekerheid had verwacht, waren de Grieken meer dan moede; de vroegere hegemonie van bepaalde steden had eveneens gefaald en was thans onmogelijker dan ooit, daar geen stad of landschap meer een overheerschende plaats innam. De stoot, die tot nieuwe vormen leidde, ging uit van juist die streken van Hellas, welke vroeger geen deel genomen hadden aan de Grieksche politieke ontwikkeling en voortgeleefd hadden in primitief geordende bonden van stammen en stadjes.

De dappere en vrijheidlievende Aetolische bergbewoners hadden na 300 v. Chr. de leiding genomen in den strijd der bewoners van Midden-Griekenland tegen de Galliërs en de Macedoniërs. Van hun federatie,

waarin alle leden gelijke rechten hadden en stemrecht in de Panaetolische vergadering, terwijl een bondsraad en jaarlijks gekozen magistraten de loopende zaken behartigden, maakten bijna alle staten van Midden-Hellas deel uit. Zelfs Thebe en Athene vergaten hun oude leidersaspiraties en sloten zich althans tijdelijk bij den Bond aan. Doch cultureel waren de Aetoliërs, die uiteraard zelf de leidende posten bezetten, het meest achterlijke deel van den Helleenschen stam. Roof en gewelddadigheid waren in hun bergen vanouds inheemsch en ongetwijfeld heeft deze ruwheid er toe medegewerkt, dat hun Bond niet de kern werd van een nieuwgevormde Helleensche natie. De band bleef los, terwijl de meer gecultiveerde streken wel gaarne de hulp van Aetolische krijgers zagen tegen bedreigingen van buiten, doch ongeneigd bleven de leiding dezer ruwe klanten blijvend te aanvaarden.

Nog betere kansen scheen voor een korten tijd de Achaeische Bond te hebben, die onder de bekwame leiding van Aratus van Sicyon op de Peloponnesus naast en later tegenover den Aetolischen gevormd werd, eveneens aanknoopend aan een van oudsher bestaande federatie van gelijkgerechtigde, vroeger onbeduidende stadjes langs de Noordkust van de Peloponnesus.

Als jongmensch had Aratus deelgenomen aan de verdrijving van een tyran uit zijn vaderstad Sicyon, en sedertdien wijdde hij zijn leven aan de taak een bond te vormen van alle vrije steden op de Peloponneus, gericht tegen de plaatselijke tyrannen en Macedonië, dat deze potentaten steunde en begunstigde om eigen invloed te handhaven. Bovendien onderhield de Macedonische koning op den voor antieke middelen vrijwel onneembaren burcht van Corinthe een krachtige bezetting, die hem te allen tijde den toegang tot het schiereiland verzekerde. Het was dan ook een groot succes toen het Aratus gelukte deze sterkte door een stoutmoedigen overval te nemen. Taai en geslepen leidde hij, ondanks zijn krijgsdaden meer staatsman dan veldheer, zijn bond in de richting van een vereeniging van geheel Hellas.

Doch eenheid scheen aan Hellas door het noodlot ontzegd. Niet alleen geraakten de Achaeërs met de Aetoliërs in doodelijke vijandschap, doch bovendien deed zich plotseling en onverwacht een nieuwe hinderpaal voor, waarop Aratus' levenswerk strandde: nog eenmaal mengde het oude Sparta zich in de Grieksche historie

De economische toestanden waren te Sparta in den loop der jaren onhoudbaar geworden. De wetgeving van Lycurgus, die rijkdom en bezit had willen verhinderen, was door den gang der gebeurtenissen en door listige ontduiking (het verbod van bezit gold niet voor vrou-

wen!) in haar tegendeel verkeerd. De weinige overgebleven Spartiaten, nog slechts enkele honderdtallen, waren de bezitters geworden van den geheelen bodem; zij waren rijk en de massa des volks was in armoede en schuld verzonken.

In 243 trachtte de jonge idealistische koning Agis een hervorming tot stand te brengen, waardoor 5.000 nieuwe burgers zouden worden gecreëerd en 15.000 Perioeken land zouden ontvangen, terwijl alle schulden zouden worden geschrapt. Wel werd het besluit genomen, doch door de tegenwerking van de ephoren werd de uitvoering uitgesteld, totdat het gelukte den argeloozen koning in een schijnproces te verstrikken en ten val te brengen. Na zijn terechtstelling waren de plannen natuurlijk van de baan. Doch hadden de conservatieven zich ditmaal nog gered, kort daarop doemde hetzelfde gevaar op, doch nu in veel radicaleren vorm: de jonge koning Cleomenes III bleek weldra een aanhanger van de plannen van Agis en tegelijk een veel energieker en gewelddadiger tegenstander voor de oligarchen, dan Agis ooit was geweest. Hij was soldaat en veldheer in hart en nieren en het herstel van een krachtig Spartaansch volk was voor hem middel om de aloude Spartaansche hegemonie te herwinnen. Hij ontzag zich niet om geweld te gebruiken; met zijn troepen overrompelde hij de stad Sparta, verjoeg of doodde de ephoren en stelde zijn broeder tot medekoning aan. Ook al noemde hij dit een terugkeer tot de wetten van Lycurgus, in feite was het het eind van den ouden Spartaanschen staat en de invoering van de militaire monarchie.

Groot waren de successen, die hij aanvankelijk behaalde. In 226 scheen hij zijn doel, de herstelling van den Peloponnesischen Bond onder Sparta's leiding, zeer nabij te zijn. Slechts enkele steden boden, gedreven door Aratus, nog weerstand en bij de massa des volks was hij, zegevierend generaal en sociaal hervormer tegelijk, zeer populair, terwijl hij den steun van Egypte, tot nu toe door Aratus genoten, aan zich wist te trekken. Doch in deze crisis verloochende Aratus, de man, die dertig jaar gestreden had voor een tegen Macedonië vereenigd Hellas, nu dit doel niet door hem, doch door een ander verwezenlijkt scheen te zullen worden, zijn geheele verleden en riep de hulp in van Antigonus Doson, den Koning van Macedonië. Deze kwam maar al te gaarne en ontving als loon het recht wederom bezetting te leggen in den Acrocorinth, welks verovering Aratus' grootste heldendaad was geweest. In 222 kwam het bij Sellasia tot den beslissenden slag, waarin Cleomenes' leger door de overmacht totaal vernietigd werd; Sparta werd voor het eerst in zijn geschiedenis door den vijand ingenomen. Cleomenes vluchtte

naar Egypte, waar hij weldra den dood vond. De Achaeische Bond bleef onder de Macedonische suprematie, die in 198 plaats maakte voor een „verbond" (d.w.z. protectoraat) met Rome, waarmede ook de Aetoliërs zich verbonden.

Met de Grieksche staten in het Westen was het in de derde eeuw eveneens snel bergafwaarts gegaan. De steden in Italië kregen het hoe langer hoe zwaarder te verantwoorden tegen de Italische volken, die aan de Grieken van de kuststeden cultuur en techniek ontleend hadden en nu de vruchtbare kuststreken trachtten te veroveren. Reeds in 330 waren Cymae en Napels gedwongen te kiezen tusschen onderwerping aan de Samnieten of aan de Latijnen, die hun leider hadden in de republiek Rome. Zij kozen het laatste, terwijl ook Massilia zich nauw bij Rome aansloot. Syracuse sloeg onder den tyran Agathocles, die zich naar het voorbeeld van de Diadochen, zijn tijdgenooten, Koning ging noemen, nog eenmaal een aanval der Carthagers af; doch na den dood van dezen tyran heerschten er weer chaotische toestanden op het eiland.

In 280 riep de rijke koopstad Tarente koning Pyrrhus van Epirus te hulp tegen Rome. Hij kwam en versloeg aanvankelijk met zijn voortreffelijk leger van beroepssoldaten de Romeinen, die evenwel den strijd niet opgaven. Toen Pyrrhus zich liet afleiden door een poging om Sicilië onder zijn heerschappij te brengen, herwonnen zij terrein en wisten zelfs een nieuwen aanval van Pyrrhus in 275 bij Beneventum af te slaan. Deze ontruimde daarop Italië en de Grieksche steden capituleerden de eene na de andere. In 270 viel de laatste, Rhegium, den Romeinen in handen.

In 264 ontbrandde nu tusschen Rome en Carthago de Eerste Punische Oorlog, die, met afwisselend succes gevoerd, tenslotte eindigde met de overwinning van Rome in 241, waarbij Sicilië aan deze republiek werd afgestaan. De vorst van Syracuse, Hiero II, had tijdig de partij van Rome gekozen en onder zijn lange regeering (268—215) beleefde de stad een tijdperk van grooten materieelen bloei. Tijdens den Tweeden Punischen Oorlog echter (218—201) lieten de Syracusanen, na den dood van Hiero, zich verleiden tot afval van Rome, hetgeen tot gevolg had, dat het in 212, na een lang beleg, ingenomen werd en voorgoed zijn zelfstandigheid verloor.

Toen Rome in 201 Carthago beslissend had verslagen, wendde het terstond zijn wapenen tegen Macedonië, dat Carthago had gesteund en uit Rome's moeilijkheden voordeel had zoeken te trekken. In 197 werd Philippus V van Macedonië beslissend verslagen en gedwongen geheel Hellas te ontruimen. Plechtig werden de Grieken vrij verklaard

en de Aetolische en Achaeische Bonden aanvaardden een bondgenootschap met Rome. Doch reeds in 192 rebelleerden, toen de oorlog tusschen Rome en Antiochus van Syrië uitbrak, de Aetoliërs. Als straf werd hun Bond opgeheven. In 168 werd Macedonië, dat den strijd had hervat, opnieuw verslagen en nu onderworpen; de laatste koning van Macedonië, Perseus, werd als gevangene naar Rome gevoerd. De Achaeische Bond, die wel niet was afgevallen, doch Macedonische sympathieën had laten blijken, werd zwaar gestraft; in 146 kwam hij nog eenmaal in verzet, dat evenwel door Rome gemakkelijk werd onderdrukt; Corinthe werd als straf met den grond gelijk gemaakt en Griekenland als provincie Achaia ingelijfd.

Hiermede was de geschiedenis van Hellas als zelfstandige eenheid geëindigd.

DE ROMEINSCHE OVERHEERSCHING

Vreeselijk hebben de Grieksche en gehelleniseerde landen in de anderhalve eeuw tusschen 168 en ongeveer het begin van onze jaartelling geleden onder de uitbuiting en het wanbeheer van de Romeinen Stadhouders, belastingpachters, woekeraars en kooplieden mergelden de ongelukkige bevolking als om strijd uit, terwijl te Rome tegen de overtreders geen recht te verkrijgen was. Verzet werd op de meest meedoogenlooze wijze gestraft. Duizenden, zelfs geheele stammen en de geheele bevolking van steden werden in slavernij verkocht. Bloedige oorlogen met den sultan Mithradates van Pontus en oorlogen tusschen de Romeinsche grooten onderling werden op Griekschen bodem uitgevochten.

Betere tijden kwamen eerst weder toen in 30 v. Chr. Augustus de alleenheerschappij in het Romeinsche rijk wist te verwerven. Voortaan werden de ambtenaren en belastingpachters (de tollenaars uit het Nieuwe Testament) weer behoorlijk gecontroleerd en heerschten orde en rust binnen de grenzen van het Romeinsche rijk. Weldra waren de zegenrijke gevolgen van deze Pax Romana overal merkbaar; handel en verkeer bloeiden op, de welvaart nam hand over hand toe. Ook de gehelleniseerde wereld ondervond de gunstige gevolgen hiervan. Klein-Azië en Syrië beleefden een tijd van bloei zooals voordien onbekend was geweest en later nimmer is teruggekeerd. Bouwvallen in de woestijn bewijzen heden nog, dat toenmaals een welvarende bevolking en nijvere steden bestonden in streken waar nu door eeuwenlange verwaarloozing alle cultuur is verdwenen. In de tweede en derde eeuw na Chr. ver-

plaatste zich zelfs het zwaartepunt van het Romeinsche rijk merkbaar van Rome en het Westen naar de oostelijke rijkshelft; een ontwikkeling, die haar afsluiting en bekroning vond door de stichting van een nieuwe hoofdstad, Constantinopel, die verrees op de plaats van het oude Byzantium. En toen in de stormen van de Volksverhuizing het Romeinsche imperium te niet ging, handhaafde een overblijfsel zich juist rondom de Aegaeische zee, waar de Grieksch sprekende bevolking zich aaneensloot rondom Keizer en Kerk en het Byzantijnsche Rijk vormde, dat nog eeuwenlang weerstand geboden heeft tegen de aanvallen van Slaven en Mohammedanen. Maar er is toch een zeer gemarkeerd verschil tusschen dezen nabloei van de Hellenistische cultuur en de tijden der klassieken. Want terwijl de klassieke Grieksche cultuur was voortgegaan van ontdekking tot ontdekking, zich gekenmerkt had door nieuwe gedachten en nieuwe vormen, treedt na ongeveer 150 v. Chr. (een precieze afbakening is hier natuurlijk niet te geven) een periode in van bewaren, behouden, restaureeren en bestudeeren van het overgeleverde cultuurbezit. Eerst was er een stilstand, die langzamerhand overging in achteruitgang en verstarring, zoodat het den beschouwer toeschijnt, dat de groeikracht van de Helleensche cultuur uitgeput was.

Niet echter de *expansiekracht!* Integendeel, juist in de dan beginnende eeuwen heeft de Hellenistische cultuur zich verbreid over streken, die er tot dusver slechts oppervlakkig door waren aangeraakt. Het overwonnen Hellas heeft het overwinnende Rome buit gemaakt, zooals een Romeinsch dichter het later uitdrukte. Het barbaarsche Rome werd gehelleniseerd. Grieksche slaven voedden de kinderen van hun meesters op; Grieksche boeken en kunstwerken, aanvankelijk als buit naar Rome gesleept, werden de voorbeelden voor de ontwikkeling van het geestesleven in het Westen; Grieksche rhetoriek vormde de Latijnsche redenaars en schrijvers, terwijl de Grieksche grammatica het model leverde voor de systematiseering van het Latijn eerst en daarna van alle Romaansche talen. Grieksche bouwmeesters veranderden Rome, en vele andere steden in het Westen, van leemen steden in marmeren, die hetzelfde karakter droegen als de gehelleniseerde wereldsteden van het Oosten. En zelfs nadat het Romeinsche rijk was ineengestort, werkten de overblijfselen van de Grieksche cultuur voort: de Arabische wetenschap steunde op Aristoteles en zijn school, terwijl ook de Christelijke Kerk in allerlei vormen cultuurgoed uit de Oudheid bleef bewaren zoo ver zij reikte. En ten slotte hebben in de Renaissance de resten van Hellas' cultuur wederom bevruchtend gewerkt op den opbloei van het westersch dichten en denken.

Alom, ja eigenlijk tot op den huidigen dag toe, zien we, dat de Grieksche cultuur op *anderen*, die er mede in aanraking komen en hun levens- en wereldbeeld vergelijken met dit tot in details uitgewerkte, fijn doorwrochte geheel, een stimuleerende werking uitoefende en uitoefent. Doch zichzelf heeft deze beschaving niet verrijkt en verdiept. Zij was voltooid en verzadigd; de dragers ervan achtten het hun hoogste taak de erfenis der vaderen te bewaren en over te leveren. Het valt niet te ontkennen, dat er nog veel en knap werk werd verricht. De architecten bouwden grootsche werken, de beeldhouwers, evenals de schilders, beheerschten hun techniek volkomen en schiepen meesterwerken, de geleerden verzamelden bibliotheken en systematiseerden de resultaten van vroegere geslachten, maar de originaliteit verdween en werd tenslotte zelfs niet meer gezocht of begeerd. In de plaats van de geniale roekeloosheid, waarmede voordien was opgebouwd en ook wel omvergeworpen, treedt een museummentaliteit en momentenzorg. De Griek, eenmaal de fiere, vrije burger en later de trotsche wereldveroveraar, werd een slim, gedienstig en soms ook wel knap Griekje, zooals de Romeinen hen plachten te noemen.

Tenslotte trad excerpeeren en commentarieeren in de plaats van zelfstandig werk, nabootsing in de plaats van eigen schepping. De krachten en stroomingen, die de gemoederen bewogen en de wereld beheerschten, kwamen buiten deze kunstmatige cultuur te staan, die langzaam verstijfde tot Byzantinisme, en ondanks uiterlijke praal innerlijk langzaam afstierf.

De vraag rijst onwillekeurig of tusschen den ondergang van de Grieksche statenwereld en het stagneeren van den Griekschen geest oorzakelijk verband bestaat en zoo ja, wat oorzaak, wat gevolg te noemen is.

Het is niet mogelijk in dit bestek op de vraag naar opkomst en ondergang van een cultuur in het algemeen in te gaan. Evenmin hebben wij getracht het ontstaan van de Grieksche cultuur te verklaren en te herleiden tot voor ons controleerbare oorzaken. We konden slechts constateeren, dat het Grieksche volk gebruik heeft gemaakt van de geboden mogelijkheden, en we zagen voortdurend, dat de loop, dien deze ontwikkeling nam, telkens weer beïnvloed werd door uiterlijke, betrekkelijk toevallige, oorzaken, door het optreden van een man, door het slagen van een plan en vele meer. Het is in de historie geenszins zoo, dat de omstandigheden vanzelf de mannen en gedachten te voorschijn roepen, die de tijden schijnen noodig te hebben. Dat is nergens duidelijker, dan wanneer wij den geleidelijken ondergang van Hellas beschouwen. Immers zware crises en grooten nood hebben Hellas en de Hellenistische

wereld doorstaan en telkens weer, wanneer de mogelijkheid tot werken gegeven werd, toonden zij een merkwaardige veerkracht en herstellingsvermogen, zoowel cultureel als economisch; telkens weer hebben wij den indruk, dat nog groote mogelijkheden bestonden, dat een nieuw uitgangspunt binnen het bereik scheen te liggen. Het is wel zeker, dat het ruwe ingrijpen van Rome de beslissing heeft gebracht en Hellas voor goed heeft geknakt, doch het uitblijven van een productief herstel, ook toen de uiterlijke omstandigheden dit mogelijk maakten, is toch wel een aanwijzing, dat de door Rome toegebrachte stoot een geheel trof, dat innerlijk al vermolmd en verzwakt was.

Wanneer we de energie, die de Grieken ontwikkeld hebben in hun strijd tegen Perzië en vooral in hun onderlinge twisten, de hardnekkigheid van hun zich vastklampen aan hun eigen geestelijk en stoffelijk bezit, vergelijken met hun latere houding, valt toch wel sterk op, dat hun geesteshouding reeds vóór den ondergang een noodlottige wijziging had ondergaan. De afzonderlijke vorsten en staten hebben zich *verheugd* in den val van hun vijanden, zonder zich bezorgd te maken over hunzelf dreigende gevaren. Zij haatten, moeten we concludeeren, elkander meer, dan zij den vreemde en zijn overheersching vreesden. Misschien moeten wij concludeeren, dat een cultuurwereld zijn einde is genaderd, wanneer de deelen ervan zoo scherp tegenover elkander zijn komen te staan, een conclusie, die ook tegenover moderne verhoudingen en spanningen te denken geeft.

Zelfs onder den zwaarsten druk van Rome heeft zich nooit een Grieksch nationaal gevoel als reactie ontwikkeld. Zoodra onder het bewind der Caesaren weer dragelijke toestanden ontstonden, waren de Grieksche rijksdeelen *tevreden*. Eerst eeuwen later, tegenover den Islam en door de godsdienstige tegenstellingen, is weer een Grieksch *volk* zich van zijn bestaan bewust geworden. Het is toch blijkbaar wel de geestelijke achtergrond en ondergrond, die het uiterlijk verloop der gebeurtenissen bepaalt.

Het is dezelfde mentaliteit, die ook op geestelijk gebied zich vertoont. Tegenover het open-zijn voor problemen en denkbeelden verschijnt een hardnekkig vasthouden aan bepaalde resultaten en aan eenmaal geformuleerde dogma's, dat wel leidde tot een steeds scherper uitwerken van eigen systeem en eigen standpunt, maar er ternauwernood nog naar streefde om boven de dilemma's uit te komen en de tegenstellingen van een nieuw standpunt uit te overwinnen.

Zij teerden op het glorietijdperk uit hun verleden en bleven met onbegrijpelijken hoogmoed staan tegenover alles, wat daarbuiten was en

van buiten kwam; typisch is, dat nagenoeg alle ontwikkelde Romeinen Grieksch leerden, doch bijna geen enkele Griek blijkt Latijn te kennen, zelfs niet wanneer hij met Rome of Romeinen in voortdurende aanraking was. Zij schijnen het voor zich niet noodig geacht te hebben. Terwijl de Grieken de leermeesters van de wereld geworden waren, leerden zij zelf niet meer, doch hadden geen ander doel meer dan bewaren en bewonderen van hetgeen zij zelf bezaten.

DE HELLENISTISCHE CULTUUR

EEN OMWENTELING

De tocht van Alexander, die de Grieken voerde tot ver buiten de grenzen van de hun tot dusver bekende wereld en hen tevens tot heerschers maakte van landstreken, die veel uitgestrekter waren, dan het tot dien tijd door hen bewoonde gebied, heeft op alle terreinen des levens in de Oudheid een omwenteling ten gevolge gehad, die misschien het best te vergelijken is met de diepgaande veranderingen, welke aan het einde der Middeleeuwen werden veroorzaakt door de ontdekking van Amerika en Indië. Ook toen werd de wereld plotseling veel grooter, werden nieuwe goederen in massa op de markt gebracht en werd de cultuur van Europa en van het blanke ras tot de ook bij andere volken heerschende, hetzij dat zij trachtten die over te nemen, hetzij dat zij er zich aan onderwierpen.

Toch bestaat er tusschen beide gebeurtenissen een diepgaand verschil in wezen, dat het verschil in uitwerking verklaart. De Europeanen hebben groote gedeelten van de wereld aan zich onderworpen, doch, met uitzondering van gedeelten van Amerika, deze niet geeuropeaniseerd; zij vestigden er koloniën, die ten bate van het moederland werden geëxploiteerd. Dit nu hebben de Macedoniërs en Grieken nimmer gedaan; zij zijn zelf naar deze nieuwe wereld getrokken en hebben er hun cultuur mede heen genomen en die aan de inheemschen opgelegd.

Dat was het gevolg eenerzijds van de structuur der Grieksche staten, anderzijds van den wil van Alexander den Groote, die deze wereld niet veroverde voor Macedonië of Griekenland, doch voor zichzelf. Ook de Diadochen, hoewel zij noodgedwongen de idee der wereldheerschappij moesten opgeven, bleven toch in zooverre in de lijn van Alexander, dat ook zij hun rijken stichtten, niet voor hun volk of vaderland, doch voor zich en hun dynastie. Hierboven, in ons overzicht van de staatkundige lotgevallen van deze rijken, wezen we er reeds op, dat hierin wel de grootste oorzaak lag van de innerlijke zwakheid waaronder al deze groote staten leden.

Aanvankelijk vormden zoo deze vorsten met hun legers en ambtenaren als het ware de permanente bezetting van een territorium, dat door andere volken werd bewoond en bebouwd.

Reeds Alexander had dezen toestand als onbevredigend beschouwd. Hij wilde een verbinding aanbrengen tusschen de inheemsche bevolking en het Grieksch-Macedonische element en greep daartoe naar het middel van stedenstichting. Alexandrië in Egypte was de eerste van een reeks van meer dan zeventig koloniën, die hij langs zijn marschweg, tot aan den Indus toe, grondvestte als steunpunten voor zijn gezag, doch tevens als cellen, van waaruit de Grieksche cultuur in de onderworpen gebieden moest doordringen.

De Diadochen volgden deze politiek op groote schaal na. Zelfs in Macedonië, Thracië en het oude Griekenland stichtten zij steden, die hun namen moesten vereeuwigen en hun gezag waarborgen (zooals b.v. Demetrias in Thessalië het hoofdsteunpunt der Macedonische macht in Hellas werd) doch die bovendien in niet-Grieksche streken het bepaalde doel hadden de bevolking tot een Grieksch staatsvolk op te voeden. Soms mislukte deze politiek, zooals toen Antiochus Epiphanes Jeruzalem en zijn tempel trachtte te vergriekschen, doch elders had zij, vooral in Klein-Azië en Syrië, volledig succes. Alom verrezen steden, volgens Grieksch model gebouwd, geregeerd door plaatselijke magistraten en met plaatselijke autonomie. Vele oudere vestigingen werden door reorganisatie tot nieuw leven gewekt en groeiden uit tot middelpunten van hun omgeving, waar de Grieksch-sprekende bovenlaag der bevolking zich vestigde en van waaruit het platteland en economisch en politiek kon worden beheerscht.

De Ptolemaeën, die zich gedroegen als een nieuwe dynastie van Pharao's, begingen niet de fout van Antiochus en behandelden hun Egyptische onderdanen met groote omzichtigheid; bovendien waren vrije steden en een zelfstandige bevolking voor hun monopolistische methoden niet gewenscht. Zoo bleef in hun land Alexandrië (naast twee kleinere vestigingen) de eenige stad van Grieken. Doch juist deze uitvoerhaven van hun reusachtig domein groeide tot de grootste Grieksch-sprekende stad ter wereld, wier bevolking verscheidene honderdduizendtallen heeft geteld. Seleucia en Antiochië, de hoofdsteden der Seleuciden, stonden wel daarbij achter, maar groeiden toch ook tot steden, die veel grooter waren dan Athene zelfs in zijn bloeitijd ooit was geweest. Ook Ephesus, Milete, Sardes, Pergamum en vele andere steden namen naar verhouding in grootte en bevolking toe.

Het is duidelijk, dat de organisatie van de Diadochenrijken en de

stichting of uitbreiding van zoovele steden een ware volksverhuizing ten gevolge moest hebben. Bij duizenden trokken de Grieken als kooplieden, ambtenaren, huursoldaten en kolonisten uit hun oude woonplaatsen weg naar het Oosten, waar zooveel kansen op rijkdom en succes lagen. Wanneer we ons indenken, dat Alexandrië volgens een vooraf ontworpen plan werd gebouwd, met breede, elkander rechthoekig snijdende straten, met tempels, paleizen, havens, arsenalen en wat al niet aan andere gebouwen, dan spreekt het vanzelf, dat zulk een jaren durend werk duizenden technici en werkkrachten uit alle oorden aantrok. Uit de gegevens, die ons over zijn omtrent prijzen en kosten, kunnen we zelfs nu nog statistisch bewijzen, dat in verhouding tot het moederland in de oostelijke landen de levenskosten laag en de loonen hoog waren.

Zoo heeft de opening van deze nieuwe gebieden voor Hellas juist het tegenovergestelde gevolg gehad van hetgeen het bezit van koloniën aan de landen van Europa heeft gebracht. Immers deze werden geindustrialiseerd door den aanvoer van grondstoffen uit de koloniën, terwijl zij als leveranciers in diezelfde gebieden ruime markten vonden. Hellas daarentegen leverde slechts menschen, die niet terugkeerden, terwijl het economisch zwaartepunt naar het Oosten werd verlegd. Niet meer Athene, doch Rhodus en Corinthe, geen distributiecentra, doch doorvoer- en tusschenhavens werden de voornaamste knooppunten van het verkeer, terwijl het moederland verarmde en zelfs gedeeltelijk ontvolkt werd.

In de landen tot aan den Euphraat werd Grieksch de algemeen gebruikte omgangstaal, terwijl ook de uiterlijke levenswijze alom Grieksche vormen aannam. In alle eenigszins belangrijke steden verrezen theaters, badhuizen, gymnasia en scholen, tempels en zuilenhallen volgens Grieksch model. De Grieksche kleeding werd de algemeenbeschaafde, zooals heden de Europeesche kleederdracht het symbool van ontwikkeling is geworden. Wij weten zelfs, dat de tragediën van Euripides aan het hof van de anti-Grieksche Arsaciden ten tooneele werden gebracht.

Wij noemen deze periode en deze cultuur Hellenistisch. Toen de Duitsche historicus Droyzen in het midden van de vorige eeuw deze — onder invloed van het classicisme, dat slechts waardeering had voor het zuiver Helleensche, verwaarloosde — periode uit de wereldgeschiedenis aldus benoemde, gaf hij haar een naam, die het karakter op treffende wijze uitdrukt. Want het woord „hellenizein" beteekent Grieksch spreken en Grieksch-gezind zijn. Immers het groote verschil tegenover de voorafgaande, zuiver Helleensche periode is, dat de dragers van deze

cultuur wel Grieksch spraken en zich wel Grieken — als tegenstelling tot barbaren — gevoelden, doch geen Grieken van afkomst meer waren, althans voor het grootste gedeelte. Ja zelfs wanneer zij van zuiver Grieksche afkomst waren, leefden zij toch in een geheel ander geestelijk klimaat.

Het is duidelijk, dat deze innerlijke verandering van het Grieksche wezen in het oude Hellas veel langzamer en veel zwakker zich openbaarde, doch deze streken hadden de cultureele leiding verloren. In de eigenlijk gehelleniseerde landen zien we aanvankelijk de Grieksche *vormen* zegevierend voorwaarts dringen en gretig overgenomen worden, terwijl eerst langzamerhand blijkt, dat de dragers van deze hellenistische cultuur toch hun eigen mentaliteit behouden hadden, die zich op den duur ook in de Grieksche vormen weer deed gelden.

Een typisch voorbeeld voor het aannemen van Grieksche vormen met behoud van eigen karakter zijn de Joden, waarbij onderscheid gemaakt moet worden tusschen de Palestijnsche Joden, die als gevolg van de vervolgingen door de Syrische koningen van de Grieksche cultuur weinig moesten hebben en rondom den tempeldienst hun eigen leefwijze handhaafden, en de Joden, die in de zgn. Diaspora, de overal verspreide gemeenten en synagogen, temidden van de Grieksche maatschappij leefden. In Alexandrië bijvoorbeeld woonden misschien meer Joden dan in Jeruzalem zelf!

Daar kwam, onder de Ptolemaeën, die hen goed behandelden, de Grieksche vertaling van het Oude Testament tot stand, de zgn. Septuaginta, die haar naam ontleent aan het verhaal, dat Ptolemaeus II Philadelphus door zeventig geleerden deze vertaling zou hebben laten vervaardigen. Het is wel zeker, dat deze vertaling noodig geworden was door het feit, dat de Alexandrijnsche Joden *geen Hebreeuwsch meer spraken, doch Grieksch*. Doch dit beteekende allerminst dat zij geen Joden meer waren. Integendeel handhaafden zij óók gehelleniseerd hun eigen aard en wonnen zij zelfs proselieten onder de heidenen. Hun geleerden kenden de Grieksche philosophen en rhetoren, doch zij gebruikten de daar gevonden argumenten en methoden om hun Jodendom te verdedigen en te propageeren. Nu vormden reeds toen de Joden een uitzonderingsgeval; het was hun godsdienst, die hen in een isolement dreef, dat reeds toen door de omwoners met zgn. Antisemitisme, dat in werkelijkheid Jodenhaat is, werd beantwoord, die hen van menschenoffers en allerlei tegennatuurlijke praktijken plachten te beschuldigen. Maar, hoewel minder in het oog loopend, bestond toch dezelfde verhouding ook bij Syriërs en Egyptenaren, bij Galaten en Pontiërs: ook

zij heetten gehelleniseerd en gebruikten de Grieksche taal. Doch al dachten zij misschien zelfs in het Grieksch, hun gedachten bleven toch die van henzelf en droegen den stempel van hun eigen volksaard.

Er zijn er velen geweest en zijn er nog, die beweren, dat het juist deze vermenging met vreemde volken is geweest, waardoor de Grieksche cultuur losgerukt is van haar voedingsbodem en die haar heeft doen vervlakken en verwateren tot een algemeene en kleurlooze civilisatie, hetgeen als de eigenlijke oorzaak van haar ondergang beschouwd moet worden. Een dergelijke theorie is niet alleen in den strengen zin des woords onbewijsbaar, doch is tevens in strijd met onloochenbare feiten: immers in streken, waar de Helleensche bevolking niet gemengd is geworden met vreemden, is de Helleensche cultuur evenzeer ten onder gegaan. En bovendien is het voorbeeld van het huidige Amerika daar om te bewijzen, dat volkerenvermenging op zichzelf geen oorzaak behoeft te zijn van stagnatie en verzwakking, terwijl er boven reeds op werd gewezen, dat de cultureel productiefste landen van Hellas juist die waren, welke het meest met andere volken in aanraking kwamen. Juist op *andere* volken heeft de Grieksche cultuur bevruchtend gewerkt, terwijl zijzelf te gronde ging aan stilstand en versteening. Juist in de steden van het Oosten, vooral in Alexandrië, zien we tot in de derde eeuw na Chr. ontwikkeling en krachtig leven. Noodlottig zijn deze nieuwe elementen voor de Grieksche cultuur zeker niet geweest. Dat deze vermenging *verandering* bracht, is begrijpelijk en aannemelijk, doch verandering beteekent nog niet *ondergang*.

Het eerst en het meest in het oog vallend is de verandering, die zich voltrok op economisch terrein. Er werd boven reeds op gewezen, dat Alexander de geweldige schatten aan goud en zilver, die de Perzische koningen hadden opgestapeld en die tot dusver aan het economisch verkeer onttrokken waren geweest, liet aanmunten en, door ze te besteden voor het betalen der kosten van den oorlog en het bestuur van zijn rijk, in betrekkelijk korten tijd in omloop bracht. Hier dringt zich weer de vergelijking op met de schatten van Peru en Mexico, die de Spaansche zilvervloten aanvoerden. De hierdoor ontstane grootere geldruimte maakte tal van ondernemingen, die veel kapitaal vereischten, mogelijk op veel uitgebreider schaal dan tot dusver. Tevens breidde het terrein, waarover deze ondernemingen zich uitstrekten, zich geweldig uit, handelswegen verplaatsten zich en nieuwe centra verrezen op vele plaatsen. Voor het moederland waren deze verschuivingen allesbehalve voordeelig; het ging met oude handelscentra, bv. Athene, zooals het Venetië en Genua vergaan is, toen de ontdekking der oceaanwegen het verkeer in

andere banen leidde, zij werden gedegradeerd tot provinciale markten en havens, terwijl Corinthe, Rhodus, Ephesus, Alexandrië en Antiochië de knooppunten van handel en verkeer werden. Ongetwijfeld steeg in geheel Voor-Azië, door de sterke toeneming van het stedelijk leven en verkeer, de levensstandaard, terwijl zoowel productie als consumptie toenamen. De talrijke oorlogen der Hellenistische rijken en de tijd van wanbeheer onder de Romeinsche republiek berokkenden wel veel schade en hadden sterken achteruitgang ten gevolge, doch dank zij het herstel van orde en rust onder de Romeinsche keizers verbeterde de toestand ten zeerste, terwijl nu ook het Westen van Europa betrokken werd in het staatkundig en economisch geheel, dat in de Middellandsche Zee zijn middelpunt vond. Zoo waren tot diep in Germanië kooplieden uit Zuid-Europa gevestigd. Wel verbrak de opkomst van het rijk der Parthen de rechtstreeksche verbinding met Indië, doch de producten van het Verre Oosten, zelfs de Chineesche zijde, bleven, zij het indirect, langs de karavaanwegen de Hellenistische wereld bereiken. We vernemen zelfs, dat in de tweede eeuw na Chr. tweemaal een gezantschap uit China het Grieksche gebied heeft bezocht. Kort na het begin van onze jaartelling werd de zeeweg van de Roode Zee naar Voor-Indië ontdekt en sindsdien stevenden, hoewel kompas en andere instrumenten nog niet bestonden, de Grieksche zeelieden, evenals later de Arabieren vertrouwend op de sterren en de geregelde passaatwinden, van de kust van Africa over den oceaan naar Voor-Indië.

De vormen, die dit economisch bedrijf aannam, welke we uit inscripties en de Egyptische papyri hebben leeren kennen, dragen een soms verrassend modern karakter. We hooren van geregelde verbindingen tusschen ver uiteenliggende gebieden, van industrie, die in het groot en voor export werkte, van monopolies, van exploitatie van bodemproducten, die met inzicht en op rationeele basis werden geleid, van concurrentiemethoden, van banken en crediet, zelfs van een zeker girosysteem. Sommige geleerden hebben, onder den indruk van deze verschijnselen, zelfs niet geaarzeld deze economische structuur rondweg modern-kapitalistisch te noemen.

Toch is naar onze meening deze vergelijking anachronistisch, daar zij de principieele verschillen in structuur tusschen deze Hellenistische maatschappij en de modern-kapitalistische, die, ondanks enkele overeenkomende vormen, bleven bestaan, over het hoofd ziet.

Een typische eigenschap van het moderne stelsel is, dat de productiemiddelen, meestal in weinige handen geconcentreerd, of althans door weinigen geleid en beheerd, worden geperfectionneerd en hun exploitatie

geintensiveerd, waardoor een uitgebreid achterland economisch aangewezen wordt op en afhankelijk wordt van deze centra, zonder welke het niet zou kunnen bestaan, daar het allerhande levensbenoodigdheden vandaar ontvangt en zelf slechts grondstoffen voortbrengt, die elders bewerkt of geconsumeerd moeten worden.

Hiervan nu zien we niets in de Hellenistische maatschappij, al ontstonden er groote bedrijven (die men soms fabrieken noemt) en al waren er groote tegenstellingen tusschen rijk en arm. Landbouw en handenarbeid bleven toch de pijlers, waarop de maatschappij rustte en er kon geen sprake van zijn, dat een groot bedrijf, dat in wezen niet anders was dan een opeenhooping van arbeidskrachten, hoewel een zekere arbeidsverdeeeling en specialisatie voorkwam, een wezenlijken voorsprong bezat op het bedrijf van den enkelen arbeider, zooals de moderne machinetechniek die geeft. Hoogstens zou men de concentratie in één hand, die de *staatsmonopolies* beoogden, kapitalistisch kunnen noemen, daar zij inderdaad een beheersching van de markt trachtten te verkrijgen.

Vroeger merkten we reeds op, dat de slavernij op de economische ontwikkeling een noodlottigen invloed uitoefende. Waar de slavernij bloeide — in Hellas, Italië en Africa — drukte zij den vrijen arbeid naar beneden tot aan de grens der bestaansmogelijkheid, ja deed soms de vrije bevolking nagenoeg verdwijnen. Niet evenwel om deze te vervangen door industrieele centra met een eigen soort van bevolking, die, zooals de fabrieksarbeiders in de vorige eeuw, althans langzaam weer tot een hooger bestaanspeil had kunnen stijgen: het bleven „plantages", die voor verdere ontwikkeling niet vatbaar waren. In het Oosten speelde wel de slavernij een veel geringere rol, doch het feit, dat de heerschende groep, de gehelleniseerde landbezitters en vorsten, in de vrijwel hoorige inheemsche bevolking een onuitputtelijk reservoir van goedkoope arbeidskrachten bezat, hield ook hier zelfs de poging tot betere outillage te komen tegen.

Het is opvallend, dat zelfs de wind- en waterkracht in de Oudheid niet voor molens zijn gebruikt, hoewel het beginsel van hun werking wel degelijk bekend was. De stoommachine is te Alexandrië uitgevonden, doch alleen gebruikt voor automaten en andere amusementsdoeleinden. Ongetwijfeld toch omdat de structuur van deze maatschappij zoo weinig kapitalistisch was, dat men voor zulke werktuigen geen doel wist te vinden. Slechts de oorlogstechniek en oorlogsmachines waren practisch bruikbaar en hadden de belangstelling der heerschers.

Wanneer we de drukke activiteit der Hellenistische wereld critisch bezien, blijkt ook voor het economische leven, dat deze beweging, even-

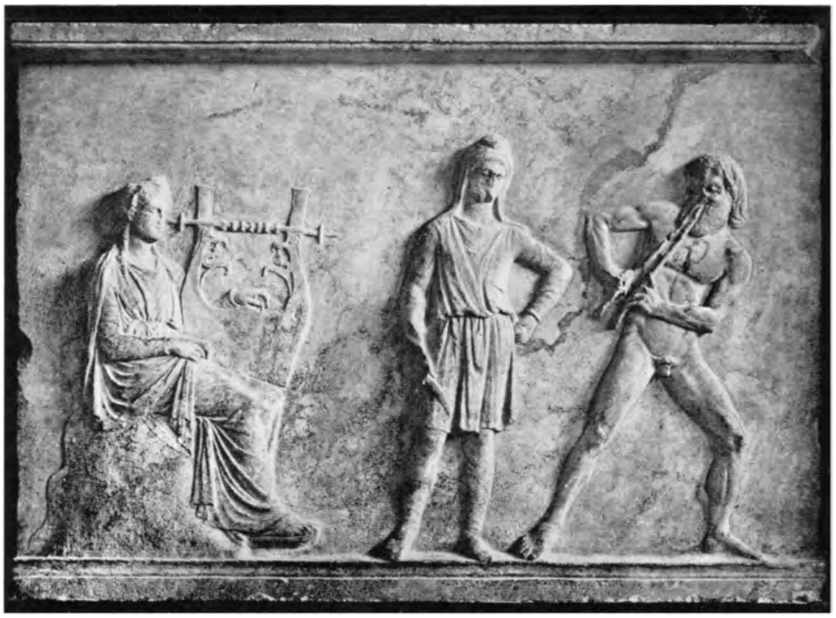

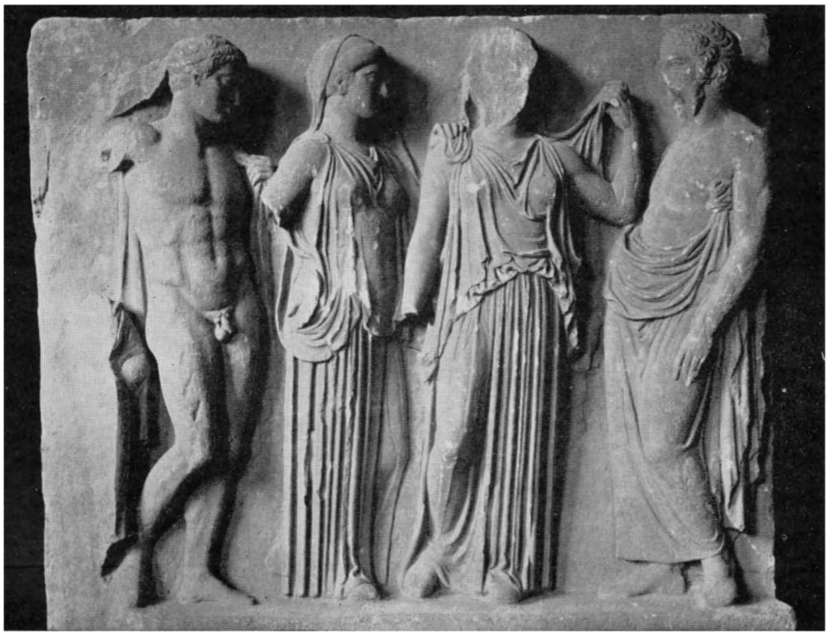

Boven: Relief met Apollo, Marsyas en een Phrygischen slaaf (4e eeuw v. Chr.). Nationaal Museum te Athene. *Foto Alinari*

Beneden: Relief met groep goden; wijgeschenk (4e eeuw v. Chr.). Ny Carlsberg Glyptothek te Kopenhagen

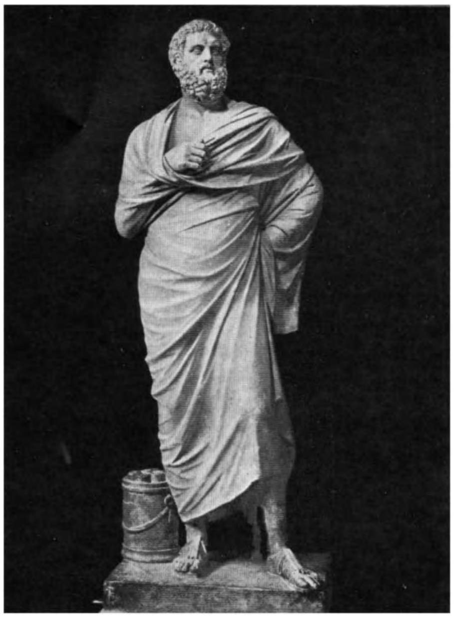

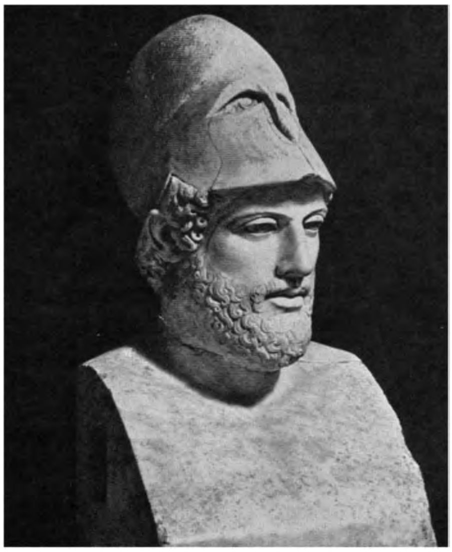

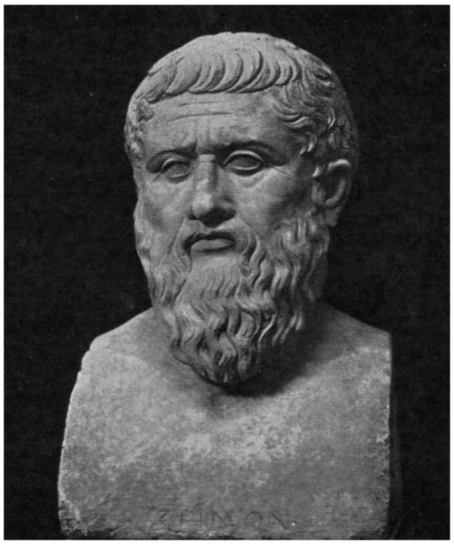

Boven links: Sophocles. Palazzo Lateranense te Rome
Boven rechts: Demosthenes, door Polyeuctus. Museo Vaticano te Rome
Beneden links: Pericles. Museo Vaticano te Rome
Beneden rechts: Plato. Museo Vaticano te Rome
Foto's Alinari

zeer als de cultureele ontwikkeling, beperkt bleef tot de oppervlakte. Het massavervoer van producten diende in hoofdzaak tot het in stand houden van rondom vorstenhoven ontstane consumptiecentra en voor den handel in luxe artikelen; de levensstandaard en levenswijze van de groote massa des volks werd er ternauwernood door veranderd.

Toen na verscheidene eeuwen van uiterlijken bloei deze wereld ineenstortte door oorzaken van binnen- en van buitenaf, toen de Grieksch-Romeinsche heerschappij verdween om plaats te maken voor Germaansche en Islamitische rijken, kromp deze bovenbouw van het maatschappelijk leven ineen, om ten slotte bijna spoorloos te verdwijnen. De Egyptische fellah en de Klein-Aziatische of Afrikaansche boer zetten hun leven voort, zooals zij sinds duizenden jaren hadden gedaan. Een structuur- en niveauverschil, dat blijvende uitwisseling van levensbenoodigdheden noodzakelijk gemaakt zou hebben, was vrijwel niet ontstaan: elk der deelen kon in zijn isolement terugtreden.

De Hellenistische maatschappij, zoo goed als de Hellenistische cultuur, zijn in laatste instantie daaraan te gronde gegaan, dat zij zelf er nimmer naar gestreefd hebben *zaak des volks* te worden.

HET GEESTELIJK LEVEN

Diep op den bodem van het Grieksche leven, dat ons in zijn uitingen dikwijls zoo „wereldsch" en geseculariseerd voorkomt, lag toch altijd de religie, de kunst om met de geestenwereld, die men steeds boven en om zich gevoelde, in vrede en goede verstandhouding te leven. Juist omdat deze Grieksche religie een zaak was van iederen leek, omdat men geen heilige geschriften en geen priesterstand kende, juist daarom was zij zoo nauw verbonden met het dagelijksche leven van den enkeling en de gemeenschap en valt zij soms zoo weinig op omdat geen *apart* terrein des levens ervoor was gereserveerd.

Dat zelfs in de tijden van verlichting het volk den dienst van de goden, „die de stad vereert", zeer ernstig nam, blijkt wel daaruit, dat een man als Socrates door achtenswaardige lieden werd aangeklaagd en door brave en goedwillende burgers werd veroordeeld, al was dan ook deze veroordeeling in onze oogen een gruwelijke vergissing.

De Grieksche religie was een cultus geweest van de goden van de familie en van den staat. Het kon niet anders of het wegvallen van den polisstaat, met welken zij ten nauwste samenhing, moest hier diepgaande wijzigingen aanbrengen. Wel bleven als van ouds de tempels geopend en werden de oude feesten, soms met grooten luister, gevierd; wel zullen

tal van eenvoudigen van geest als vanouds *hun* god hebben vereerd in een nabijen tempel of kapel en hen afgebeeld hebben gedacht in een oud-eerwaardig beeld in hun omgeving; wel bleven steden en idi-viduen soms een bepaalde godheid of een bepaald beeld beschouwen als hun specialen beschermgeest, doch in steeds breeder kring drong het besef door, hetwelk door denkers en dichters reeds lang was gehuldigd, dat de goden van stammen en staten in wezen dezelfde waren, die slechts op verschillende plaatsen onder verschillende namen werden aangeroe-pen. Vooral daar, waar Grieken en vreemde bevolkingen zich met elkan-der vermengden, ontstond een vergaande samensmelting, een syncre-tisme, dat de verschillende goden en daarmede ook de aan die goden zich vasthechtende godsdienstige vormen en gedachten dooreen mengde. Bij sommige philosophen verdiepten deze gedachten zich zelfs tot het besef, dat alle goden in wezen slechts verbijzonderingen zouden zijn van den Eenen God, de Albeheerschende Natuur, een pantheistisch getint zoo-genaamd Henotheisme.

In de steden van het Oosten verrezen tallooze tempels voor goden met Grieksche namen, doch die voor de inheemsche bevolking volkomen iden-tiek waren met de goden, die zij vroeger onder andere namen hadden vereerd. Omgekeerd werden ook van oorsprong Oostersche goden in het Grieksche Pantheon opgenomen en door de Grieksche religie geadop-teerd. Er is geen twijfel aan, dat de Zeus, die in Syrië in tal van tempels werd vereerd, geen andere is, dan de Baäl der Syriërs; de Egyptische god Ammon werd reeds vóór Alexander door de Grieken met Zeus gelijk-gesteld; de cultus van de Groote Moeder, de oeroude Aziatische godin, werd zelfs officieel door Rome overgenomen, dat ook overigens zijn eigen goden identificeerde met de Grieksche, zoodat wij heden nog op onze scholen leeren, dat Jupiter dezelfde is als Zeus en Hera als Juno. Dat hier oorspronkelijk diepgaand verschil geweest was, was geheel vergeten.

Een sterksprekend voorbeeld van de Hellenistische religieuze practijk biedt het geval van den Egyptischen god Serapis. De eerste Ptolemaeus wenschte een cultus voor een godheid in te stellen, die zoowel voor zijn Grieksche als zijn Egyptische onderdanen ten nauwste verbonden zou zijn met zijn dynastie, die er als het ware de beschermgod van zou zijn. Op grond van een orakel liet hij het beeld van Serapis uit Trapezus aan de Zwarte Zee naar Alexandrië overbrengen en deed door Grieksche en Egyptische priesters een ceremonieel samenstellen. Zoo was en bleef Serapis een „Grieksche "godheid, doch de cultusvormen werden vrijwel geheel Egyptisch en met den dienst van Isis en Osiris ten nauwste ver-bonden. Weldra verbreidde zich die cultus zoover de Grieksche koop-

lieden van Alexandrië de wereld doorkruisten en verrezen alom kapelletjes voor deze Egyptische goden.

Een afzonderlijke plaats nam de Joodsche religie in. De Joden waren consequent *monotheist;* zij geloofden slechts aan één God, dien zij, zulks in tegenstelling met de belijders van alle andere godsdiensten, *niet* gelijk wilden stellen met de goden van andere, in hun oogen *heidensche,* volken, welke door hen uitdrukkelijk als afgoden, als niet-goden of als booze geesten werden beschouwd. Hun synagogen vond men ook in alle eenigszins belangrijke steden der Hellenistische wereld. Hun streng monotheisme en het feit, dat zij weigerden een beeld te vereeren, heeft, hoewel hun aparte levenswijze velen afstootte en ergerde, toch grooten indruk gemaakt op hun omgeving. Voor de prediking van het Christendom is het van onberekenbaar belang geweest, dat het niet tallooze vastgewortelde locale godsdiensten tegenover zich vond, doch, naast het Jodendom, slechts één samengesmolten „heidendom".

Niet alleen handhaafden zich tegenover Grieksche *namen* Oostersche *vormen,* doch ook de religieuze geest van de Oostersche godsdiensten deed zich gelden. Daar had de religie zich altijd meer tot het gemoed van de geloovigen gewend, zedelijke voorschriften gegeven (die in Hellas tot het domein der dichters en leeraars behoorden) en den ongelukkigen en verdrukten troost beloofd in dit leven en het hiernamaals. Geheel vreemd waren deze gedachten den Grieken ook in den klassieken tijd niet geweest. Eerder wezen we reeds op het mysteriënwezen, waarbij door inwijding en reiniging de geloovigen, de „ingewijden", met de godheid in extatische gemeenschap werden gebracht en voorbereid voor een toekomstig heil in het doodenrijk. Zóó gemakkelijk waren hier aanknoopingspunten met Oostersche godsdiensten te vinden, dat propagandisten van deze laatste zelfs in ernst konden volhouden tegenover de Grieken, dat het beste wat hun eigen denkers en dichters hadden geleerd, door deze was ontleend aan de religie van het Oosten en haar godsdienstige geschriften. Mysteriën, orakels en bedevaartplaatsen van allerlei aard hebben in deze tijden gebloeid als nooit te voren. Terecht kon de apostel Paulus dan ook te Athene zeggen, dat deze Hellenistische stad (en wereld) zeer godsdienstig was en bij zijn prediking aanknoopen aan een uitspraak van een hunner eigen dichters.

Uit Oostersche en oud-Grieksche elementen tezamen ontstond de koningscultus, de goddelijke vereering van den heerscher.

Reeds Alexander had die geëischt en schoorvoetend had men in de Grieksche steden zich aan het bevel onderworpen, hoewel onder de Macedonische edelen zelfs openlijk verzet en tegenspraak niet was uit-

gebleven. Kenmerkend nu voor den ommekeer in de geesten is, dat hetgeen men den geweldigen Macedoniër, dien men zonder al te veel moeite als een bovenmenschelijk wezen had kunnen beschouwen, nog geweigerd was, weinige jaren later aan veel minder imponeerende grootheden grif werd toegekend, ook onder de Grieken en in Hellas zelf. Reeds Demetrius Poliorcetes was te Athene als een god binnen gehaald en met hymnen begroet, terwijl hem een woning werd aangewezen in den heiligsten tempel van Athene, in het Parthenon zelf. Weldra ontvingen alle Hellenistische vorsten goddelijke eerbewijzen en waarlijk niet alleen van hun Oostersche onderdanen.

Het is voor ons niet gemakkelijk over deze, ons geheel vreemde, vereering en aanbidding van menschen te oordeelen en de waarde, die zij voor de betrokkenen zelf had, te bepalen.

De vorsten zelf — de bijnamen, welke zij aannamen, getuigen ervan — stelden blijkbaar hoogen prijs op deze bovenmenschelijke positie, die hun werd verleend. Sommigen zeker wel om staatkundige redenen; doch anderen — het meest zij, die „in het purper geboren" waren en van hun prille jeugd af als meer dan gewone menschen waren opgevoed en behandeld — schijnen werkelijk overtuigd geweest te zijn van hun recht op goddelijke vereering.

We kunnen ons iets van het gewicht dezer gewoonte voorstellen, wanneer we ons rekenschap geven van het fundament, waarop deze dynastieën gegrondvest waren. Hun oorsprong dankten zij, met uitzondering van de Macedonische dynastie (die dan ook merkwaardigerwijze dezen vorstencultus niet heeft gekend), aan geweld en verovering. Het moet voor de Diadochen van gewicht geweest zijn dezen oorsprong, dien immers elke usurpator zou kunnen aanvoeren, zooveel mogelijk te verdoezelen en bij hun onderdanen de gedachte te vestigen, dat zij krachtens den wil der goden een recht van verovering hadden en dat hun heerschappij beantwoordde aan het ideaal van den „phusei Basileus", den geboren koning, waarvan ook de theorie sprak. Zooals in de nieuwere geschiedenis in de absolute monarchieën van Europa de vorsten zich als gezalfde en uitverkoren personen beschouwden, die bij de gratie Gods hun macht verkregen hadden en daarvan aan niemand rekenschap verschuldigd waren. Hiermede sloten zij als vanzelf aan de bij hun onderdanen reeds lang gangbare opvatting aan. In de Oostersche staten was de vorst altijd beschouwd als een hooger wezen: soms door de goden gezalfd en uitverkoren, soms ook de verpersoonlijking van een godheid op aarde. In den bijnaam Epiphanes, den op aarde verschenen god, klinkt deze opvatting wel zeer duidelijk door.

Bij de Grieken daarentegen was het vanouds gewoonte, dat aan een bijzonder mensch, den stichter van een stad, den uitvinder van een kunst, door de lateren eer als heros werd bewezen, zooals nakomelingen ook hun voorouders als beschermgeesten van het geslacht plachten te brengen. Soms had men zelfs een held als redder, als weldoener, als hervormer van den staat bij zijn leven zulke eerbewijzen gebracht. Terwijl het bij den Oosterling geen ongewone gedachte is, dat de godheid *afdaalt* tot de menschen, was het voor den Griek niet ongewoon dat een sterveling *opsteeg* tot de goden, een heros werd.

Beide stroomingen ontmoetten elkaar in de vorstenvereering. Het eertijds bij de Grieken levende besef — een der grondslagen van de democratie —, dat de regeerder een medeburger is en blijft, die slechts door zijn functie en voor zoover zijn bevoegdheid reikt boven de gewone burgers is gesteld, was door de feiten op den achtergrond geschoven en vergeten. In de monarchieën, waar de vorst ongenaakbaar troonde in zijn koningsburcht, konden deze nooit aanschouwde, genadige heeren gemakkelijk in de oogen des volks den rang verkrijgen van een soort van schutspatroon, dien men met werkelijk religieuse gevoelens vereerde. Alom was in deze gemengde en veelal rechtelooze bevolking de gedachte levend, gewekt door de heilsbeloften van den godsdienst, dat het verschijnen van een Redder en een Weldoener te verwachten was: welnu, wanneer een vorst bij zijn troonsaanvaarding den naam aannam van Euergetes, weldoener, of Soter, redder, dan proclameerde hij zich tot den man, die zulk een nieuw tijdperk van voorspoed en heil zou brengen.

Ongetwijfeld heeft in deze vormen veel ledige vleierij en officieele oogendienst gestoken, vooral bij hen, die in holle phrasen bij feesten en ontvangsten zich uitputten in het uiten van uitgezochte complimenten. Doch daarnaast staat toch wel vast, dat bij het volk dit mystieke geloof aan hun vorsten werkelijk en levend is geweest. Toen de Romeinsche Caesars de erfenis der Hellenistische vorsten overnamen, smeekten de onderdanen hen ook voor hen tempels en beelden te mogen oprichten; de eed bij den genius des keizers werd de plechtigste gelofte; het offer voor de beeltenis van den keizer het bewijs van loyale gezindheid. Het was juist het weigeren van dezen eed, wat telkens aanleiding gaf tot botsingen tusschen het Christendom en den staat der Caesars. Telkens wanneer een stad bezocht werd door de een of andere ramp, ziekte, misgewas, overstrooming, ontwaakte de volksargwaan; men zocht dan de schuld bij hen, die de beschermgoden van den staat niet eerden en sleepte hen voor het beeld des keizers om te zien of zij daar het offer durfden weigeren. En wanneer zij hun leus: Kurios Christos, Christus is Heer,

durfden te stellen tegenover de vereering van den goddelijken Keizer, eischte de stem des volks hun veroordeeling. Zoozeer had de vorstencultus werkelijk de plaats ingenomen van de „goden, die de staat vereert", in wier naam Socrates was ter dood gebracht.

Aldus hebben, wereldhistorisch bezien, deze vermenging van godsdiensten en de vorstenvereering, die in den Hellenistischen tijd heerschend werden, een dubbel gewichtige werking gehad. Zij hebben de mogelijkheid voorbereid voor de uitbreiding van het Christendom en tevens de kiem gelegd voor het conflict tusschen den antieken Staat en de Kerk, een conflict, dat zoowel voor de laatste eeuwen der Oudheid als voor de Middeleeuwen van zoo groote beteekenis geworden is. Een conflict, dat steeds weer herrijzen zal, wanneer Staat en vorst zich als bijzondere wezens met eigen rechten boven den burger stellen. Ik herhaal nog eens de woorden van den Griek Aristoteles: zoo iemand zich boven de wetten stelt, is hij òf een monster òf een godheid.

De Hellenistische vorsten en de Romeinsche keizers hebben zich officieel tot goden doen verklaren, doch de historie oordeelt dat in werkelijkheid het alternatief, nl. tyrannie in de ergste vormen, werd verwezenlijkt.

DE LITTERATUUR

In den Helleenschen bloeitijd was er tusschen de litteraire kunst en het volksleven een onverbreekbare band geweest; het geheele geestelijke leven van de stad had zich weerspiegeld in de werken van hen, die de woordvoerders en leermeesters van het volk wilden zijn. Epische dichters zooals Homerus en Hesiodus hadden het volk zijn idealen gegeven en het zijn goden voor oogen geschilderd. Tragici hadden hun leer verkondigd voor de schare, die dagen lang hun werken met gespannen aandacht volgde. Comici hadden lachend hun critiek uitgeoefend in voortdurend contact met hun publiek en de publieke meening. De redenaars hadden hun stijl ten uiterste verzorgd, maar ten slotte was het hun toch ook te doen geweest om de uitwerking op het volk of de rechters. Onder de sophisten was weliswaar een strooming opgekomen, die den hoorder slechts litterair, aesthetisch genot wilde verschaffen, terwijl ook de geleerden uit den aard der zaak zich slechts tot een beperkt ontwikkeld publiek hadden kunnen wenden, doch wanneer we de vroege dialogen van Plato beschouwen, met hun meesleependen vorm en schoonen stijl, is het duidelijk, dat zelfs deze aristocratische geest zich niet specialist en vakman, doch boven alles leeraar en *volks*paedagoog gevoelde. Ook van Aristo-

teles weten wij, dat hij voor het groote publiek zijn werken schreef en zich allerminst bepaalde tot vakwetenschappelijke verhandelingen.

In den Hellenistischen tijd is deze nauwe band tusschen den litterator en zijn publiek verloren gegaan. De bellettristische richting der sophisten, overgenomen en verbreid door de heerschend geworden rhetorenschool en bevorderd door de omstandigheden, die het publiek van een schrijver verspreid hadden over een werelddeel, heeft het pleit gewonnen van de sociaal-paedagogische strekking der oud-Helleensche litteratuur. De litteratuur werd hoe langer hoe meer een bellettrie, bestemd tot onderhouding en (soms) onderrichting van een vaag omlijnd, algemeen publiek, terwijl de wetenschap zich nog slechts in voor buitenstaanders nagenoeg onbegrijpelijken vorm en taal tot de vakgenooten richtte. Noodlottig behoeft zulk een ontwikkeling niet per se te zijn. Ze heeft ook in onze dagen plaats gehad. Wel is zij *gevaarlijk*, wanneer er niet een pers en een school bestaat, die het contact tusschen kunst en wetenschap ter eene, en het volksleven ter andere zijde levend en wakker houdt.

De omstandigheden maakten deze ontwikkeling welhaast noodzakelijk. De Staat en het algemeen belang waren voor den gewonen man in deze tijden verre machten geworden, veelal buiten het gezicht en zeker buiten het bereik van het volk, dat meer en meer in eigen burgerlijk en maatschappelijk bestaan opging, zonder zich nog om gemeenschapszaken te bekommeren. Ja, in de nieuwe, gehelleniseerde landen kan ternauwernood een „publiek" bestaan hebben, waartoe een schrijver zich als tot een eenheid had kunnen richten. De letteren waren daar altijd slechts toegankelijk voor de groep, die een Grieksche schoolopleiding had kunnen ontvangen.

Zoo spreekt het vanzelf, dat wij alom een afwending zien van datgene, wat tot nu toe was voorgedragen als belangrijk en de aandacht van allen waard, en een wending tot datgene, wat den gewonen burger en particulier zou boeien en amuseeren. In plaats van de groote problemen kwam het interessante en pikante op den voorgrond.

Dramatische kunst is aangewezen op een groot publiek; daarbuiten kan zij — de moderne tijden bewijzen het — niet bestaan. Zoo deed de veranderde samenstelling van het publiek en de wijziging in mentaliteit zich spoedig en krachtig gelden op het tooneel. Wel leefde de oude tragedie nog voort en werden de oude mythologische verhalen nog steeds ten tooneele gevoerd, doch de belangstelling van het publiek gold toch vooral een nieuw genre, de Nieuwe Komedie, zooals ze werd genoemd, die te Athene, — dat, al was ook zijn politieke beteekenis getaand, toch

nog steeds een geestelijk middelpunt van Hellas in zaken van wetenschap en kunst was gebleven — tot grooten bloei kwam en van daaruit zich over de geheele Hellenistische wereld verbreidde.

Eigenlijk had reeds Euripides, wiens stukken in den Hellenistischen tijd van die der oude dichters verreweg het meest gespeeld bleven (waardoor ook van hem alleen meer stukken bewaard zijn gebleven dan van de beide andere tragici tezamen) deze ontwikkeling voorbereid. Hij had zijn heroën doen afdalen uit den hemel en hen vervormd tot gewone menschen, die door echt menschelijke hartstochten werden voortgedreven. Het was slechts één stap verder, wanneer de mythologische inkleeding geheel werd losgelaten en zuiver menschelijke handelingen en situaties werden afgebeeld.

Anderzijds had reeds Aristophanes in zijn laatste jaren de actueele en caricaturistische inslag van zijn stukken losgelaten.

Zoo ontwikkelde zich in de Nieuwe Attische Komedie een burgerlijk blijspel, dat den grimmigen ernst van Euripides zoowel als de felle persoonlijke critiek van Aristophanes miste, maar zijn kracht zocht in humoristischen copieerlust des dagelijkschen levens.

Helaas bezitten wij geen enkel volledig werk van de groote dichters uit de derde eeuw v. Chr. Wij moeten ons een denkbeeld vormen van hun kunst uit min of meer uitgebreide fragmenten, die een globale reconstructie mogelijk maken en uit de navolgingen van de Latijnsche dichters Plautus en Terentius, die Grieksche origineelen plachten te bewerken voor het Romeinsche theater.

Menander en Philemon golden als de grootste meesters in dit genre uit de derde eeuw v. Chr., en het spreekt wel zeer sterk voor hun roem, dat een groot literatuur-historicus en criticus uit Alexandrië het waagde Menander als eerste na Homerus den eerepalm der Grieksche dichtkunst toe te kennen.

Voor zoover wij kunnen oordeelen gaven hun stukken een levendig beeld van het gewone leven, zooals het zich in alle grootere en kleinere steden afspeelde. We maken kennis met uitgaande jongelui, hun liefhebberijen en escapades, bezorgde of geldgierige ouderen, slimme slaven, bedrogen echtgenooten, tegengewerkte en tenslotte triumfeerende liefde, uit den aard der komedie van den lichten en komischen kant bezien. Teekenend voor de onzekerheid der tijden is, dat in de intriges verloren gewaande kinderen en herkenningsscènes, die de moeilijkheden aan het einde oplossen, zulk een groote rol spelen. Niet ontkend kan worden, dat het moreele peil, dat uit deze stukken blijkt, ontstellend laag te noemen is, en dat in het milieu, dat de achtergrond van deze stukken

vormt, ondeugd en uitspatting van allerlei aard maar al te gewoon geweest moeten zijn.

Toch verloochent de echt-Grieksche geest zich nog niet geheel. Het is ongetwijfeld amusementskunst, doch tegelijk geestig en beschaafd, vol fonkelend esprit en fijnen humor, waarmede te midden van tal van bedenkelijke situaties treffende opmerkingen, ja zelfs diepe waarheden worden gelanceerd, die den lezer treffen en tot nadenken brengen. Hun geest en hun kunst vinden wij, modernen, wellicht het best terug in hun grooten navolger Molière, die zich dikwijls liet inspireeren door Plautus en Terentius, die op hun beurt hun stukken aan de Nieuwe Komedie hadden ontleend. Zoo heeft, zelfs waar geen onmiddellijk contact meer bestond, toch indirect deze Grieksche kunst nog vele eeuwen later doorgewerkt en invloed uitgeoefend.

Naast de komedie bloeide de lyrische poezie. Doch niet meer de lyriek, die in de zesde eeuw getuigd had van fellen strijd en hartstochtelijke overgave aan een levensdoel, maar een verfijnde en precieuze kunst, die om de kunst zelf werd beoefend. Alleen tot de kenners en de fijnproevers wendden deze dichters zich, die meestal tegelijk kenners van de litteratuur waren. Het bewonderde en gevierde voorbeeld van deze school was Callimachus, de geleerde bibliothecaris van Alexandrië. Zoozeer drong deze opvatting door, dat onder de Romeinen, die hen navolgden, het woord doctus, dat geleerde beteekende, zonder meer ook voor dichter werd gebruikt. Hun taal en beeldspraak was alleen voor hèn verstaanbaar, die de Grieksche litteratuur in haar vollen omvang beheerschten, die de fijne toespelingen en de verborgen bedoelingen wisten te ontdekken en te savoureeren. Sommige gedichten uit dezen tijd zijn voor ons, doordat deze achtergrond ons niet bekend is, vrijwel onbegrijpelijk.

Groote voorliefde koesterden zij voor het epyllion, met de meest verfijnde kunst uitgewerkte, meest aan de mythologie ontleende, tafereeltjes, waaraan sommigen, zooals ons is overgeleverd, jarenlang vijlden.

Het „groote" gedicht was in deze kringen absoluut veroordeeld; van Callimachus stamt de bekende uitspraak, dat een groot boek een groot kwaad is. Wel heeft een van hen, Apollonius van Rhodus, zich nog gewaagd aan een groot epos, doch het verschil tegenover Homerus is opvallend, ook al bewaarde de dichter het oude epische vers en de oude epische stijlelementen. De beschrijvingen en de uitweidingen worden door hem tot de hoofdpunten uitgewerkt, zoodat meer een reeks van, op zichzelf fijnbewerkte, tafereelen ontstond, dan een eenheid.

Groot succes in de wereldlitteratuur hebben de epigrammen gehad,

waarvan ons een groote verzameling is bewaard gebleven, die te allen tijde om hun fijngeslepen en fijngepointeerden vorm, in enkele regels uitgedrukt, navolgers en bewonderaars hebben gevonden. Hugo de Groot heeft zijn Latijnsche vertaling ervan zelf als een van zijn grootste meesterwerken beschouwd.

Iets nieuws bracht Theocritus. Hij voerde het herderslied in de litteratuur in, het idyllische tafereel van het fraaie landschap, waar schoone jeugdige herders onder fluitspel hun liederen zingen ter eere van den herdersgod Pan en hun mooie herderinnetjes. Een zekere frischheid ontbreekt geenszins aan de liederen van Theocritus zelf; een werkelijke liefde voor ongerepte natuur en ongekunstelde natuurlijkheid is er in aanwezig. Maar toch doet ons het genre aan als een uiting van cultuurmoeheid van een man, die, in de stad groot geworden, het leven op het land, dat toen zoo goed als nu een leven van harden arbeid zal zijn geweest, idealiseert en de gedachte oproept aan de schilderijen van Watteau, waarop edelvrouwen en schoone knapen een herdersspel spelen. Navolging heeft hij eeuwenlang gevonden en nog Hooft en Vondel hebben stukken geschreven, die in het schoone Arcadië (bij Theocritus was het Sicilië) spelen.

We kunnen ons niet onttrekken aan den indruk, dat, al waren er vele dichters en daaronder zeer beroemde, de dichtkunst als geheel een tijdverdrijf geworden was voor de intellectueelen en de litteraten, dat de levende band met het geheele volk was verloren gegaan. Werken van nationale beteekenis zijn dan ook niet meer voortgebracht.

Daar doet niet aan af de invloed, waarop wij reeds herhaaldelijk wezen, die van deze Hellenistische dichters is uitgegaan op de Romeinen, Catullus, Vergilius, Horatius, Plautus en Terentius, en middellijk zelfs op Molière en Vondel. Wat deze dichters tot echt nationale figuren en hun werken tot een blijvend bezit der cultuur van hun volk maakte, is niet de vorm, dien zij van de Grieken leerden, doch de eigen, doorvoelde inhoud, dien zij in eigen taal in deze vormen brachten.

DE MONUMENTALE KUNSTEN

Er is in de Hellenistische tijden door Grieken wellicht meer gebouwd, dan ooit te voren. De nieuwe steden, die uit den grond verrezen, gaven gelegenheid tot bouwen op een schaal en op een wijze, zooals in het oude Hellas slechts zelden was mogelijk geweest. Zoo was vroeger, in den glorietijd van Athene, de Piraeus, de nieuwe haven, volgens een plan door Hippodamas van Milete aangelegd, zoo was de Acropolis te

Athene gebouwd, doch nu zagen de architecten zich vele zulke opdrachten verstrekt bij den bouw der residenties en kleinere plaatsen. Wanneer het terrein het toeliet, zooals in het vlakke Egyptische land, waar Alexandrië verrees, werden de steden gebouwd met breede, elkander rechthoekig snijdende straten, met monumentale gebouwen en tempels, waarbij vergeleken de oude Grieksche steden een armoedigen en bekrompen indruk maakten. Doch ook wanneer de omstandigheden zulk een eenvoudige oplossing niet toelieten, zooals in Pergamum (en later in Rome) wisten de bouwmeesters hun plannen aan de omgeving aan te passen, zoodat een tegelijk imposant en practisch geheel werd verkregen.

Dat dit bouwen op zoo groote schaal tevens de beeldhouwkunst en de schilderkunst stimuleerde, behoeft ternauwernood betoogd te worden. De tallooze tempels, openbare gebouwen en gymnasia werden met kunstwerken van allerlei aard versierd door de rijken, die als weldoeners van hun woonstad wilden gelden, terwijl natuurlijk de vorsten groote opdrachten gaven. Verreweg het grootste deel van de schatten aan kunstwerken in marmer en brons, die onze musea bevatten, stammen dan ook uit den Hellenistischen en Romeinsch-Hellenistischen tijd. Ja, dat wij ons van de werken der klassieke meesters, van wie slechts weinige origineelen zijn bewaard, nog een denkbeeld kunnen vormen, danken wij grootendeels daaraan, dat deze meesterstukken op tal van plaatsen door uitstekende copiisten min of meer nauwkeurig werden nagevolgd. Wie bij voorbeeld de Aphrodite van Melos vergelijkt met het beeld van dezelfde godin, dat te Cyrene werd gevonden, ziet terstond, dat in beide werken eenzelfde voorbeeld, zij het met belangrijke variaties, is nagevolgd, welk voorbeeld waarschijnlijk de beroemde Aphrodite van Praxiteles is geweest.

Hiermede is reeds een karakteristieke trek der Hellenistische beeldhouwkunst aangeraakt: zij is voortzetting en navolging van de Helleensche, die hier voor het eerst tot klassieke, dat wil zeggen tot voorbeeldstrekkende wordt. Het spreekt bijna vanzelf, dat bij zulk een algemeene vraag lang niet altijd origineele oplossingen en origineele motieven gevonden konden worden, terwijl bovendien de smaak van de opdrachtgevers, die een Helleensch milieu om zich heen wilden scheppen, hierop van invloed zal zijn geweest.

Toch ontbreken daarnaast een eigen opvatting en eigen smaak geenszins, ja, zelfs wanneer men oude voorbeelden en motieven navolgde, was deze navolging geen slaafsche copie, doch een bewerking volgens den veel weelderiger smaak van den nieuwen tijd, terwijl de architectuur zich gesteld zag voor opdrachten, die zelfstandig opgelost moesten wor-

den, daar afmeting en doel der gebouwen van geheel anderen aard waren dan vroeger het geval was geweest. Zulk een opdracht was bij voorbeeld die voor den bouw van het groote altaar te Pergamum, dat door Eumenes gebouwd werd als monument voor de groote successen in de eerste decenniën van de tweede eeuw v. Chr. door het Pergameensche koningshuis behaald, en dat uit de overgebleven resten vrij volledig is gerestaureerd. Wie het beziet, kan niet anders dan het talent en den smaak bewonderen, waarmede, gebruikmakend van de oude Grieksche bouwelementen, een waarlijk imponeerend geheel is ontworpen, dat een geheel eigen aard bezit. Tot de wereldwonderen rekende men later den marmeren vuurtoren, die, meer dan honderd meter hoog, zich op het eilandje Pharus vóór de haven van Alexandrië verhief, met op den top een vlammend vuur in bronzen bekken, dat vele mijlen ver zichtbaar de schepen tot baken dienen moest — een marmeren wonder-bouwwerk, dat stad en haven op monumentale wijze beheerschte tot den tijd der Arabieren toe.

Tevens werden de vormen en ornamenten rijker. Hoewel de oude Dorische en Ionische stijl onveranderd werden toegepast en veelal ook met elkaar gecombineerd werden, kwam toch een rijker kapiteel, het zgn. Corinthische, steeds meer in zwang. Daar is het marmeren kapiteel versierd met een krans van scherpgetande en diepuitgesneden acanthusbladeren, die in allerlei combinaties tot een soms bijna ragfijn ornament werden gestyleerd. Het Helleensche gevoel voor stijl en strakke harmonie bestond nog zeer zeker, doch het gevaar wordt reeds zichtbaar, dat luxe en zucht tot rijkdom deze Helleensche rust zullen gaan overwoekeren. Wanneer we de beschrijving lezen van door kunstenaars georganiseerde optochten, van de pronktenten en pronkschepen, die de koningen zich lieten bouwen, van de Oostersche ongebondenheid van een lustoord als Daphne bij Antiochië, dan dringt de gedachte zich op, dat deze weelde toch wel al heel ver verwijderd is van de strakke schoonheid van den Panthathenaeënoptocht, dien Phidias eenmaal op de wanden van het Parthenon uitbeeldde.

Lysippus was de groote meester geweest van de jaren van Alexander; zijn school, die vlotter en gevoeliger vormen had ingevoerd, leefde in den volgenden tijd voort, die het gevoelige, soms zelfs pathetische nog sterker accentueerde. De bekende Biddende Knaap van Boedas is een goed voorbeeld van deze kunstrichting. Dat echter de zin voor het eigenlijk statueske nog niet verloren was, bewijst de technisch en aesthetisch meesterlijke Nike van Samothrace, welk beeld de godin der overwinning voorstelt op den voorsteven van een oorlogsschip de zege verkondigend

— waarschijnlijk de overwinning van Demetrius Poliorcetes, die in 306 bij het Cyprische Salamis de vloot van Ptolemaeus had vernietigd.

Vorsten en rijksgrooten lieten zich afbeelden in marmer, doch ook dichters en geleerden werden die eer waardig geacht. Prachtige portretten zijn ons bewaard, die den afgebeelde zóó levend voor onze oogen stellen, dat uit de marmeren of bronzen trekken zijn karakter schijnt te spreken. Wonderschoon zijn ook de gesneden steenen, welker bewerking aan het volmaakte grenst, zooals de camee, die de portretten van Ptolemaeus II Philadelphus en zijn gemalin Arsinoë afbeeldt.

Daarnaast echter vinden we, parallel als het ware met de beschrijving van het gewone leven in de komedie, met liefde en scherp waarnemingsvermogen voorgestelde figuren uit het gewone dagelijksche leven: een jongen, die een doorn uit zijn voet trekt, een oud vrouwtje met een gans, een kind spelend met een gans.

Een eigen school en eigen type ontwikkelden zich in de laatste, nog onafhankelijke, Helleensche staten, Pergamum en Rhodus. Beroemd is in de overlevering het reuzenbeeld van den Zonnegod, dat de Rhodiërs lieten oprichten bij hun haven, doch dat, door een aardbeving omvergeworpen, weldra spoorloos verdween. Tot deze Rhodische school behooren eveneens zeker verschillende beroemde werken, die ons bewaard gebleven zijn, zooals de Menelaus, het lijk van Patroclus wegdragend, en de Laocoongroep, die op de ontwikkeling der beeldhouwkunst in de Renaissance zulk een invloed heeft gehad en lang gegolden heeft als het onovertrefbare meesterstuk der Grieksche sculptuur.

Bezien we echter dit laatste werk in verband met den ontwikkelingsgang van de Grieksche kunst in haar geheel, dan blijft zeker de bewondering voor het technische meesterschap, dat uit deze schepping spreekt, bestaan, doch valt toch op, dat veel van de oorspronkelijke zuiverheid en eenvoud te loor gegaan is, en vervangen door een pathetische overdrijving. Juist zooals in de litteratuur van denzelfden tijd beschrijving in felle kleuren en uitwerking van treffende details overwicht verkreeg op de compositie en den zin van het geheel, zoo ook hier: er is een geïdealiseerd beeld geschapen van een treffende episode uit de mythologie, die men echter moet kennen om den zin van het kunstwerk te vatten. De vroegere Helleensche beelden hadden door zichzelf op den beschouwer ingewerkt, zij zijn af en een geheel, ook al zou men den naam van den voorgestelden god of heros niet weten; de Laocoon echter is een illustratie van een verhaal, die, wanneer men het verhaal niet kent, een verbijsterenden indruk teweeg brengt.

Ook de reliefs van het groote Altaar te Pergamum vertoonen deze

voorkeur voor het geweldige en overweldigende, voor fellen strijd en bovenmenschelijke figuren. Doch daarnaast toont de Pergameensche kunst een opvallend scherpen blik voor het typische ook in niet-Grieken. De Stervende Galliër en de Galliër en zijn Vrouw toonen ons deze gevreesde barbaren als in levenden lijve, terwijl ook de Doode Pers, waarschijnlijk een onderdeel van een groep, die de Pergameensche koning als wijgeschenk op den burcht van Athene liet plaatsen, dezelfde scherpe waarneming en uitbeelding van een vreemd volkstype toont.

Dat de schilderkunst dezelfde trekken vertoonde, behoeft niet betwijfeld te worden. Origineelen zijn ons weliswaar niet bewaard gebleven, doch de gewoonte de wanden van huizen te decoreeren met fresco's, waarvan we mogen aannemen, dat zij vrije navolgingen zijn van bekende schilderijen, of althans dat zij in stijl en opvatting daarmede overeenstemden, geeft ons eenigen kijk op de schilderkunst. Waardevol zijn vooral de mozaieken en fresco's, die te Pompeji gevonden zijn. De opgravingen in deze Italische stad, die in het jaar 79 n. Chr. door een uitbarsting van den Vesuvius in enkele uren werd vernietigd en bedolven, geven ons als het ware een momentopname van het leven in een Romeinsch-Hellenistische stad uit de provincie, waarbij we te bedenken hebben, dat in zulk een betrekkelijk kleine stad slechts provinciale decorateurs gewerkt zullen hebben. Dit in aanmerking genomen moet het algemeene peil van smaak en wooncultuur hoog genoemd worden. Uit Pompeji stamt het beroemde mozaiek, dat Alexander in den slag bij Issus voorstelt. Het stelt het moment voor, dat koning Darius, voor Alexander's aanval wijkend, zijn wagen doet wenden ter vlucht, en geeft een beeld van hevig bewogen menschen en paardenmassa's, dat desondanks helder en logisch is opgebouwd. Diepte heeft het weinig, zoodat het doet denken aan een relief, zooals omgekeerd de beeldhouwkunst deed denken aan illustratie en bijna schilderachtig kon worden genoemd.

Dat we evenwel voorzichtig moeten zijn met voorbarige conclusies uit ons beperkt en eenzijdig materiaal bewijzen de mummieportretten uit Egypte. Daar leefde de oud-Egyptische gewoonte, den doode in een hem zooveel mogelijk gelijkend omhulsel te sluiten, voort in de zede om een portret mede te geven in het graf. Deze portretten, waarvan er verscheidene goed bewaard zijn, toonen een geheel onverwachten levendigen stijl van schilderen, die soms verrassend modern aandoet en in sommige van de beste doet denken aan hedendaagsche impressionistische opvatting en uitbeelding.

Ongetwijfeld hebben de Hellenistische kunstenaars in vele opzichten prachtig werk geleverd. Doch misschien meer nog dan door eigen presta-

tie hebben zij wereldhistorische beteekenis, doordat hun werk, niet alleen de architectuur, de beeldhouwkunst en de schilderkunst, doch ook de daarmede verwante en daarvan afhangende kunsten, zooals mozaiekwerk, boek-illustratie, miniaturen en cameeën, den Helleenschen smaak heeft uitgedragen, eerst naar Rome en het nabije Oosten, later over de geheele Westersche wereld. Men zou eenigermate paradoxaal kunnen zeggen, dat Hellas klassiek geworden is voor de wereld, doordat de Hellenistische tijd juist het beste van Hellas heeft nagevolgd en verbreid.

DE WETENSCHAP

De eerste taak, waarvoor de Helleniseering van een groot deel der toenmaals bekende wereld de cultuur plaatst, was die van uitbreiding tot en aanpassing aan vele vreemde volken. Dat was een taak voor de school. Doch niet alleen werden op tallooze plaatsen Grieksche taal en Grieksche wetenschap gedoceerd en verbreid, doch juist in de nieuw gevormde centra werd ook op zuiver wetenschappelijk terrein de arbeid van het voorgeslacht met opmerkelijk succes voortgezet en uitgebreid. Terwijl Athene, steunend op zijn grootsch verleden, als het ware een eerwaardig universiteitsstadje werd, waar men de oude traditie kon bestudeeren, werd Alexandrië het middelpunt van nieuwe productieve wetenschappelijke activiteit. Daar had de eerste Ptolemaeus, geraden door den uit Athene gevluchten staatsman-philosooph Demetrius van Phaleron, zelf een leerling van Aristoteles, een Universiteit gesticht, die de werkzaamheden van Aristoteles en zijn helpers op veel grooter schaal, dan in het Lyceum mogelijk was geweest, voortzette. Geleerden op allerlei terrein arbeidden hier, gesteund door de liberale subsidies van de Ptolemaeën. De geweldige bibliotheek, die in het Museum bijeengebracht en voortdurend uitgebreid, bewerkt en systematisch geordend werd, verleende daarbij onschatbare hulp.

De geneeskunde van Hippocrates, misschien bevrucht door de eeuwenoude Egyptische medische kennis, die steunde op bij de lijkenbalseming verkregen anatomische kennis, vond hier waardige voortzetters in Herophilus en Erasistratus, die zelfs beide een eigen school stichtten, welke in therapeutisch opzicht verschillende inzichten verdedigden. Terwijl de eene alle heil verwachtte van geneesmiddelen en chirurgisch ingrijpen, zocht de andere in leefregels en dieet de beste bestrijding van ziekten. Belangrijke anatomische ontdekkingen werden gedaan. Men leerde aderen en slagaderen, zenuwen en spieren onderkennen, terwijl de bouw en functie der organen met het ontleedmes in de hand wer-

den nagespeurd. Zelfs ingrijpende operaties werden met succes verricht.

Wanneer we desondanks in de litteratuur van de Oudheid vele uitlatingen ontmoeten, die getuigen van wantrouwen in de kunst der geneesheeren, van vrees voor en machteloosheid tegen ziekten en kwalen, dan dienen we te bedenken, dat naast deze op empirie steunende artsenscholen ook de tooverdokter nog welig bleef tieren, ja, door het allengs toenemen van het bijgeloof zelfs in invloed steeg. Het publiek bezat geen enkelen waarborg omtrent de opleiding en bekwaamheid van hen, die zich voor medici uitgaven, terwijl handige reclame door velen niet werd versmaad en niet zonder invloed bleef. Bovendien bleef èn het diagnostisch èn het therapeutisch vermogen zelfs van de beste artsen zeer beperkt, daar het instrumentarium en de hulpmiddelen tot waarneming nog zeer primitief waren. Pijnstillende middelen ontbraken vrijwel geheel. Uit de voortdurende vermaningen der wijsgeeren om zich te harden tegen en zich te verheffen boven pijn en lichamelijk lijden, blijkt wel hoe deze dreiging steeds boven aller leven hing. Ook in dit opzicht en voor dezen tijd, zoo goed als voor de klassieke periode, geldt, dat de Grieken wel een hoogen graad van cultuur hebben bereikt, doch leefden temidden van een voor ons modernen ontstellend gebrek aan comfort en veiligheid.

Plant- en dierkunde bleven vrijwel op het peil, waarop Aristoteles en Theophrastus die wetenschappen gebracht hadden; weldra gold hun woord als gezaghebbend en bleven verdere zelfstandige studiën uit. Slechts voor kruidkunde en de geneeskrachtige planten bleef eenige aandacht bestaan. Evenmin hooren we van een systematische ontwikkeling van de scheikunde (een der weinige wetenschappen, die dan ook geen Griekschen, doch een Arabischen — zij het ook waarschijnlijk aan het Grieksch ontleenden — naam dragen). Slechts omtrent vergiften, hun werking en toediening, ontstond aan de, aan intriges rijke, hoven van het Oosten een bedenkelijke empirische wetenschap. De tyrannieke koning Mithradates van Pontus bijvoorbeeld zou er in geslaagd zijn zijn lichaam tegen tientallen vergiften immuun te maken.

Terwijl aldus de door toepassing der wetenschap bereikte beheersching van de Natuur en het leven der menschen, die het kenmerk vormt van de moderne cultuur, ook in de Hellenistische tijden uiterst bescheiden bleef en slechts in geringe mate werd nagestreefd, werden op het theoretische gebied van wiskunde en sterrenkunde fraaie resultaten behaald.

Voortbouwend op de resultaten van Eudoxus van Cnidus en Theaitetus, beiden vrienden van Plato, wiens belangstelling voor de wiskunde wij boven reeds vermeldden, kreeg in de 3e eeuw voor Chr. de meetkunde haar klassieken vorm van en werd in een systeem samengevat door

Ruiterrelief. (Einde 4e eeuw v. Chr.). Metropolitan Museum te New York

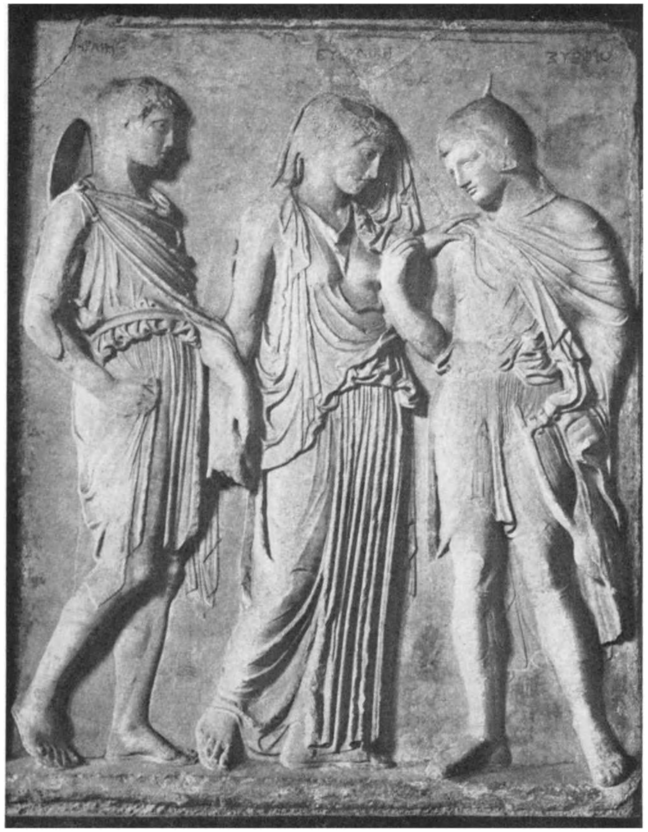

Relief met Orpheus, Eurydice en Hermes uit de school van Phidias (400 v. Chr.). Museo Nazionale te Napels

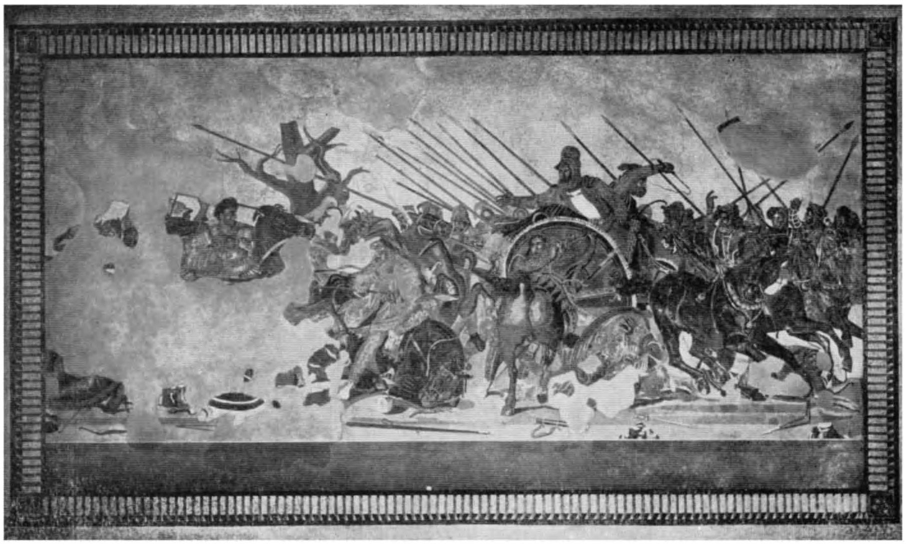

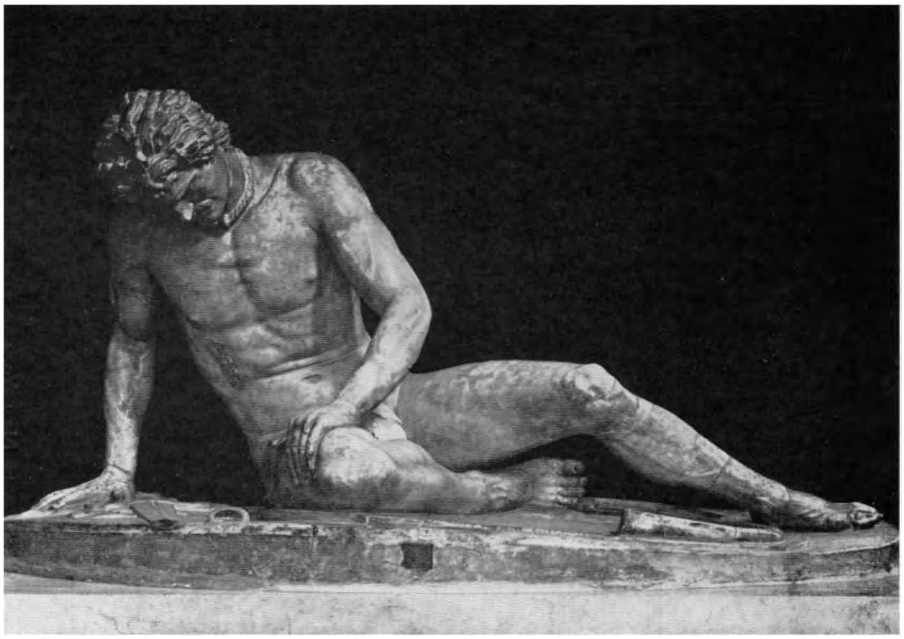

Boven: De „Alexanderslag", waarschijnlijk voorstelling van den slag bij Issus. Mozaiek in de Casa del Fauno te Pompeji. *Foto Alinari*
Beneden: De Stervende Galliër. Pergameensch. Museo Capitolino te Rome. *Foto Alinari*

Euclides. Zijn werk, de Elementa, heeft meer dan twintig eeuwen den grondslag gevormd van deze wetenschap, en geen door een geleerde opgesteld systeem heeft ooit zulk een langen tijd standgehouden. Hierin werd in klaren opbouw van axioma's, definities, stellingen en bewijzen een geheel gevormd, dat in den vollen zin des woords klassiek mag heeten, zooals ook de Grieksche tempel en het Grieksche drama. En al moge de modernste wetenschap het gelden van de Euclidische meetkunde beperkt hebben, binnen de grenzen van haar gebied is haar juistheid en strenge bewijstrant nog onaangevochten.

In de derde eeuw v. Chr. leefde ook de grootste Grieksche sterrenkundige, Aristarchus van Samos. Voortbouwend op de meeningen der oude Pythagoreeërs en van Heraclides uit Pontus (een leerling van Plato) waagde hij het met het oude wereldbeeld geheel te breken en een heliocentrisch systeem voor te stellen. Hij meende, dat de verschijnselen van den hemel verklaard konden worden door aan te nemen, dat de aarde zich in vierentwintig uur om haar as draait, en tegelijk, evenals de planeten, een jaarlijksche baan beschrijft om de zon. De omlooptijd van de maan om de aarde, de juiste duur van het zonnejaar, de grootte en afstand van zon en maan werden door hem berekend met zóó groote juistheid, dat de afwijkingen ten opzichte van de moderne berekeningen, met zooveel fijner instrumenten uitgevoerd, onbelangrijk zijn. Zijn stelsel werd een eeuw later nogmaals uiteengezet en met allerlei bewijzen gestaafd door Seleucus van Babylon.

Doch de meest bekende en misschien ook wel de grootste van deze Grieksche mathematici was Archimedes van Syracuse (gestorven in 212), wiens leven, gewijd aan wetenschap en ontdekkingen, na zijn dood in tal van verhalen voortleefde, misschien wel het meest omdat zijn wetenschap ook door de buitenwereld, die de toepassingen ervan zag, werd opgemerkt, ook al had men van de ware grootheid van den man als physicus geen flauw besef. In deze verhalen was hij slechts een wonderman en een zonderling, die in dienst van zijn beschermer, koning Hiero II van Syracuse, de meest ongeloofelijke kunststukken volbracht. Geheel alleen zou hij, gebruik makend van zijn ontdekkingen op het gebied van hefboom en takel, een volledig uitgerust oorlogsschip van de helling in het water hebben getrokken en bij deze gelegenheid de trotsche woorden geuit: „Geef mij een vast punt en ik zal de aarde uit haar voegen lichten". Toen Hiero hem opdroeg te controleeren of voor een hem geleverde kroon wel werkelijk de opgegeven hoeveelheid goud was verwerkt, zou hij, in zijn bad over dit vraagstuk peinzend, de naar hem genoemde wet omtrent het gewichtsverlies van in een vloeistof gedompelde lichamen

hebben ontdekt en opgesprongen zijn met het beroemde woord: „Heureka!" Ik heb het gevonden! Ten toppunt steeg zijn roem, toen hij, tijdens het beleg van Syracuse door de Romeinen onder Marcellus in 212, belast met de technische zijde der verdediging, maandenlang alle pogingen van den vijand door zijn kunstige oorlogsmachines en vernuftige vindingen wist te verijdelen. Toen eindelijk de stad door de Romeinen bij verrassing stormenderhand werd genomen, had de Romeinsche veldheer, onder den indruk van het genie van zijn tegenstander, gelast den ingenieur te sparen. Doch toen een plunderend Romeinsch soldaat de woning van den geleerde binnendrong en deze, die verdiept was in zijn wiskundige berekeningen, in plaats van zich bekend te maken den indringer met barsche woorden ontving en hem toeriep, dat hij zijn cirkels (die in fijn zand geteekend plachten te worden) niet zou verstoren, sloeg de soldaat, hiervan niets begrijpend, den ouden man, die weerstand scheen te willen bieden, zonder meer neer.

Doch meer dan deze anecdoten spreken tot ons zijn geschriften, waarvan een aanzienlijk deel bewaard is gebleven. Daaruit blijkt, dat hij veel meer dan een succesrijk ingenieur was, ja, dat hij de toepassingen, door zijn studiën mogelijk gemaakt, zelfs als iets geheel bijkomstigs beschouwde. Hij was een Griek van den ouden wetenschappelijken stempel, die de theorie, het weten om het weten zelf, als eenig doel nastreefde. Als wetenschappelijk mathematicus zette hij de studie van zijn voorgangers en tijdgenooten voort tot een punt, dat eerst vele eeuwen later door Newton en Leibniz weer is bereikt. Vermelding verdient, dat het getal π in de formule van cirkeloppervlak en -omtrek door hem voor het eerst nauwkeurig is benaderd. Als kosmograaf deelde hij de meening van zijn tijdgenoot Hipparchus en was hij vertrouwd met de heliocentrische opvatting van het zonnestelsel, die vele eeuwen later door Copernicus en Galilei opnieuw verkondigd zou worden.

Ook was de naar hem genoemde wet niet, zooals uit de anecdote zou schijnen te volgen, een plotselinge inval van een geniaal empiricus. Integendeel, het was een, zij het ook wellicht spontaan doorbrekend, inzicht, dat op theoretische overwegingen steunde, en de grondslag legde voor een geheel nieuwe wetenschap, de hydrostatica, zooals een bewaard gebleven werk leert.

Het is hier niet de plaats, gesteld al dat wij de bevoegdheid bezaten tot een oordeel in deze, de belangrijkheid van een figuur als Archimedes in de geschiedenis der wiskunde te bespreken; de cultuur-historisch belangrijkste trek in hem is, dat hij eigenlijk de eerste en eenige geweest is, die de geniale gedachte van Pythagoras weer opnam, die de wereld der

verschijnselen in *wetten* had willen vastleggen. De strenge en berekenbare regelmaat, die in de wereld der abstracte wiskunde heerscht en die de Grieken eveneens ontdekten in de wereld der sterren en der hemelverschijnselen, zocht hij ook in de verschijnselen der natuur op aarde. Hoe hij zelf dacht over de waarde van zijn veelzijdigen arbeid, blijkt het best uit het grafmonument, dat, zeker op zijn eigen, bij zijn leven gegeven aanwijzing, slechts een bol en een omgeschreven cylinder vertoonde, als symbool dat hij de theoretische berekening van de verhouding der inhouden van beide lichamen beschouwde als het schoonste probleem, dat hij had weten op te lossen.

Nog veelzijdiger was zijn tijdgenoot Eratosthenes van Cyrene (270-190). Deze man van ontzaglijke geleerdheid, die hierin zelfs aan Aristoteles doet denken, verwierf zich roem op de meest verschillende terreinen van wetenschap. Hij was litterator, dichter, geograaf en physicus tegelijk en op al deze gebieden een leidende figuur. In 230 werd hem door koning Ptolemaeus de leiding toevertrouwd van de groote bibliotheek te Alexandrië, welke hij tot zijn dood behouden heeft. Wellicht het belangrijkste wetenschappelijk resultaat, dat hij met de hulpmiddelen, welke deze positie hem verschafte, heeft bereikt, is de meting van den omtrek der aarde. Hij bemerkte, dat bij den zomer-zonnestilstand te Syene in Zuid-Egypte de zonnestralen geen schaduw wierpen, terwijl op het „gnomon" (een loodrechte zonnewijzer) te Alexandrië op hetzelfde moment een schaduw werd geworpen door de zonnestralen, welke hoek door hem zoo nauwkeurig mogelijk werd gemeten. Meting van den afstand tusschen Alexandrië en Syene leverde nu de basis voor een berekening van den omtrek der aarde op 252.000 stadiën (ruim 46.000 km), een resultaat, dat door de moderne metingen vrijwel wordt bevestigd.

Hij werd ook de grondlegger van de wetenschappelijke aardrijkskunde; zijn scholing als litterator en historicus stelde hem in staat een geschiedenis van deze wetenschap te schrijven, terwijl zijn bekwaamheid als physicus hem te stade kwam bij het ontwerpen van een op deze gegevens berustend kaartbeeld van de aardoppervlakte, aangevuld en gecorrigeerd door astronomische berekeningen. De kaarten van de Oudheid en de Middeleeuwen waren zonder uitzondering op zijn baanbrekend werk gebaseerd.

Voegt men bij deze werkzaamheden het feit, dat hij ook als dichter en litteratuur-historicus werkzaam was, dan is, zooals boven gezegd, een vergelijking met Aristoteles voor de hand liggend; doch teekenend voor de gewijzigde omstandigheden is het feit, dat men hem den bijnaam Bêtha (de bêtha is de tweede letter van het Grieksche alphabeth) gaf:

ondanks zijn ontzaglijke geleerdheid was hij op alle gebied slechts de tweede!

In de eeuw na Archimedes was het Apollonius van Perge, dien de Grieken zelf „den grooten geometer" noemden (tweede eeuw v. Chr.). Zijn werk over de kegelsneden bereikte den zelfden graad van klassiekheid, dien het werk van Euclides verworven heeft.

Zoo was de tijd van 300—150 v. Chr. de glansperiode van de Grieksche mathematische wetenschap. Het toen bereikte peil is later niet meer overtroffen, doch wel nog eeuwen lang gehandhaafd. Deze oudste Grieksche wetenschap heeft het langst, tot in den Romeinschen en Byzantijnschen tijd toe, de groote tradities van het oude Hellas hooggehouden. Claudius Ptolemaeus, die waarschijnlijk in de tweede eeuw na Chr. zijn wereldbeeld ontwierp, dat tot aan de tijden van Copernicus en Galilei heerschend bleef en het heliocentrische systeem van Hipparchus verdrong, was een mathematicus van den eersten rang; zijn beschrijving en berekening van de planetenbeweging, uitgaande van de onderstelling van een stilstaande aarde, was een ingewikkeld meesterstuk. Pappus, eveneens in de tweede of derde eeuw na Chr. levend, was een mathematicus, die de kennis van zijn voorgangers ten volle evenaarde en tegelijk de groote verdienste verwierf hun werken bewaard te hebben, door ze te verzamelen en te commentarieeren. En bijna op het einde van de Hellenistische periode deed de Grieksche mathesis nog een vondst, die in latere tijden eerst ten volle gebruikt en uitgewerkt zou worden. Steeds hadden de Grieksche mathematici te kampen gehad met het primitieve getallensysteem van het Grieksche schrift; reeds dikwijls hadden de groote mathematici hun aandacht gegeven aan het vraagstuk, hoe zij de voor hun berekeningen noodige symbolen duidelijk en bruikbaar moesten weergeven. In de derde eeuw na Chr. nu ontwierp Diophantes van Alexandrië een systeem, waarin de reëele getallen vervangen werden door daarvoor in de plaats gestelde symbolen en legde daarmede den grondslag voor de algebra, die door de Arabieren werd overgenomen en uitgewerkt.

Inderdaad, de grondslagen van het apparaat, waarmede de Westersche wetenschap zulke duizelingwekkende resultaten heeft behaald, danken wij aan deze Grieken.

Geheel verloren gegaan is hun arbeid niet. Bij de Arabieren en in geleerde kringen te Byzantium bleven hun werken bekend, hier werden zij bestudeerd en van commentaren voorzien. Maar toch blijft het merkwaardige feit bestaan, waarop we boven reeds wezen, dat eeuwenlang hun inzichten en methoden als het ware gesluimerd hebben. Ongetwijfeld

moet de voornaamste oorzaak hiervan gezocht worden in het ontbreken van een techniek, die de winsten der wetenschap omzette in practische, algemeen gebruikte hulpmiddelen. Wanneer werktuigen en methoden worden geconstrueerd, waarmede ieder te maken krijgt in het dagelijksch leven, dwingt dit geregelde gebruik er toe, althans de grondslagen waarop deze technische hulpmiddelen berusten, algemeen bekend te maken en te populariseeren. Het feit, dat de *uitvindingen* van Archimedes, in tegenstelling tot zijn wetenschappelijke denkbeelden, bekend zijn gebleven, bevestigt deze zienswijze. Telkens heeft de moderne beschouwer het gevoel, dat deze Grieken als het ware op het punt stonden ontdekkingen te doen, die onze technische en industrieele eeuw duizend jaar vroeger zouden hebben doen beginnen, maar de op slavenarbeid steunende aristocratische maatschappij had geen plaats voor deze mogelijkheden. In de werken van Hero van Alexandrië (zijn tijd is onzeker; misschien leefde hij in de tweede eeuw na Chr.) vinden we merkwaardige technische kunststukken beschreven, zelfs automaten, die door stoommachines in beweging werden gebracht, doch tot toepassing van deze methoden in de practijk is het nimmer gekomen.

Ook was hierop stellig van invloed de omstandigheid, dat de groote massa des volks, en zelfs velen der ontwikkelden, zich onder invloed van de religieuze denkbeelden der Oostersche godsdiensten afwendden van het oud-Grieksche rationalisme en de pogingen tot het begrijpen en berekenen van den bouw der wereld gingen beschouwen als atheisme of als ijdele speculatie, die den mensch tot hoogmoed verleidt zonder iets bij te dragen tot een gelukkig leven hier en hiernamaals. Typisch is, dat Cleanthes, het hoofd van de zeer invloedrijke school der Stoicijnen, zijn tijdgenoot Hipparchus wegens goddeloosheid gestraft wilde zien, omdat hij de aarde niet langer als het middelpunt en als het doel van den kosmos wilde beschouwen. Verder ontbraken de middelen om de berekeningen en hypothesen door het experiment te bewijzen. Immers ook later werd het wereldbeeld van Copernicus eerst aanvaard, toen Galilei door middel van zijn kijker verschijnselen wist *aan te toonen*, die het bevestigden. Toen in de Oudheid Ptolemaeus door zijn theorie de beweging der hemellichamen evengoed scheen te verklaren, was daarmede de zege van het geocentrische stelsel voor eeuwen beslist, omdat men om godsdienstige en philosophische redenen dit resultaat *wenschte*.

DE LITTERAIR-HISTORISCHE WETENSCHAP

Aristoteles had in zijn school den stoot gegeven tot het systematisch

bestudeeren van de verschillende uitingen van cultuur, voornamelijk voor zoover zij door geschriften werden overgeleverd. Deze studiën werden op vele plaatsen door vele personen voortgezet, vooral nu de Grieksche litteratuur in de rhetorenschool de basis vormde van het onderwijs. Een blijk van de algemeene belangstelling, welke de Helleensche cultuurgeschiedenis ondervond bij hen, die in deze traditie leefden, is bijvoorbeeld een uitgebreide, in marmer gehouwen, kroniek, blijkbaar door een particulier samengesteld en bekostigd, die op het eiland Paros is gevonden en die niet alleen data uit de politieke geschiedenis bevat, doch ook vele, voor ons uiterst waardevolle gegevens heeft bewaard uit de litteratuurhistorie. De redenaars bestudeerden de groote voorbeelden, die hun kunst hadden gevormd, de philosophen wijdden geschriften aan de leer en de opvattingen van hun voorgangers, verzamelingen van volksbesluiten en lijsten van overwinnaars in de athletische en musische wedstrijden werden aangelegd, locale historie vond ijverige beoefenaars.

Doch het middelpunt ook van de litteraire en cultuurwetenschap werd toch onbetwist Alexandrië, waar met de onuitputtelijke middelen van de Ptolemaeën werd getracht de geheele schriftelijke nalatenschap van het Grieksche volk systematisch bijeen te brengen en te ordenen in de reeds meermalen genoemde groote Bibliotheek van het Museum.

Ook heden ten dage spelen bibliotheken voor het bewaren en verbreiden van onze cultuur een belangrijke rol, terwijl zij tevens voor de beoefening der wetenschap onmisbare hulpmiddelen zijn. In de omstandigheden van de Oudheid was de stichting van dit instituut van nog oneindig veel meer belang. We dienen immers te bedenken, dat in de Oudheid niet alleen de boekdrukkunst niet bestond, zoodat boeken in veel minder exemplaren in omloop waren en na betrekkelijk korten tijd veel gemakkelijker onvindbaar werden, doch dat ook van auteursrechten en eigendomsrechten op geschriften nog geen sprake was, zoodat ieder, die wilde, het recht bezat boeken geheel of gedeeltelijk af te schrijven, te wijzigen, en te excerpeeren naar eigen goedvinden. Hierboven wees ik er reeds op, dat zelfs uitermate gewichtige staatsstukken slechts zeer gebrekkig werden bewaard; zoo kon men reeds in 400 v. Chr. in Athene twisten over den juisten inhoud van de wetten van Solon! De Homerische gedichten waren vrijwel geheel overgelaten aan den willekeur der rhapsoden, wien niets en niemand beletten kon uit het werk van den dichter stukken weg te laten of andere deelen eraan toe te voegen, terwijl dan deze invoegsels later zonder meer als deelen van het „Homerisch" epos werden voorgedragen. Zóó groote onzekerheid heerschte op dit gebied, dat men eenvoudig alle epische poezie als gedichten van Homerus be-

schouwde, terwijl slechts een vage overlevering meedeelde, dat toch eigenlijk de Cypriën een werk van een zekeren Arctinus waren. Herodotus zag evenwel zeer goed in, dat onder de overgeleverde poezie een groot deel stond op den naam van dichters, die onmogelijk de schrijvers ervan geweest konden zijn. Wat de Homerische gedichten betreft, die, zooals eerder vermeld, jaarlijks van staatswege op het Panathenaeënfeest werden voorgedragen, had reeds Pisistratus ingegrepen: hij had deze laten verzamelen en schiften. Thans nog kunnen wij twisten over de vraag, of deze redacteurs zich bepaald hebben tot eenvoudig verzamelen en ordenen, dan wel of zij in den tekst der gedichten hebben ingegrepen en belangrijke veranderingen hebben aangebracht. Ja, men heeft zelfs wel de stelling opgeworpen, dat „Homerus" uit velerlei balladen en gedichten eerst door zulk een redacteur tot een eenheid zou zijn geworden. Onzekerheid omtrent den tekst ontstond ook doordat de Homerische gedichten te eeniger tijd uit de oude schrijfwijze en spelling in moderneren vorm zijn overgebracht. Wij kozen hier Homerus als voorbeeld, omdat hij de meest nationale dichter geweest is; voor minder bekende poëten gold natuurlijk in nog veel sterker mate, dat na enkele geslachten de vorm, ja zelfs het bewaard blijven van hun geschriften zeer weinig gewaarborgd heeten mocht.

Daar kwam nog een omstandigheid bij. Algemeen was het gewoonte, iets wat ook volstrekt niet als ongeoorloofd beschouwd werd, om eigen geschriften onder de autoriteit van beroemde namen uit te geven. Wanneer we hooren van verzamelingen van spreuken en orakels van den mythischen zanger Orpheus, is het zonder meer duidelijk, dat we hier te doen hebben met zgn. pseudepigraphen. Doch ook onder de werken, die overgeleverd zijn op naam van Hippocrates, Plato, Aristoteles en Xenophon, vinden we stukken, die onmogelijk van deze schrijvers afkomstig kunnen zijn, en opzettelijk onder valschen naam zijn uitgegeven, dan wel bij vergissing aan deze auteurs zijn toegeschreven, omdat ze samen met echte werken werden overgeleverd, of verwante stoffen behandelden, hetzij omdat ze uit hun school stamden.

Bovendien werden al deze werken overgeleverd zonder data, wanneer niet de auteur zelf duidelijk in zijn werk had aangegeven, wanneer ze geschreven waren. Terwijl het bijvoorbeeld voor de juiste waardeering van de werken van Plato van fundamenteel belang is te weten in welke volgorde ze werden te boek gesteld, bezat reeds het volgende geslacht omtrent dit punt nog slechts uiterst gebrekkige gegevens. Een beroemd schrijver als Isocrates gaf zijn brochures uit in den vorm van fictieve redevoeringen; zijn voorbeeld werd door anderen gevolgd en velen

hunner gaven zich de uiterste moeite dit fictieve karakter te verdoezelen. Soms zelfs legden zij hun kunstproducten in den mond van anderen: Plato schreef een Apologie, die Socrates gehouden zou hebben voor zijn rechters; hier weten we dat we slechts een fictie voor ons hebben en dat geenszins de zekerheid bestaat, dat Socrates zich werkelijk zoo heeft verdedigd. Doch hoe licht ontstond hier verwarring, zoodat een fictie ten onrechte werd aangezien voor een authentiek stuk. Er bestaat een uiterst interessante verzameling brieven op naam van Plato, doch we weten niet of ze echt zijn, dan wel door anderen met min of meer authentiek materiaal samengesteld. Vooral de practijk der rhetorenscholen, waar men dergelijke ficties opzettelijk beoefende, heeft hier verwarrend gewerkt, omdat de imitaties soms zóó voortreffelijk zijn samengesteld, dat echt en onecht vrijwel niet te onderscheiden zijn. Terwijl deze verwarring nog onopzettelijk is ontstaan, bestond natuurlijk — we merkten het reeds op — ook opzettelijke vervalsching, voor allerlei doeleinden.

Samenvattend kan gezegd worden, dat om al deze redenen geen geschrift uit de Oudheid tot ons is gekomen, waarvan niet de tekst varianten vertoont, van welke niet èn auteurschap èn echtheid gecontroleerd en critisch onderzocht behooren te worden. Hierbij dient men zich echter te hoeden voor de fout a priori alles zonder meer als onecht te beschouwen; integendeel dient de overlevering vertrouwd te worden tot haar onbetrouwbaarheid blijkt.

Hierdoor kwamen de bibliothecarissen van Alexandrië tegenover chaotische toestanden te staan. In de groote bibliotheek werden duizenden, misschien wel honderdduizenden handschriften verzameld, waarbij moeite noch kosten werden gespaard. Reeds bij de eerste bestudeering was het duidelijk, dat, vooral van de meestgelezen en belangrijkste auteurs, geen twee handschriften geheel denzelfden tekst vertoonden; de afschrijvers hadden, uit slordigheid dan wel omdat het exemplaar, dat zij afschreven, moeilijk leesbaar was geworden, zich tallooze malen vergist, of ook wel naar den juisten tekst moeten raden. Vooral was dit het geval bij schrijvers, die verouderde taal of dialect gebruikten.

Om deze moeilijkheid te overwinnen, schiepen de Alexandrijnsche geleerden de wetenschap der *tekstcritiek*. Dat wij een geordende, althans eenigermate gewaarborgde overlevering van de Grieksche litteratuur en haar geschiedenis bezitten, is het werk van deze mannen, die zich, op voorbeeld van Eratosthenes, dien we boven als physicus vermeldden, *philologen* gingen noemen.

Zij gingen systematisch te werk; de oudste en beste handschriften

werden zorgvuldig met elkander vergeleken en aldus van een groot aantal fouten en toevoegingen (zgn. interpolaties) gezuiverd, doordat fouten van afschrijvers aan de hand van andere manuscripten konden worden verbeterd en toevoegingen in oudere exemplaren nog niet bleken voor te komen. Nog heden gaat de philologie op dezelfde wijze te werk. Doch evenmin als tegenwoordig gelukte het op deze wijze den tekst, zooals die door den schrijver was neergeschreven, in alle gevallen op ontwijfelbare wijze te reconstrueeren; er bleven tal van lezingen en varianten, tal van corrupte en onzekere plaatsen bestaan, die slechts door gissen konden verbeterd worden. Deze conjecturen, zooals we ze heden nog noemen, werden niet lukraak aangebracht, doch volgens vaste methoden, al speelt natuurlijk de scherpzinnigheid van den criticus hier een groote rol. De taal en zegswijze van den auteur werden zorgvuldig bestudeerd om uit te maken, wat in den overgeleverden tekst onmogelijk juist kon zijn en wat wellicht op een bedorven plaats had kunnen staan, gezien den gedachtengang en de taal van den naburigen tekst. Dat zorgvuldige grammatische studie, minutieus onderzoek van de eigenaardigheden van taal en stijl van een schrijver daartoe noodig zijn, spreekt vanzelf. Niet ten onrechte dan ook noemden deze philologen zich ook grammatici. Was nu aldus de tekst van een werk zoo nauwkeurig mogelijk vastgesteld, dan bleef naast het herstellen van de letter nog het verstaan van den inhoud over. Opgemerkt dient te worden, dat deze beide zijden van het philologisch bedrijf hier wel onderscheiden worden, doch dat zij in de practijk nimmer te scheiden zijn.

Nemen we als voorbeeld weder de werken van Homerus, waaraan de Alexandrijnen ook inderdaad den meesten arbeid hebben gewijd.

Vele woorden en uitdrukkingen van het vroegere epische dialect waren sinds lang verouderd en voor den gewonen Griek onverstaanbaar geworden. Reeds waren velen als interpretatoren opgetreden; rhapsoden hadden den tekst verklaard zoo goed en zoo kwaad als zij het konden; de Sophisten waren dezen schrijver op hun cursussen en voordrachten gaan behandelen. Door de Alexandrijnen werden nu woorden en uitdrukkingen verzameld, met elkander en met andere woorden in verband gebracht, versbouw en woordenkeus geanalyseerd. Verder gaande kwamen zij op de voorstellingen van de godenwereld en de beschrijving der toestanden, die de dichter veronderstelt. Soms viel aldus licht op onbegrepen plaatsen, terwijl soms ook bij analyse bleek, dat bepaalde stukken niet in de voorstellingswereld van den dichter pasten, andere toestanden veronderstelden, en dus interpolaties van later tijd moesten zijn. Groote gecommentarieerde uitgaven kwamen tot stand, studies over versbouw

en stijl werden geschreven, lexica verzameld. Een belangrijk hulpmiddel evenwel, dat ons thans ten dienste staat, misten de Alexandrijnen; zij konden de taal van Homerus niet vergelijken met soortgelijke uitingen van vroege cultuur bij andere volken. Daartegenover staat, dat zij als taalgenooten waarschijnlijk gevoeliger geweest zullen zijn voor nuances van vers en stijl, die ons ontgaan.

Van hun uitgebreide commentaren is slechts weinig tot ons gekomen. De aanteekeningen, scholiën genoemd, die in onze handschriften tusschen en naast de regels geschreven zijn, en de commentaren en lexica uit Byzantijnschen tijd vormen een schamel uittreksel van de massa kennis en belezenheid, die in hun boeken waren verwerkt. In het algemeen kan gezegd worden, dat zij hun taak met groot talent en grooten tact hebben volbracht en dat de Homerus-tekst, die tot ons is gekomen, door hen is gevormd. In de laatste decenniën zijn in het zand van Egypte ook fragmenten van Homerus-handschriften gevonden, die ouder zijn dan de Alexandrijnsche edities en deze bewijzen, dat de oudere teksten geenszins beter zijn, dan hetgeen wij bezitten.

Homerus was als het ware de Grieksche Bijbel. Steeds weer hebben vereerders van den ouden dichter getracht zijn werk een soort van onfeilbaarheid toe te schrijven. Door allegorische verklaring trachtten zij verouderde opvattingen en bedenkelijke passages weg te werken en in deze plaatsen een verborgen zin en hoogere bedoeling te ontdekken. Tegenover deze „inlegkunde" hebben de Alexandrijnen consequent de historische uitlegging gehandhaafd en verdedigd; zij hielden tegenover alle uitleggerij en phantastische verklaringen van hoogere wijsheid vol, dat Homerus een dichter was, die uit zijn eigen woorden begrepen moest worden en die gesproken en gedacht had in de vormen van zijn eigen tijd.

Wij kozen Homerus als voorbeeld, ook omdat de beroemdste philologen: de bibliothecarissen Aristophanes en Aristarchus (van ongeveer 200—150), zich speciaal aan de studie van zijn werk gewijd hadden. Doch Homerus was geenszins de eenige schrijver, die bewerkt en bestudeerd werd. Integendeel, dat wij, naast Homerus, ook de beste werken van het oude Hellas, de tragici, Aristophanes en de Attische redenaars over hebben, is te danken aan het feit, dat de Alexandrijnsche philologie deze schrijvers tot de klassieken verklaarde en voor het behoud en den correcten vorm van deze werken zulk een geweldigen arbeid heeft gepresteerd. Dat van de litteratuur uit de Hellenistische tijden zelf zooveel minder bewaard is gebleven, is juist daaraan te wijten, dat men deze werken zulk een wetenschappelijke zorg niet waardig heeft gekeurd.

Naast de correcte uitgave en interpretatie van de teksten treedt van zelf ook de litteratuurgeschiedenis. Immers om de werken historisch te kunnen verstaan moest men de biographieën der schrijvers zoo volledig mogelijk trachten samen te stellen, moesten de omstandigheden, waaronder hun werken ontstonden, de invloeden, die er op inwerkten, de doeleinden, die werden nagestreefd, worden vastgesteld. Wilde men bijvoorbeeld Demosthenes verstaan, dan dienden het rechtsleven van Athene op het einde van de derde eeuw, de politieke ontwikkeling, de formaliteiten van de Attische volksvergadering en de Attische staatsregeling gekend te worden. Al deze hulpwetenschap werd in uitvoerige commentaren neergelegd. Door dezen arbeid is het grootste gedeelte van hetgeen wij weten omtrent de schrijvers en den samenhang van de klassieke litteratuur aan de vergetelheid onttrokken. Zonder deze commentaren en biographieën, ook al zijn ze ons slechts in magere uittreksels bewaard gebleven, zouden de antieke werken voor ons in de lucht hangen en veel moeilijker te begrijpen zijn. Doch tegelijk ontwikkelde zich een biographische wetenschap op zichzelf, die leerde hoe men het essentieele van een menschenleven kon indeelen en in vaste rubrieken ordenen. Wie na hen, tot op onze dagen toe, zich zette tot het schrijven van een biographie, volgde, hoewel eigenlijke psychologische verdieping hun nog grootendeels ontbrak, toch in hoofdzaak nog de schema's, die de Alexandrijnen hebben gevormd.

Groot zijn dus ongetwijfeld de wereldhistorische verdiensten geweest van deze geleerden. Doch hun werk heeft ook een schaduwzijde; want aan alle beoefening der philologie kleeft een gevaar. Het gevaar namelijk, dat de intense en voortdurende omgang met de producten uit het verleden verleidt tot minachting en verkeerd begrip van het heden, dat studie van de klassieken leidt tot classicisme.

Immers wanneer men de overgeleverde teksten tracht te zuiveren van ingeslopen slordigheden, de „correcte" vormen poogt terug te vinden en te herstellen, wanneer men zich de grammatica van het verleden eigen maakt, kan het niet anders of men vindt in het contemporaine taalgebruik eveneens van oogenblik tot oogenblik vormen en gebruiken, die men in zijn teksten als afgesleten en bedorven heeft leeren beschouwen, doch die door het dagelijksch leven zijn aanvaard. Onwillekeurig komt men er dan toe in het verleden een klassieken, volmaakten taalvorm te vinden, waartegenover het dagelijksch spraakgebruik als verwaterd en vervlakt afsteekt. Wanneer nu de taalwetenschap — en de school en de hier opgeleide schrijvers en intellectueelen in het algemeen — zich verzetten tegen slordigheid en vervlakking, waarschuwen tegen verwaarloozing

van taal en de daardoor uitgedrukte cultuur, dan is dat hun volste recht, ja, dure plicht. Regeneratie en verrijking van den taalschat uit het verleden is door de grootsten onder taalkunstenaars altijd nagestreefd. Dante schreef niet zonder meer het Toscaansche dialect van zijn woonplaats, Vondel niet het Amsterdamsche; dichters en geleerden gebruikten immer een kunsttaal, die een verheffenden invloed uitoefende op het algemeen beschaafd spraakgebruik. Doch een gevaar wordt deze schoolsche training, wanneer ze overgaat in purisme, wanneer een stand van geleerden en geletterden de omgangstaal niet meer verbetert en veredelt, doch *verwerpt*. Het sterkst spreekt hier het voorbeeld van de Humanisten uit den Renaissancetijd, die, onder de bekoring van de formeele correctheid van het Latijn, hun moedertaal gingen verachten en als barbaarsch verwerpen; die de inheemsche talen ongeschikt verklaarden tot voertuig van hoogere gedachten en waardevollen inhoud. Die alleen een kunstmatig Latijn als de bij uitstek beschaafde taal van geletterden beschouwden.

Aan dit gevaar zijn de Grieksche geletterden niet ontkomen. Ook voor hen werd een litterair Grieksch, dat op de school werd geleerd en uit boeken en schrijvers werd gecorrigeerd, tot een eigen taal voor hen en voor hun kring alleen. Boven vermeldden we reeds, dat de geleerden Eratosthenes en Callimachus, vooral de laatste, tevens de beroemdste dichters waren van hun tijd, die door hun leer en hun voorbeeld bewerkten, dat voor de poezie nog slechts die kunstmatige taal werd geoorloofd geacht, welke zij door hun studie hadden leeren kennen en gebruiken, zooals de Humanist zijn Ciceroniaansch Latijn. Als een looden last legde zich dit classicisme steeds meer en meer op de Grieksche intellectueele wereld. Een onoverbrugbare kloof ontstond tusschen den stand der geleerden en geletterden en de massa des volks, die voortging haar eigen taal te spreken en te gebruiken voor eigen schriftelijke uitingen, terwijl zij de taal der officieel erkende kunstenaars ternauwernood meer kon verstaan.

Ter eener zijde zien we een schoolsch geijkt litterair leven zich ontwikkelen, dat hoe langer hoe verder komt te staan van hetgeen in het volk omgaat en dit bezielt, aan den anderen kant vormt zich een nieuwe algemeene gebruikstaal, die buiten het leven van „de kunst" blijft staan, hoewel hier geen sprake is van een taal van het lagere volk alleen, doch wel degelijk van een algemeen-beschaafde.

Wij kennen deze taal, de zgn. Koinè, in allerlei stadiën. De geleerden gebruikten haar in hun geschriften, die naar het voorbeeld van Aristoteles geen kunstwerken meer bedoelden te zijn, doch uitsluitend

middel tot het wetenschappelijke gesprek en de wetenschappelijke mededeeling. Ook zakelijke historici, zooals bv. Polybius, voerden deze gebruikelijke taal. De papyri en inscripties bedienen zich van haar in allerlei vorm, al naar gelang van de ontwikkeling der schrijvers. Doch van alles-overtreffend belang is deze niet officieel erkende taal geworden doordat daarin de meest gewichtige geschriften zijn vervat, die bestaan: de Grieksche vertaling van het Oude Testament — de Septuaginta, en de boeken van het Nieuwe Testament.

Het ligt niet op onzen weg deze boeken hier meer dan te noemen. Zij zijn niet Grieksch en niet door de Grieksche cultuur voortgebracht, ook al zijn zij tot ons gekomen in de Grieksche taal. Er zij slechts op gewezen, dat hier blijkt hoe groot verschil er bestond tusschen het officieele, litterair-erkende Grieksch, dat in een wereldje apart voortbestond, en deze taal, waarin gehandeld werd over dingen, die de wereld hebben doen veranderen van uiterlijk en innerlijk. Eeuwenlang heeft men dan ook in het Westen de taal van het Nieuwe Testament als een eigen taal beschouwd, waarvan men het ontstaan onder meer aan invloeden van het Hebreeuwsch toeschreef, totdat in het einde der vorige eeuw de papyrusvondsten in Egypte ons eigenlijk eerst duidelijk gemaakt hebben, dat we hier niet met een afwijkende taal, doch juist met de gewone beschaafde spreektaal van dien tijd te doen hebben.

DE HISTORISCHE WETENSCHAP

Eén tak der historische wetenschap, de studie der litteratuurgeschiedenis en het schrijven van biographieën van schrijvers en kunstenaars, vermeldden we reeds eerder, daar zij onverbrekelijk verbonden was met de philologie. Doch daarnaast werden in groot aantal levensbeschrijvingen te boek gesteld van beroemde veldheeren en staatslieden, die men eerder als een grensgebied van de geschiedenis in engeren zin, waaronder de Oudheid altijd politieke geschiedenis heeft verstaan, zou kunnen beschouwen. Nieuw was het genre niet. Reeds Xenophon had een levensbeschrijving van den door hem vereerden koning Agesilaus van Sparta geschreven, en we weten, dat Theopompus een geschrift wijdde aan Philippus van Macedonië. Doch door de ontwikkeling in monarchale richting, die het politieke leven in den tijd der Diadochen onderging, nam de rol van de persoonlijkheid van regeerders en leiders een veel grooter plaats in de belangstelling in. Niet slechts werd het leven der vorsten beschreven, doch ook zijzelf en de staatslieden, die op eenigerlei wijze een beslissende rol hadden gespeeld, achtten het dikwijls van belang hun leven en daden

voor de publieke meening te verantwoorden door memoires uit te geven of autobiographieën te publiceeren.

Het spreekt wel vanzelf, dat de persoonlijkheid en de daden van Alexander den Groote in de eerste plaats de belangstelling hadden. Het is ons dan ook bekend, dat verscheidene van zijn generaals, onder anderen Ptolemaeus I van Egypte, het leven van hun veldheer-koning hebben te boek gesteld. Ongetwijfeld zullen deze werken van de hand van bevoegde militaire deskundigen, die bovendien hun gegevens uit de beste bron putten en de feiten grootendeels zelf hadden medegemaakt, mededeelingen van buitengewoon belang bevat hebben. Wel hebben stellig geschiedschrijvers deze memoires als bron gebruikt, doch den smaak van het publiek en de rhetoren schijnen zij slechts matig bevredigd te hebben, waardoor zij, waarschijnlijk toch wel door gebrek aan boeienden vorm, verloren gegaan zijn. Want het door de rhetorenschool opgekweekte publiek verlangde iets anders dan zakelijke mededeelingen en beschrijvingen. Voor hen en voor de schrijvers, die zich naar dien smaak richtten, was de geschiedenis niet meer zooals voor Herodotus een monument voor de groote daden van het voorgeslacht, niet meer zooals voor Thucydides een zorgvuldige analyse, waaruit een staatsman in de toekomst zou kunnen leeren, doch een verhaal van interessante en spannende gebeurtenissen, vol levendige beschrijvingen van landen en volken, treffende redevoeringen van veldheeren, heldendaden, anecdoten en gruwelverhalen, zooals in onze dagen een zeker soort sensatie-journalistiek en de vie romanciée zijn lezers pleegt voor te zetten. Reeds tijdens Alexander's leven zelf waren tal van zulke heldenverhalen en sensationeele legenden in omloop gekomen, waardoor het zou kunnen schijnen, alsof de grootsche veldtochten van den wereldveroveraar slechts een reeks van spannende avonturen van romantischen aard waren en als ware hijzelf een soort van dolende ridder geweest. Wanneer nu deze romantische geschiedschrijving bovendien nog de feiten op phantastische wijze uitbeeldde en allerlei versieringen daaraan toevoegde, zooals dat tot dusver alleen in de poezie gebruikelijk was geweest, ontstond een historische roman, die in wezen meer „Dichtung" dan geschiedschrijving mocht heeten. Als voorbeeld diene één anecdote: Aan het hof van Lysimachus, een van Alexander's generaals en medestrijders, werd onder grooten bijval eenmaal een verhaal voorgedragen over spannende avonturen van Alexander in het fabelrijk der Amazonen, tot de oude veteraan droogjes vroeg, waar hijzelf dan toen wel geweest was, omdat hij er niets van had gemerkt!

De Hellenistische historiographie schijnt, voor zoo ver wij oordeelen

kunnen, sterk onder den invloed van deze rhetorische strooming gekomen te zijn. Uit de geschriften der Romeinsche annalisten, dit dit voorbeeld volgden, blijkt, dat zelfs schrijvers, die zich volkomen historicus gevoelden en wien het om de historische waarheid te doen was, toch hun verhalen op allerlei wijzen, zelfs met volkomen fictieve verfraaiingen, aandikten, dat uit effectbejaag tendentieuze voorstellingen en ongefundeerde anecdoten gretig werden gebruikt, om als resultaat een spannend of patriottisch „leesboek" te verkrijgen. Hoezeer de vorm door de rhetorenschool tot hoofdzaak geworden was, blijkt wel hieruit, dat algemeen de geschiedenis als een bij uitstek geschikte stof voor den *redenaar* werd genoemd en dat eenvoudige, zakelijke mededeelingen als onaf en slechts als materiaal voor den opsierenden schrijver werden beschouwd.

Het overheerschen van deze bellettristische richting echter beteekent niet, dat de oude zakelijke en deskundige geschiedwetenschap geheel verdwenen was. Integendeel, onder de mannen, die niet tot de litteratuur behoorden, doch deelnamen aan het politieke leven, waren er steeds, die de geschiedenis van hun eigen dagen en van vroegeren tijd te boek trachtten te stellen. Het geluk heeft gewild, dat van het werk van één van dezen, Polybius, althans een belangrijk deel bewaard is gebleven. Hij is de man geweest, die Hellas bekend maakte met de geschiedenis en de staatsinstellingen van Rome, dat na 200 tot meesteres van het geheele Middellandsche-Zeegebied was uitgegroeid; hij is het ook geweest, die voor zijn na hem komende landgenooten en voor ons de voornaamste bron geworden is van kennis omtrent de zoo uiterst belangrijke periode van 250—150 v. Chr.

Hij was persoonlijk ten nauwste betrokken geweest bij een gedeelte der door hem beschreven gebeurtenissen, terwijl hij verder zijn inlichtingen uit de beste bronnen kreeg. Toen in 168 in den slag bij Pydna de Macedonische macht voorgoed vernietigd was, werd bij het sluiten van den vrede ook de Achaeische Bond wegens zijn pro-Macedonische gevoelens zwaar gestraft: Rome eischte de uitlevering van duizend gijzelaars uit de eerste kringen. Onder hen, die aldus gevankelijk naar Rome werden gevoerd, behoorde ook Polybius, die reeds belangrijke staatsbetrekkingen in zijn vaderstad had bekleed. Hij had het geluk de aandacht te trekken van hooggeplaatste Romeinen; met Scipio Aemilianus, den zoon van Aemilius Paulus, den overwinnaar van Macedonië, en later zelf de voornaamste veldheer van Rome en zijn tijd, sloot hij nauwe vriendschap. Toen hem na zeventien jaar verlof gegeven werd weer naar Hellas te vertrekken, keerde hij weldra vrijwillig naar Rome terug en diende bij den staf van Scipio. Van huis uit vertrouwd met Grieksche zaken en staats-

instellingen, werd hij door dezen levensloop tevens als weinigen vertrouwd met Rome en de Romeinsche staatsinstellingen en ingewijd in de geheimen van de Romeinsche regeeringsmethoden. Als vijand en gevangene naar Italië gekomen, heeft hij zich toch hier sterk laten imponeeren door Rome's macht en grootheid en werd hij een oprecht bewonderaar van het Romeinsche imperium. Zijn groote werk schreef hij om zijn landgenooten duidelijk te maken, dat de ontwikkeling, die in enkele tientallen jaren deze Italische stad tot meesteres van de geheele beschaafde wereld had gemaakt, geen toeval en geen wonder was, doch een natuurlijk gevolg van de wetten, die het historisch gebeuren beheerschen; een heerschappij, die dus ook door het overwonnen Hellas moest worden aanvaard. Het geheim van Rome's succes ligt volgens hem hierin, dat Rome het probleem van den besten staatsvorm, waarmede Hellas zoo lang had geworsteld, langs geleidelijken en natuurlijken weg had opgelost. Hellas was te gronde gegaan aan den strijd tusschen de Atheensche democratie en de Spartaansche aristocratie, terwijl ook de Macedonische monarchie geen rust en vrede had kunnen brengen. Te Rome echter was door den loop der omstandigheden de *gemengde* staatsregeling ontstaan en uit het juiste evenwicht der binnenlandsche krachten was de kracht van Rome te verklaren, zooals de zwakheid van de tegenstanders het gevolg was van innerlijke verscheurdheid, die door de fouten van het staatsbestel werd bewerkt. Dat is de les, die hij uit de Romeinsche geschiedenis trekt. Want evenals Thucydides was het ook hem niet alleen te doen om te beschrijven en te amuseeren, doch om het verloop der historie te begrijpen. Tegenover de romantische en bellettristische stroomingen der historiographie van zijn dagen noemt hij zijn eigen manier pragmatisch, zakelijk en bedoeld om leering, ook voor de toekomst, te verschaffen.

Al is de gedachte niet oorspronkelijk van Polybius en reeds door de oudere denkers geuit, toch is vooral door zijn werk de leer verbreid, dat niet alleen het leven der menschen, doch ook dat der staten zich afspeelt in een zekeren noodwendigen kringloop van opkomst, bloei en verval. Zóó vast was hij van de juistheid van deze stelling overtuigd, dat hij het zelfs waagde uit te spreken, dat ook Rome's rijk, noodwendig gegroeid door de onweerstaanbare werking van den tijd en door de onafwendbare verandering der geesten, even onafwendbaar eens weer zou ten onder gaan.

Polybius heeft van de Romeinsche staatsinstellingen het schema geteekend, dat klassiek geworden is. Men kan in zekeren zin zeggen, dat van de volken der oude wereld Hellas aan het Westen zijn cultuur, doch Rome zijn staat heeft nagelaten. Doch mogen dan al de Romeinen het

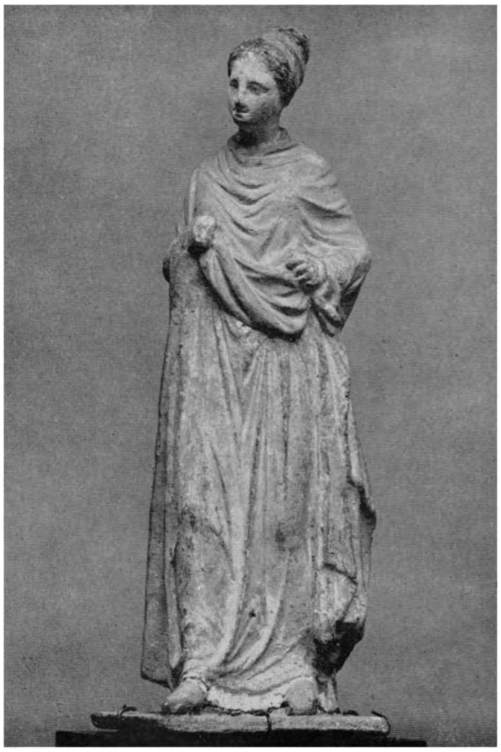

Boven: Sardonyx-camee, voorstellende Ptolemaeus II (285—246). Kunsthistorisches Museum te Weenen
Beneden: Tanagrabeeldjes (3e eeuw v. Chr.). Staatliches Museum te Berlijn

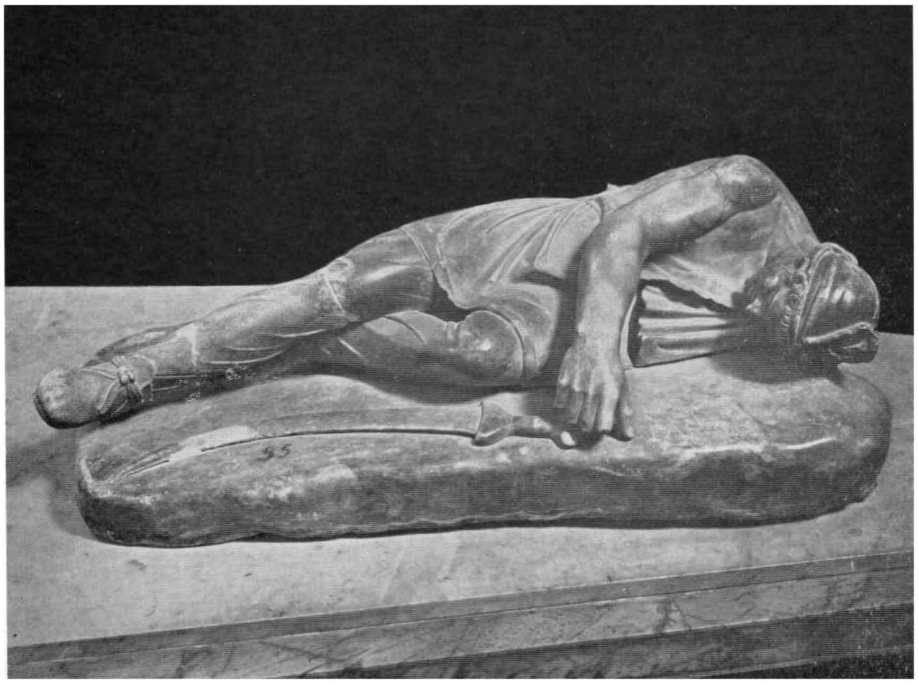

Boven: Borstbeeld van Philetairus van Pergamum (284—263 v. Chr.). Museo Nazionale te Napels. *Foto Alinari*

Beneden: Stervende Perzische soldaat. Pergameensch. Museo Nazionale te Napels *Foto Alinari*

instituut geschapen hebben, het is toch weer een Griek geweest, die dit instituut heeft beschreven en aan deze Romeinsche schepping haar plaats gegeven heeft in de theorie. Ja, in later tijd plachten de Romeinen zelf over hun staat en staatsleven slechts te spreken in aan de Grieken, vooral aan Polybius, ontleende termen.

Hoe verhield de Romeinsche staat zich nu tot de vormen, die de Grieken tot dusver gekend en beschreven hadden? Aan de oeroude monarchie, het oudste type van regeeringsvorm, dat in het Oosten ook het eenige was gebleven, had Hellas de republiek, in democratischen of in aristocratischen vorm, toegevoegd. Met Rome nu trad een staatsvorm binnen den gezichtskring, die zeker een republiek genoemd moest worden en toch opmerkelijke verschillen vertoonde tegenover de Helleensche stad-staten. Wel gold ook daar één stad, Rome zelf, als domicilie van den staat, maar tegelijk breidde de Romeinsche macht zich reeds in Polybius' tijd uit over het grootste gedeelte van het Italische schiereiland. De felle burgertwisten, die de steden van Griekenland hadden verscheurd, waren daar, hoewel de geschiedenis gewaagde van soortgelijke tegenstellingen, zóó geregeld, dat Rome's kracht naar buiten door deze inwendige spanningen nooit was geschaad. Hoe was dit te verklaren? Schoten dan de Grieksche staatsvormen toch in een vitaal punt te kort en stond men hier voor een nieuw verschijnsel?

Polybius heeft deze vraag ontkennend beantwoord en daarmede den Romeinschen staat als het ware ingepast in de Grieksche staatsleer. Doch hij voegde er aan toe, dat te Rome datgene in practijk was gebracht, wat den besten denkers en den grootsten wetgevers van Griekenland immer voor oogen had gestaan, doch wat daar nimmer ten volle was verwezenlijkt.

Rome immers was, volgens hem, een *gemengde* staat, waarin de voordeelen van de monarchie, de aristocratie en de democratie waren vereenigd, terwijl de nadeelen verbonden aan deze typen in zuiveren vorm waren vermeden of gecompenseerd. Terwijl de monarchie zich onderscheidt door de eenheid en de kracht van het uitvoerend bewind, doch bedreigd wordt door het gevaar, dat de vorst misbruik zal maken van zijn macht en tot een tyran zal worden, bezat immers te Rome de magistraat wel het volle imperium, de volledige uitvoerende macht, doch werd door de omstandigheid, dat hij deze macht tezamen met een collega uitoefende en na een jaar moest aftreden, weerhouden van tyrannie. Evenzeer was het wijs beraad der besten, dat het voordeel vormt van den aristocratischen regeeringsvorm, te Rome vertegenwoordigd in den senaat, waarin alles, wat economische en poli-

tieke standing bezat, was opgenomen. De groote volksmassa tenslotte kon in haar vergaderingen de hoogste en souvereine macht uitoefenen en haar vrijheid tegen overheersching van de machtigen waarborgen en handhaven. Zoo konden te Rome deze drie instellingen: uitvoerende macht, senaat en volksvergadering, alle de hun toekomende rechten uitoefenen, en daar zij elkander aanvulden en controleerden, elkaar dus binnen de perken houden, die de wet voorschreef.

Ondanks de ernstige bezwaren, die tegen Polybius' conceptie zijn in te brengen, welke te ontwikkelen hier te ver zou voeren, omdat dit ons brengen zou op het terrein van de Romeinsche cultuur, heeft deze theorie van de gemengde staatsregeling zulk een ingang gevonden, dat, gelijk wij boven reeds opmerkten, de Romeinen haar zonder meer hebben aanvaard, zooals bijvoorbeeld de beroemde redenaar en schrijver M. Tullius Cicero in zijn werk De Re Publica (Over den Staat). Zoo zien we het curieuze feit, dat zelfs op het gebied der staatswetenschap, het terrein, dat de Romeinen immer voor zich plachten op te eischen en waar zij hun overgeleverde traditie verre stelden boven de theorieën van de machtelooze Griekjes, toch Hellas den vreemden veroveraar als het ware cultureel heeft geannexeerd en tot een verwante macht heeft verklaard, waaraan ook de Griek zich, zonder zich te vernederen, kon onderwerpen. Bij vele Grieksche schrijvers zien we met nadruk Rome, ook al sprak het een andere taal, tot een Grieksche stad verklaard, in overoude tijden door vluchtelingen uit den Trojaanschen oorlog gesticht en sinds vele eeuwen door Hellas beinvloed. In de tegenstelling tusschen Griek en Barbaar, die identiek was met de tegenstelling tusschen beschaafd en onbeschaafd, behoefde dus geen verandering te worden gebracht.

Indien iets de eigenaardige zelfgenoegzaamheid van den Griekschen geest illustreert, een zelfgenoegzaamheid, die tot verstarring en tot afwijzing van allen vernieuwenden invloed van buitenaf heeft geleid, dan is het wel deze houding, die tegenover alles wat niet-Grieksch was werd aangenomen. Rome en het Romeinsche rijk, welks onderdanen de Grieken geworden waren, konden natuurlijk niet als barbaarsch worden genegeerd. Doch zoowel bij Polybius, als bij de na hem komende Grieken, die werken in het licht gaven over de Romeinsche geschiedenis en Romeinsche figuren, is het kenmerkende, dat zij de gelijkheid en vergelijkbaarheid van het Grieksche en Romeinsche opzoeken en uitwerken, en zoo weinig oog hebben voor de fundamenteele *verschillen*. Nu kan hiertegen worden opgemerkt, dat inderdaad de Italische en Helleensche volken van oorsprong nauw verwant waren en dat de toenemende helleni-

seering van Rome en het Westen het uitwisschen van de verschillen in de hand werkte. Doch daar staat tegenover, dat, zij het op andere wijze, ook tegenover andere volken deze zelfde houding werd aangenomen. Terwijl men Rome geestelijk assimileerde en annexeerde, werden andere vreemde culturen *genegeerd.*

Hoe anders was nog de mentaliteit geweest van een man als Herodotus, die een open oog had gehad voor de wonderen van het Oosten en deze, zooveel hij met zijn beperkte middelen kon, had nagevorscht. Nu daarentegen zien we tot onze verbazing, dat bijvoorbeeld te Alexandrië Grieken, en nog wel Grieksche geleerden, die toegerust waren met alle hulpmiddelen van een heerschende klasse, leefden temidden van de Egyptische traditie en de Egyptische monumenten zonder deze hun aandacht waardig te keuren. En evenzoo ging het in Voor-Azië. Waar niet inheemschen zelf, na Grieksch geleerd te hebben, hun cultuur in Grieksche werken hebben vastgelegd, gingen deze beschavingen spoorloos te gronde, zonder dat de Grieksche wetenschap zich er om bekommerde. Het is dan ook een bewijs voor de stelling, dat Alexander zich *geestelijk* had losgemaakt van het Griekendom, dat hij ook aan zijn andere onderdanen en hun kwaliteiten aandacht wilde besteden.

Wel lieten in Egypte de Ptolemaeën zich door de Egyptenaren huldigen als Pharao's en ontzagen zij de oude religie en cultuur, wel werden nog hun decreten niet alleen in het Grieksch, doch ook in het Egyptisch en in het oude hieroglyphenschrift op de monumenten aangebracht, wel konden nog eeuwen lang de Egyptische priesters het oude schrift zonder veel moeite lezen, zoodat bij een bezoek van den Romeinschen prins Germanicus (20 n. Chr.) een priester nog den inhoud van een inscriptie van Thuthmosis kon voorlezen en vertalen, doch geen Alexandrijnsch geleerde heeft ooit, voor zoover wij weten, zich de moeite getroost den sleutel tot deze wonderlijke, geheimzinnige wereld ter hand te nemen en deze taal en de beschaving, die zij overleverde, te bestudeeren: men bleef de kennis van den ouden tijd uit Herodotus putten.

Een Egyptisch priester, Manetho, heeft getracht in het Grieksch de geschiedenis van zijn volk aan de nieuwe heerschers bekend te maken. Een chronologisch geordende lijst van koningen en dynastieën, het eenige belangrijke fragment van zijn werk, dat voor ons — op indirecte wijze — bewaard gebleven is, bewijst, dat hij over uitnemende bronnen en uitgebreide kennis moet hebben beschikt, en dit heeft kostbare diensten bewezen, toen eindelijk in de negentiende eeuw de Westersche wetenschap met ontzaglijke moeite de ontsluiting van de Egyptische beschaving

ter hand nam, hetgeen de Grieken nog zonder moeite hadden kunnen doen, maar steeds verwaarloosd hadden.

Ongeveer op dezelfde wijze ging het met de historie van Mesopotamië. Daar heeft de Grieksche wetenschap gebruik gemaakt van de astronomische gegevens, die vele eeuwen lang in Babylon waren verzameld. Doch Babylon zelf en de oude monumenten van het Tweestroomenland hebben zij zonder er ooit een spoor van belangstelling voor getoond te hebben tot puin laten vervallen. Ook hier was het een inheemsch priester, Berossus, die de geschiedenis van zijn volk in het Grieksch opteekende. Zijn werk wordt door Grieken herhaaldelijk vermeld, doch belangstelling om zelf dit terrein te bestudeeren heeft ook hij blijkbaar niet vermogen te wekken.

De in het Grieksch geschreven historische litteratuur der Joden is, in tegenstelling tot de werken van Manetho en Berossus, voor een deel bewaard gebleven; hetgeen zeker wel te danken is aan de belangstelling van de Christenen voor de voorgeschiedenis van het Evangelie en voor het volk, dat de drager was geweest van de Oud-Testamentische beloften.

De talrijke en ontwikkelde Joden van Alexandrië waren zelfs een belangrijke litteratuur rijk, waarvan we de vertaling van het Oude Testament in het Grieksch, de Septuaginta, reeds eerder noemden. Ook de boeken der Maccabaeën, opgenomen onder de apocryphe boeken van het Oude Testament, zijn in het Grieksch geschreven en vertoonen duidelijk den invloed van Grieksche historiographie. Meer philosooph en apologeet was de geleerde Philo Judaeus, die omstreeks het begin van onze jaartelling in talrijke werken den Joodschen godsdienst uiteenzette en door allegorische uitlegging van het Oude Testament trachtte aan te toonen, dat de philosophische systemen van Plato en de Stoa met de aan het Joodsche volk geopenbaarde religie vereenigbaar zijn. Zijn methode van redeneeren heeft grooten invloed gehad op de latere Christelijke theologen, die zich geplaatst zagen tegenover het probleem hoe het Christendom en de heidensche cultuur zich tot elkaar verhielden.

Den historicus Flavius Josephus zou men den Joodschen Polybius kunnen noemen. In den grooten opstand, die tenslotte tot de verwoesting van Jerusalem heeft geleid (66—70 na Chr.), was hij aanvankelijk een aanvoerder der rebellen. Na de heldhaftige verdediging van de Galileesche bergvesting Jotapat viel hij den Romeinen in handen en verzoende hij zich met zijn overwinnaars. Tevergeefs trachtte hij, hoog in de gunst staande bij den veldheer, later keizer, Vespasianus en diens zoon Titus, door bemiddelend optreden zijn volk en Jerusalem van den ondergang te redden. Na den oorlog schreef hij een geschiedenis van dezen laatsten

kamp en een volledige geschiedenis van het Joodsche volk, beide werken in het Grieksch. Wanneer het zijn doel geweest is voor de grootsche geschiedenis van Israel begrip en waardeering te wekken bij het Grieksch-Romeinsche intellectueele publiek, dan heeft zijn poging niet veel resultaat gehad, want toen zijn jongere tijdgenoot Tacitus, een beroemd Romeinsch historicus, den Joodschen opstand ging beschrijven, gebruikte hij liever een anti-Semitische, Grieksche bron, dan de werken van den man, die deze geschiedenis zelf had medebeleefd.

DE HELLENISTISCHE PHILOSOPHIE

De Stoa

Met Plato en Aristoteles had de Helleensche philosophie haar hoogtepunt bereikt. Ieder op zijn wijze hadden deze beide grooten getracht wereld en leven te begrijpen, in het vaste vertrouwen, dat op het juiste inzicht ook een redelijke, naar het goede strevende, leefwijze zou moeten volgen. Wel zetten leerlingen hun arbeid en hun scholen voort, doch de machtige drang tot weten en begrijpen, die deze leermeesters had gedreven, verflauwde weldra. De Peripatetische school loste zich weldra op, het door Aristoteles begonnen cultuur-historische werk werd niet te Athene in het Lyceum, doch te Alexandrië in het Museum voortgezet. Plato's school, de beroemde Academie, bleef in stand, doch veranderde weldra van karakter. In plaats van critisch werd zij meer en meer sceptisch gericht en zocht haar voornaamste kracht niet meer in den opbouw of uitbouw van het Platonisch systeem, doch in critiek op nieuw-opkomende scholen. Maar het, soms voorbarig en roekeloos, soms streng wetenschappelijk en critisch, zoeken en oordeelen, dat de Sophisten en Socrates had bekoord, was niet meer naar de smaak van den Hellenistischen mensch, die losgeraakt was van zijn stad-staat en de traditie en in de eerste plaats verlangde naar vastheid en de rust van een stelsel, dat hem persoonlijk den weg wees naar een gelukkig leven. Het waren de nieuwe scholen van Zeno en Epicurus, die, zelf voortgekomen uit deze geestesgesteldheid, zulk een vaste leer boden en daardoor de leiding wonnen van het geestelijk leven in de laatste eeuwen vóór Christus.

Zeno, een koopman uit Cyprus, kwam op een reis te Athene, waar hij, doordat hij op de markt een boekverkooper hoorde voorlezen uit een van de werken, die hij te koop bood, als het ware tot de wijsbegeerte werd bekeerd. Het meest werd hij gegrepen door de figuur van Socrates, zooals die in de school van Antisthenes en de Cynici voortleefde, als de wijze, die, boven alle aardsche goederen verheven, den weg tot het geluk had

gevonden. Toch sloot hij zich niet blijvend bij de Cynici aan. Omstreeks 310 v. Chr. stichtte hij een eigen school te Athene, die naar de plaats, waar zij gehouden werd, de Beschilderde Zuilengang, Stoa Poikilè, weldra den naam van Stoa ontving.

Wel predikte ook Zeno de absolute waardeloosheid van alle uiterlijke goederen ten opzichte van het ware geluk, doch, terwijl de Cynici deze goederen meden en als het ware ontvluchtten, alsof zij er door besmet zouden worden, wilde Zeno zulk een van zwakheid getuigende vrees niet als gewettigd erkennen, hetgeen de houding van de Stoa tegenover wetenschap en cultuur geheel anders maakte dan die der Cynici. Terwijl deze laatsten slechts een afwijzend, een negatief standpunt innamen, werd in de Stoicijnsche school, in principe reeds door Zeno zelf, een alomvattend en stelselmatig afgerond wijsgeerig *systeem* opgesteld; de in later tijd gewone indeeling van de wijsbegeerte in logica, physica en ethica stamt van hen, en al deze onderdeelen der philosophie werden in hun kring met ijver beoefend. Desondanks evenwel kan de latere beschouwer zich moeilijk onttrekken aan den indruk, dat toch eigenlijk de levensleer, de ethiek, het geweest is, die hun bijzondere aandacht heeft gehad, terwijl physica en logica een meer dienende rol hebben gespeeld als ondergrond en achtergrond van hun leer omtrent het zedelijke doel van den mensch. En ongetwijfeld is het dit gericht zijn op de practijk des levens geweest, dat aan de Stoa haar overwegende beteekenis in de geesteswereld van den Hellenistischen en den Romeinschen tijd heeft gegeven en haar twee eeuwen lang tot de religie van de ontwikkelden heeft gemaakt.

Bij Zeno schijnt, onder den invloed van de Cynische school, voorop gestaan te hebben de prediking van een levensleer, waardoor alle goederen en alle handelingen uit het oogpunt van de deugd beoordeeld zouden worden. En als een tweede Socrates leefde hij ook naar zijn eigen voorschriften en won door zijn edel karakter en ingetogen levenswandel de aanhankelijkheid van zijn leerlingen en de algemeene achting van zijn tijdgenooten. Zijn opvolger als hoofd van de school was Cleanthes, volgens de overlevering een hoogst eenvoudig man, die door noeste vlijt zich ontwikkeling had verworven. Meer nog dan zijn leermeester was hij eigenlijk meer prediker dan leeraar. Van hem is ons een dichterlijk gebed, een hymne aan Zeus, bewaard gebleven, dat het gevoel van onvoorwaardelijke overgave en eerbied jegens het opperwezen dieper en aangrijpender onder woorden brengt dan eenige andere uiting in de litteratuur der Oudheid. Voor hem zijn de tallooze goden der Grieksche religie opgegaan in den éénen god, dien hij Zeus noemt, doch die tegelijk de wereldwet en het goede vertegenwoordigt, met wien hij zich zelf één

en verbonden gevoelt. We zouden ons gemakkelijk kunnen denken, dat in zijn lijn voortgaande de Stoa meer een pantheistische religie dan een wijsgeerig stelsel zou zijn geworden. Dat dit, hoewel deze religieuse inslag immer gebleven is, toch niet is geschied, was het werk van het derde schoolhoofd, Chrysippus, dien men in de Oudheid den tweeden stichter van de Stoa noemde. In tegenstelling tot zijn voorganger was hij bij uitstek een systematicus en dogmaticus van buitengewone begaafdheid. Van hem vertelde men later, dat hij tot zijn leermeester Cleanthes zou hebben gezegd: „Geef mij slechts uw leerstellingen en ik zal de bewijzen er voor vinden". In honderden boeken heeft hij de leer van de Stoa tot in alle onderdeelen uitgewerkt. Op litterairen vorm lette hij daarbij nauwelijks en hieraan is het wel te wijten, dat zijn oorspronkelijke werken verloren zijn gegaan, hoewel de inhoud ervan is blijven voortleven in het Stoicijnsche systeem, dat ons door het nageslacht is overgeleverd. Latere Stoicijnen hebben natuurlijk op allerlei punten persoonlijke meeningen gekoesterd, wijzigingen en verbeteringen aangebracht, doch als geheel was het stelsel voltooid. In tegenstelling tot de onbeperkte „vrijzinnigheid" van het oude Helleensche denken, ontmoeten we hier voor het eerst een dogmatisch vastgelegd geheel, welks aanhangers men als orthodox zou kunnen betitelen, die wel verdediging en verduidelijking van hun leer, doch geen afwijking meer willen toelaten.

Vele bestanddeelen van haar leer ontleende de Stoa aan haar voorgangers; de eenheid ontstond door de niets-ontziende consequentie, waarmede deze deelen met elkander in overeenstemming werden gebracht en volgens een vast grondbeginsel werden gewaardeerd en opgebouwd. Zeno en Chrysippus ontleenden soms wel hun bouwsteenen aan anderen en vroegeren, doch zij voegden die in hun eigen gebouw.

Den grondslag voor dit gebouw leverden de oude Ionische natuurphilosophen. Daar vonden zij, die het zedelijk leven op een enkel principe baseerden, dezelfde „eenheid" in de beschouwing van den kosmos, hetzelfde monisme en rationalisme, dat hun eigen geest kenmerkte. Van de op empirie steunende beschouwingen en berekeningen der mathematische astronomen waren zij afkeerig; hierboven vermeldden we reeds, dat Cleanthes zelfs meende, als zou Hipparchus, die de aarde, en daarmede den mensch en diens leven, uit het middelpunt wilde verbannen, wegens goddeloosheid vervolgd moeten worden.

Liever sloten zij zich aan bij Heraclitus van Milete, die den kosmos zich nog gedacht had als uit één allesomvattende oerstof gebouwd. Als die eene oerstof dachten zij zich het vuur, oneindig beweeglijk en allesdoordringend, waartoe eenmaal alle andere elementen zouden terugkee-

ren. Het schijnt vreemd, dat de Stoicijnen, die slechts één geestelijk goed, de Deugd, erkenden, dus consequent materialistisch waren. Toch is dit ontwijfelbaar het geval: den geest en de ziel dachten zij zich stoffelijk, doch van een bijzonder fijne geaardheid, die de andere, grovere, stoffen doordringt en beheerscht als een alomtegenwoordige energie, nauw verwant aan het oervuur, waaruit alles is geworden, en daarom in staat de wetten van deze „Natuur" te onderkennen.

Uit het feit, dat de ziel redelijk is en door de rede wordt beheerscht, volgt, dat ook de kosmos, die in wezen van de ziel niet verschilt, redelijk moet zijn en dat de rede de hoogste wet is op alle terrein.

Kennis van den kosmos ontvangt de mensch alleen langs materieelen weg door de zintuigen, waarbij de menschelijke rede de indrukken ordent en onderscheidt tusschen schijn en waarheid. De weg, waarlangs de eene mensch den anderen kennis kan mededeelen en hem van waarheid kan overtuigen, door zich te beroepen op de zintuigen en de rede, is de taal, die den mensch van nature eigen is en die dus eigenschappen bezit, welke door hem niet willekeurig veranderd kunnen worden. Hetgeen met woorden en begrippen beredeneerd en bewezen kan worden, is dus redelijkerwijze waar en betrouwbaar. Daarom hebben de Stoicijnen aan de logica een buitengewone waarde gehecht; de formeele logica, die door Aristoteles was ontworpen, werd door hen zelfstandig bestudeerd en uitgebreid; ook de taal had hun aandacht en voor den opbouw der grammatica verwierven zij zich groote verdiensten. Maar toch is er ook op dit terrein een groot onderscheid tuschen hen en de philologen van Alexandrië. Terwijl deze laatsten den tekst historisch en aesthetisch trachtten te verstaan en te interpreteeren, is voor de interpretatie van de Stoicijnen typisch, dat voor hen de leering, die uit een geschrift te trekken viel, voorop stond. Vooral Homerus hebben zij meer als wijsheidsleeraar en als „bijbel" der Grieken uitgelegd, dan als dichter uit het grijs verleden.

Op ons maken hun subtiele redeneeringen en abstracte argumentatie soms den indruk van woordenspel en spitsvondigheid. Doch zelf hebben zij daaraan in vollen ernst geloof gehecht en er streng aan vastgehouden. Want tenslotte ging het hun boven alles om de practijk en de toepassing van hun beginselen in het werkelijke leven. De zedeleer, de ethiek, was voor hen de bekroning en het doel der wijsbegeerte. De Stoicijnsche leeringen mogen in later tijd vergeten zijn, de figuur van *den Stoicijn*, die in volle verzekerdheid onbewogen doorstaat al wat het leven brengen kan, is blijven voortleven in de herinnering van het nageslacht.

Voor de Stoicijnen was de natuur één, materieel en tevens tot in alle deelen doortrokken van den geest, die van de materie niet principieel

verschilt. Tusschen alle deelen van den kosmos bestaat dus een wezensverwantschap en contact; één druppel wijn, zeiden zij, vermengt zich met den ganschen oceaan, en zoo staat elke daad en elk gebeuren in contact en in wisselwerking met het geheel van den kosmos, de Natuur. De wetten van de Natuur beheerschen zoowel het geheel als alle onderdeelen. De mensch is als een hond, die is vastgebonden aan een rijdenden wagen: hij kan trekken en rukken, en wordt toch telkens pijnlijk teruggesleurd door de kracht, waarmede zijn hoofdigheid hem in conflict brengt. Gelukkig is hij, die inziet, dat hij zich naar die wetten der Natuur moet schikken, die vrijwillig datgene doet, waartoe zijn diepste aanleg hem dwingt. Uiterlijke goederen behooren niet tot het wezen van den mensch; hij kan die nimmer zich zóó eigen maken, dat zij niet weder verloren kunnen gaan. Het ware wezen van den mensch is geestelijk, alleen geestelijke goederen, wijsheid en deugd kunnen hem waarlijk gelukkig maken en vormen een bezit, dat voor geen enkele uiterlijke macht aantastbaar is. De Stoicijnen, al hechtten zij aan uiterlijk goed geen eigen waarde, verwierpen nochtans de cultuur niet, omdat inzicht en kennis moeten leiden tot het uiteindelijke doel der wijsheid. Wanneer de mensch eenmaal ingezien heeft, dat niets dan de deugd een goed is, zal hij in ongestoorde zielsrust volkomen vrij en gelukkig kunnen leven. Om deze stelling boven allen twijfel te stellen en op de meest absolute wijze te handhaven, schrikten zij voor geen paradox terug: de ware wijze zal zelfs gelukkig zijn op de pijnbank, hij zal vrij, ja een koning zijn, wanneer hij in boeien is geklonken en als slaaf wordt verkocht, hij zal tevreden zijn, wanneer goed en bloed hem ontnomen wordt. Het gansche heelal en al zijn krachten zal hem wellicht kunnen verpletteren, doch nimmer hem vrees kunnen aanjagen, noch hem werkelijk schade toebrengen.

Dit alles geldt in absoluten zin alleen voor den waren wijze, die tot volmaakt inzicht gekomen is. Het spreekt vanzelf, dat verreweg het grootste deel der menschheid dezen trap van volmaaktheid en onaantastbare hoogheid bij lange na niet bereikt; slechts van enkelen, zooals Zeno en Socrates, namen de Stoicijnen aan, dat zij tot deze volkomenheid waren opgeklommen. De meerderheid der menschheid echter is verzonken in een nacht van onkunde en misverstand; zij jagen naar hetgeen nooit bevredigen kan, in volkomen miskenning van wat hun werkelijke natuur van hen eischt. Zelfs gingen de Stoicijnen in hun rigorisme zoover, dat zij *alle* menschen tot volkomen dwazen verklaarden. Want deugd is een absoluut begrip; wie haar in eenig onderdeel mist, wie nog lijdt aan eenige zwakheid, bezit haar niet, want deugd en inzicht zijn één

en ondeelbaar en kunnen niet gedeeltelijk verworven worden. Men verdrinkt, zeiden zij zelf, even goed onder één voet water, als onder duizend.

Hoe heeft een leer, die allen, of bijna allen, verwees naar den afgrond van onkunde en ongeluk, dan toch zulk een invloed kunnen verwerven? Daardoor, dat het gepredikte ideaal, al mocht het zelf onbereikbaar zijn, op de levenspractijk een aantrekkende en stimuleerende werking uitoefende. Die practijk des levens dwong de Stoa tusschen absolute wijzen en absolute dwazen een klasse te erkennen van hen, die voorwaarts streefden, die „vorderingen maakten". Voor deze Stoicijnen, die zichzelf zeker geen absolute wijzen hadden durven noemen, doch die er met ernst naar streefden te leven volgens de wetten der Natuur, werd deze wijsbegeerte tot een religie van de *plicht*. Want bij nader toezien volgen uit deze rigoreuse, aan de wereld vreemd schijnende grondstellingen, toch consequenties, welke juist in die dagen van buitengewoon practisch belang waren. Inderdaad is de ethiek van de Stoa geheel individualistisch: het gaat uitsluitend om de zelfgenoegzaamheid van den enkelen wijze, die door geen band van bloed of liefde gebonden is aan iets buiten zijn eigen geest. Maar deze zelfde geest leert hem, dat hij desondanks niet alleen in de wereld staat, doch in en voor deze wereld moet werken. In een tijd, dat de band van den enkeling met zijn staat en volk steeds losser werd, waarin hoe langer hoe meer de leuze opgeld deed, dat ieders vaderland daar is, waar het hem goed gaat, wees de Stoa met nadruk haar leerlingen op hun sociale plicht, de plicht om te leiden en richting te geven, onbekommerd om den uitslag van hun pogen. En deze gemeenschap, waarop de Stoicijn gewezen werd, was niet meer de enge kring van een polis, zelfs niet de wijdere groep der Hellenen, gesteld tegenover de Barbaren. Onderscheid tusschen burger en vreemde, zelfs het onderscheid tusschen slaaf en vrije, niet van nature ontstaan, doch gevolg van menschelijke regeling, bestond voor hen niet meer. Slechts de deugd maakt vrij en de eenig ware slaaf is hij, die slaaf is van uiterlijke omstandigheden. Kosmopolieten, wereldburgers, noemden zij zich, en tegenover en boven de burgerrechten, die het oude Hellas gekend had, stelden zij menschenrechten en menschenplicht. Als boven de op traditie en historie berustende instellingen van het positieve recht uitgaande eischten zij een plaats voor een „natuurrecht", dat aan het positieve recht zijn sanctie behoort te geven, wil het geldig zijn voor het geweten der onderdanen. Zoo goed als de Stoa den enkeling waarschuwde tegen egoisme en hem zijn sociale taak voor oogen hield, zoo hield het den Hellenistischen Staat, waarin persoonlijke willekeur en vorstenabsolutisme den grondslag scheen te

vormen van recht en maatschappij, voor, dat nochtans „van nature" dit vorstenrecht en die vorstenwillekeur zich zouden moeten buigen voor een hoogeren norm, voor het recht der Natuur, om geldig recht te kunnen zijn. En op den duur is hun woord op de geldende moraal ook niet zonder uitwerking gebleven.

Ook de goden hebben hun plaats in den kosmos. In wezen is de geheele kosmos van den geest doordrongen en door de rede beheerscht en daarom goddelijk van aard. In de beroemde hymne van Cleanthes wordt dit pantheisme duidelijk uitgesproken, want de god, dien hij met den naam Zeus aanroept, is één met de Natuur zelf. Doch ook de afzonderlijke natuurkrachten gaan op redelijke wijze te werk en kunnen dus als personen, als godheden, gedacht worden. Daar ook de mensch met rede is begaafd, is hij den goden verwant en met hen van één geslacht. Tusschen goden en menschen kunnen dus banden van recht en plicht bestaan. Dit juiste besef ligt ten grondslag aan de volksreligie met haar tallooze godenfiguren en, van zedelijk standpunt beschouwd, soms zeer bedenkelijke mythen. Daarom is deze volksreligie niet waardeloos, maar berust intuitief op de omstandigheid, dat de goden zich om de menschen bekommeren en dat de menschen om gelukkig te zijn met die hoogere machten in vrede leven moeten. De verhalen omtrent de goden hebben, wanneer men ze slechts juist opvat, een dieperen zin, die door allegorischen uitleg kan ontdekt worden; in kinderlijken vorm leeren zij de schare hetzelfde, als de philosophie den wijze leert. Vroegere philosophen waren dikwijls in botsing gekomen met de religie van het volk; de Stoa echter, ontstaan in een tijd van toenemend religieus syncretisme, zag in de religie een steun, een voorstadium voor de ongeletterden en voor den philosooph een machtig hulpmiddel, daar hij zich als argument voor zijn stellingen kon beroepen op de oeroude wijsheid der vaderen en het getuigenis van alle volken.

Zelfs in de mantiek, de practijk van het waarnemen van voorteekens en orakels, in het uitleggen van droomen en in de, uit het Oosten steeds meer opdringende en aan de vorstenhoven erkende, sterrenwichelarij zagen zij bondgenooten. Immers in het feit, dat de vlucht van een vogel of een afwijking in een offerdier komende gebeurtenissen voorspelde, in het feit dat gebeurtenissen op grooten afstand weerspiegeld werden in een droom of „gezicht", in den invloed, dien de stand van een sterrenbeeld zou hebben op het geheele leven van hem, die onder dien stand werd geboren, zagen zij even zoovele bewijzen van hun grondstelling, dat alle deelen van den kosmos met elkander in samenhang, sympatheia, stonden.

De absolute suprematie van de rede en de absolute onderwerping van al het dwaze en onverstandige aan het inzicht, welke uit de leerstellingen der Stoicijnen volgden, maakten hen in principe tot monarchisten. Het schijnt redelijk, dat het zwakke en hulpbehoevende de leiding aanvaardt, die een sterkere en wijzere macht kan en wil geven, in het belang van de geleiden zelf. Zoo kon de Stoa zonder moeite zich aansluiten bij de absolutistische theorie van haar dagen, die er van uitging dat de vorsten de natuurlijke, door de goden zelf aangewezen leiders der volken waren; daarmede was, al mocht dan in de practijk de goddelijke roeping der vorsten dikwijls een fictie zijn, toch in theorie de afkeer, dien de Griek altijd gekoesterd had tegen den, als het ware in een hoogere spheer geplaatsten, monarch overwonnen.

Aldus paste de Stoa op voortreffelijke wijze in de gewijzigde levensomstandigheden, die geen polis, geen goden van de stad, geen politieke vrijheid van allen meer kenden. Aldus is de Stoa inzonderheid de leer geworden voor hen, die, terwijl zij zeer goed gevoelden, dat slechts innerlijke vrijheid hun overgebleven was, niettemin zich tot een taak en plicht voor de gemeenschap geroepen voelden.

Zeer groot is de invloed van deze school in de Hellenistische wereld geweest. Reeds Zeno werd door koning Antigonus Gonatas uitgenoodigd hem raad te geven in zaken van wetgeving en bestuur. Doch haar grootsten invloed heeft zij verkregen door den ingang, dien zij onder de Romeinen heeft gevonden. De daar heerschende aristocratie was van voorvaderlijke tijden af opgegroeid in de traditie, dat het dienen van den Staat de eenig ware roeping was van den vrijen, adellijken Romein, dat de absolute gehoorzaamheid aan de wet niet een belemmering van de libertas (de vrijheid), maar de vervulling en de inhoud van die vrijheid was. Deze Romeinsche virtus (het woord beteekent letterlijk mannendeugd) toonde een verrassende overeenkomst met de plichtsbetrachting en het volgen van de wet der Natuur, die de Stoa predikte. De besten onder hen vonden hier ook de zedelijke rechtvaardiging van het gezag, dat hun eigen heerschersvolk uitoefende over anderen; zij grondden het Romeinsch gezag op de overtuiging, dat de onderwerping van vreemde volken slechts dan gerechtvaardigd was, wanneer zij beteekende het wegnemen van de vrijheid zichzelf en anderen kwaad te doen. De humanitas, de eerecodex, dien de Romeinsche gentleman volgde, een factor, die tot in de huidige moraal zulk een belangrijke rol speelt, ontstond uit de enting van de Stoicijnsche plichtenleer op de oud-Romeinsche traditie.

De Epicureeërs

De diametrale tegenstelling tot de Stoicijnen waren Epicurus en zijn school. Epicurus, ongeveer een tijdgenoot van Zeno, zocht evenals deze in de philosophie minder naar theoretische en exact-wetenschappelijke resultaten, dan wel naar een levensleer, die geluk brengen zou; en evenals Zeno zocht en vond hij aansluiting bij de oude Ionische natuurphilosophie. Hij vatte de leer van Democritus weer op, die van meening was geweest, dat er niets bestaat dan atomen en ledige ruimte, waarin de tallooze atomen zich toevallig volgens mechanische wetten met elkander verbinden. In de moderne wetenschap heeft de aanvaarding van deze theorie als werkhypothese geleid tot een steeds verder indringen in de materieele wereld, tot groote resultaten op het gebied van scheikunde en natuurwetenschap. Doch een dergelijke opvatting en voortzetting lag den Griek Epicurus nog verre: hij gebruikte dezen materialistischen grondslag slechts om daarop de leer te bouwen, dat dus de mensch in dit, zijn kort en toevallig leven, slechts te rekenen heeft met datgene, wat hem persoonlijk aan geluk kan ten deel vallen. En geluk is voor hem de grootst mogelijke som van genietingen. Naar het Grieksche woord hèdonè, genieting, wordt deze opvatting dan ook de hedonistische genoemd.

Natuurlijk bedoelde Epicurus met „genot" niet de grove uitspatting, die de massa gewoonlijk onder dit woord verstaat. Integendeel meende Epicurus, dat alleen verfijnd intellectueel genieten geen wrangen nasmaak laat en tot een blijvende bron van lust worden kan. De wijze zal op verstandige wijze lust en onlust tegen elkander afwegen. Toen Epicurus op zijn sterfbed lag, gekweld door felle pijnen, troostte hij zijn omgeving met de woorden, dat hij niet ongelukkig was, daar de herinnering aan een gelukkig leven opwoog tegen de pijn van het oogenblik.

Epicurus leerde dan ook, in lijnrechten strijd met de Stoa, dat de wijze zich *niet* moet inlaten met de nooden en smarten van zijn medemenschen, die zijn eigen gemoedsrust zouden kunnen verstoren. De goden, zoo ze bestaan, doen niet anders; immers wanneer zij zich bekommerden om het leed der stervelingen zouden zij niet gelukkig kunnen zijn. Wanneer zij bestaan, dan oefenen zij hun macht uit in sereene rust en ongenaakbaarheid, zonder zich te bekommeren om de wezens op aarde, die het object zijn van hun besluiten en daden. Vaderland, burgerplicht, staatsdienst, zelfs het huwelijk, het zijn alle lasten, waarmede de menschen zich onnoodig kwellen. De dood is het absolute einde en de ongestoorde rust van alle moeite en zorg, welke niemand behoeft te vreezen. Een groot goed daarentegen is de vriendschap, welke lust schenkt, zonder lasten op te leggen.

Wetenschappelijk heeft de school van Epicurus, soms naar de plaats van samenkomst ook wel de Tuin genoemd, weinig te beteekenen gehad, ook al moeten we bedenken, dat we haar eigenlijk alleen kennen uit de geschriften van tegenstanders, die den onsympathieken kant uiteraard het meest naar voren brengen. Doch niet te betwijfelen is, dat zij in ruimen kring grooten bijval heeft gevonden. Terwijl het sociale type van menschen in de Stoa meer bevrediging vond, was de leer van Epicurus als het ware de formuleering van de levenshouding, die tallooze egocentrische menschen in de practijk reeds lang voor zich gekozen en in toepassing gebracht hadden. Gewone burgers, die in een rustig rentenierssbestaan hun ideaal vonden, zoo goed als artisten en vrijgeesten, die zich wenschten uit te leven, konden deze leer aanvaarden. Het woord Epicureeër is spreekwoordelijk gebleven voor den egoisten levenskunstenaar en fijnproever. Energieke avonturiers echter, die het leven als sport beoefenden, werden evenzeer onder hen gevonden.

Doch ook een anderen kant heeft het Epicurisme gehad, welken we leeren kennen uit het groote leergedicht van den Romein T. Lucretius Carus. Voor dezen grooten dichter is de leer van Epicurus geen vrijbrief geweest om een lustig en zorgeloos leven te leiden, doch een uitweg uit de wereld van bijgeloof en doodsangst, waarin hij had geleefd, gekweld door de gedachte aan de verschrikkingen van den Hades. De leer der atomen is voor hem een bevrijding van de gedachte steeds te leven in de macht van booze en willekeurige machten, van vrees voor de goden. Het is dit diepe gevoel, dat de droge stof van een materialistische philosophie onder zijn handen gemaakt heeft tot een der prachtigste gedichten, die de Oudheid heeft nagelaten. Zeker stond hij niet alleen onder dezen druk; de grafschriften leeren ons ten duidelijkste, dat velen met hem het niet-zijn en de rust der vernietiging als hun laatsten troost beschouwden.

De Nieuwe Academie en de Middelste Stoa

Heftig hebben deze beide scholen, de Stoa en die van Epicurus, elkander bestreden; zonder elkander te kunnen overtuigen, daar immers hun dogmatisch vastgelegde uitgangspunten sterk van elkaar verschilden. Wel stelden beide scholen het geluk van den mensch als hun doel, doch daar zij over het wezen van den mensch geheel verschillende gedachten koesterden, die beide zijden wel beredeneeren, doch niet bewijzen konden, bleef hun polemiek even fel als onvruchtbaar.

Een ander standpunt werd ingenomen door een derde partij, welke zich tegen beide dogmatische scholen keerde, de Academie, die in de

tweede eeuw voor Chr. nog eenmaal tot nieuw leven ontwaakte en tegen het dogmatisme in het algemeen den strijd aanbond.

De leider van deze zgn. Nieuwe Academie was de geleerde scepticus Carneades, die omstreeks 150 v. Chr. de leiding van de oude school van Plato verkreeg.

Als een tweede Socrates heeft hij geen geschriften nagelaten, doch zich beperkt tot mondelinge voordrachten. Zijn kracht lag voornamelijk in de critiek, die hij op andere scholen uitoefende en zulk een scherpzinnige debater was hij, dat hij van elke zaak zoowel het voor als het tegen even overtuigend wist uiteen te zetten. Eenmaal als gezant te Rome vertoevend, hield hij een voordracht over het onderwerp, dat de Staat op het Recht gegrond moest zijn; den volgenden dag echter betoogde hij even welsprekend en overtuigend, dat niet recht, doch macht en eigenbelang het fundament van den staat vormen. Den ouden Cato, den strengen zedemeester van Rome in die dagen, scheen zulk een vaardigheid zóó gevaarlijk toe, dat hij in den senaat onmiddellijke wegzending van dezen gevaarlijken man voorstelde. Carneades kon zoo spreken, omdat hij met de feiten wilde aantoonen, dat de menschelijke geest altijd subjectief blijft en dat een absoluut criterium voor de waarheid niet te vinden is. De zwakke punten in de systemen zoowel van de Stoa als van Epicurus werden door hem onbarmhartig blootgelegd, daar naar zijn meening beide stelsels berustten op vooroordeelen en onbewezen praemissen. Maar ter anderer zijde wilde hij toch niet, zooals Cato vreesde, een volslagen nihilist zijn. Hoewel hij ten opzichte van het waarheidsprobleem sceptisch stond, meende hij toch, dat, zoo absolute waarheid dan al onbereikbaar moge zijn, toch een zekere waarschijnlijkheid wel bereikbaar is, die voor de practijk des levens ook volkomen afdoende geacht moest worden.

Deze critiek van Carneades en zijn school heeft krachtige uitwerking gehad en zelfs de orthodoxe Stoici konden zijn tegenwerpingen niet zonder meer ter zijde leggen. Het schijnt wel zeker, dat het opkomen van een nieuwe strooming in de Stoa zelf, die zoo al niet in principe, dan toch in de toepassing gematigder was, door zijn optreden werd beinvloed.

De leider van deze verjongde, de zgn. Middelste, Stoa was Panaetius van Rhodus (ongeveer 130 v. Chr.). Hoewel hij de grondbeginselen van zijn voorgangers trouw bleef, heeft hij zich ingespannen om de paradoxale en aan het leven vreemde stellingen der Stoa zóó in te kleeden, dat zij niet meer als bizarre en onmogelijke eischen, doch als een lichtend ideaal kwamen te staan tegenover hen, die als gewone menschen

naar de deugd streefden en ondanks vele zwakheden zich bewust waren hun plicht te willen doen. Het boven reeds genoemde feit van wereldhistorisch gewicht, dat de Stoa ingang vond te Rome, was voornamelijk aan hem te danken. Evenals Polybius, de historicus en zijn geestverwant, verwierf hij het vertrouwen en de vriendschap van Scipio Aemilianus en diens kring, de geestelijke leidslieden van het aristocratische Rome. Terwijl Polybius in zijn geschiedwerk het Romeinsche rijk als een historisch-noodwendige ontwikkeling had geschetst, betoogde Panaetius, dat ook in abstracto het aannemelijk moest worden geacht, dat, zoolang de absolute heerschappij van den wijze in een nu eenmaal onvolmaakte menschelijke maatschappij niet verwezenlijkt kon worden, een *rechtsstaat*, op wetten gegrond en gegarandeerd door een verstandige verdeeling van de macht, de beste vorm van menschelijke samenleving geacht moest worden. Hoewel zijn werken verloren zijn gegaan, treffen we de sporen van zijn invloed op velerlei gebied aan. De grondleggers van het Romeinsche recht behoorden tot dezen kring van Scipio; de voornaamste werken van den Romeinschen politicus en redenaar M. Tullius Cicero (106—43 v. Chr.) steunen op Panaetius als bron; in zijn werk Over den Staat verbindt Cicero de opvattingen van Polybius en Panaetius met zijn eigen Romeinsche gedachten tot een ongemeen interessant geheel, terwijl zijn werk Over de Plichten een bewerking was van Panaetius' boek over hetzelfde onderwerp. En ook het Romeinsche Principaat, waaruit het Romeinsche keizerschap is voortgekomen, was door den stichter Augustus niet als de absolute tyrannie, waartoe het na twee eeuwen verworden is, ontworpen, doch als een door een aan wetten gebonden Oppersten Leider geregeerde republiek, die duidelijk den invloed vertoont van de gedachten, welke in dezen Grieksch-Romeinsche kring waren ontstaan.

Niet minder invloed heeft Panaetius' leerling Posidonius gehad. Behalve philosooph was deze tevens een groot geleerde, die over Romeinsche geschiedenis en over landen en volken van het Westen werken schreef. Zelf uit Syrië afkomstig, koesterde hij een warme sympathie voor de Oostersche religieuse opvattingen; het geloof aan voorteekenen en sterrenwichelarij kon zich voortaan beroepen op zijn gezag. Hoewel zijn geschriften verloren zijn gegaan, is het zeker, dat de Romeinsche auteurs van de eerste eeuw v. Chr. alle sporen van zijn invloed vertoonen.

Door het werk van Panaetius en Posidonius was de tegenstelling tusschen de philosophische richtingen merkbaar verzwakt en de aandacht van fel betwiste extreme punten afgeleid naar een breed terrein van cultuur en humaniteit, waar de verschillen veel minder sterk spraken.

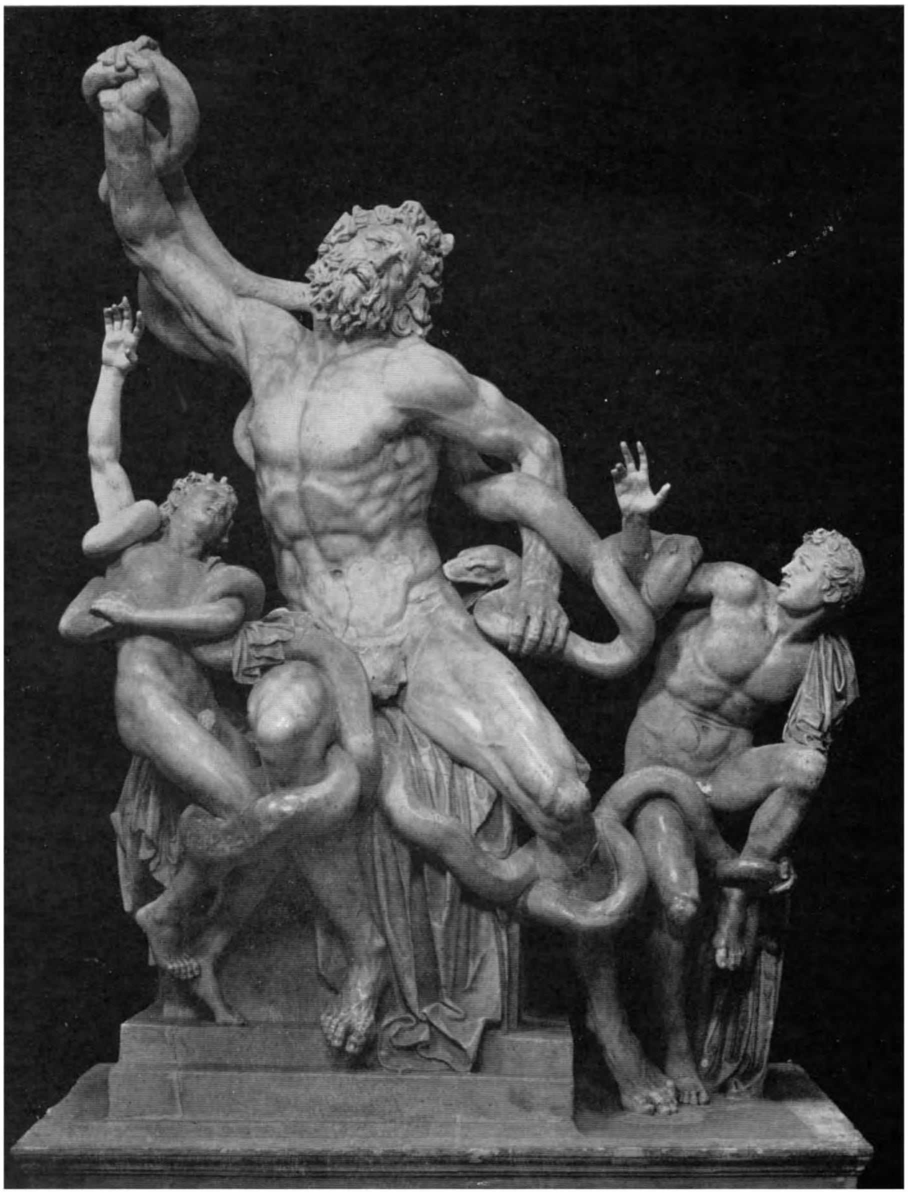

De Laocoon-groep. Hellenistisch (2e eeuw v. Chr.). Museo Vaticano te Rome. *Foto Alinari*

Jongen met gans, van Boethus (2e eeuw v. Chr.) Glyptothek te München. *Foto Kaufmann*

Biddende knaap. Hellenistisch, uit de school van Lysippus. Staatliches Museum te Berlijn

De invloedrijke Academicus Antiochus van Ascalon ging zelfs zoo ver, dat hij, daarmede het scepticisme van Carneades verloochenend, durfde beweren, als zou tusschen de leer van Plato en die der Stoa slechts een verschil in terminologie bestaan. De Academici immers achtten, vooral op het gebied der ethiek, juist dezelfde stellingen waarschijnlijk, die de Stoicijnen voor absoluut bewijsbare waarheid hielden; de Academie meende, dat uiterlijke goederen wel degelijk een goed te achten waren, de Stoa mocht dit weliswaar ontkennen, doch noemde dezelfde zaken wel wenschelijk. En ten slotte, dat de deugd het eenige, dan wel het hoogste goed was en absolute voorwaarde voor waar geluk, was een stelling, die allen gelijkelijk verdedigden. Zoozeer waren de standpunten elkander genaderd, dat een eclecticus als Cicero kon meenen, als zou uit de overeenstemming van de philosophen weldra een algemeene levensleer opgebouwd kunnen worden, die een voldoenden grondslag zou vormen voor het leven van staten en enkelingen.

De theoretische verschillen der stelsels bleven natuurlijk bestaan, werden onder de mannen van het vak bestudeerd en vormden het onderwerp van discussie, en zelfs keerde de Stoa terug tot de orthodoxie van de „Oude" school (waaraan de school van Panaetius en Posidonius den naam van „Middelste" Stoa dankt); doch voor de practijk des levens verloren deze twisten aan belang: voortaan wordt door leeken veelal gesproken van „de philosophen", „de sapientes" in het algemeen, zooals men heden ten dage van de Kerk, het socialisme e.d. spreekt, als een wel gedifferentieerde en vage, maar toch in wezen verwante en homogene groep. De leerstellingen dier wijzen drongen door in de algemeene moraal, veelal zonder dat men zich de herkomst van die nieuwere ideeën klaar bewust was.

Het is uiterst moeilijk zulk een doorwerken en zulk een geleidelijke infiltratie van ideeën met concrete feiten aan te toonen en te bewijzen. Het betreft hier als het ware een verandering van geestelijk klimaat, zéér geleidelijke wijzigingen in wat „men" voor geoorloofd en voor vanzelfsprekend acht.

Kiezen we als voorbeeld het Romeinsche recht. Tevergeefs zal men daarin zoeken naar principieele uiteenzettingen, naar philosophische beschouwingen, die rechtstreeksche afhankelijkheid van deze hellenistische geestesstroomingen zouden bewijzen; en niet weinigen ontkennen daarom zulk een invloed, die nergens concreet en tastbaar is. Maar wel zien we een toenemende belangstelling voor het „natuurlijke" recht en langzame wijzigingen in de publieke opinie, die zich tenslotte uit in nieuwe rechtsregels: oudtijds achtte b.v. de Romein het dooden van

kinderen en slaven door den meester of den vader volkomen geoorloofd, doch in de eerste eeuw na Chr. zien we dit recht steeds meer inperken, tot ten slotte het dooden van een slaaf als manslag werd beschouwd en bestraft. Terwijl vroeger de slaaf beschouwd was als een stuk vee, werd later ook het onverzorgd laten van slaven als een misdrijf beschouwd en de slachtoffers door de wet vrij verklaard. Dat in het doordringen van deze *menschen*rechten in plaats van *burger*rechten, naast andere oorzaken, ook de leeringen der hellenistische philosophen hun aandeel hebben, schijnt toch zeker wel aannemelijk.

Hoe geestelijk eigendom kan voortwerken en voortbestaan, zonder dat de ontvangers zich bewust zijn van de oorspronkelijke herkomst van het ontleende, blijkt uit de merkwaardige lotgevallen van Panaetius' werk Over de Plicht. Cicero heeft het vertaald en voor Romeinen passend gemaakt in zijn De Officiis. Vier eeuwen later greep de kerkvader Ambrosius naar het oude werkje van den Romeinschen staatsman en bewerkte het in christelijken geest door de daar gegeven beschouwingen toe te lichten en te bewijzen met toegevoegde bijbelplaatsen. Onder den titel: Over de plichten der geestelijken, is het van oorsprong Stoicijnsche werkje in de Middeleeuwen gelezen en gewaardeerd, zonder dat men zich meer ervan bewust was, dat de leer van de vier cardinale deugden van oud-heidenschen oorsprong was.

DE RHETORICA

Grammatici en rhetoren hadden in geheel de Griekschsprekende wereld het onderwijs in handen. De rhetorische invloed, het volgen van vaste schema's en stereotype wendingen, de toepassing van loopjes en tiraden, die in vrijwel alle verband konden worden aangewend, doordringt de geheele litteratuur. Verschillende scholen hebben onder deze onderwijskrachten bestaan. De Aziatische school volgde den bloemrijken stijl, die door Gorgias was ingevoerd, de Attische hield zich aan de meer eenvoudige wijze van zeggen der klassieke Attische redenaars, waarbij vooral Lysias als voorbeeld gold, de Rhodische school hield tusschen die beide het midden en achtte den stijl van Demosthenes den meest navolgenswaardige.

Zorgvuldige ontleding en bestudeering van deze stijlvoorbeelden werd met ijver en scherp onderscheidingsvermogen beoefend, het oor werd gescherpt voor rhythme en welluidendheid op een wijze, die ons modernen totaal vreemd is. Doch meer en meer doet zich het gevaar gelden, dat al deze zorg en scherpzinnigheid zich uitput in navolging en dat

de schablone de geheele litteratuur begint te doortrekken. Aan de eene zijde is de rhetorenschool als het ware de kas geweest, waarin het plantje der Grieksche woordkunst werd levend gehouden en opgekweekt te midden van een vreemde bevolking, doch anderzijds was zij tegelijk de domper, die alle originaliteit en frischheid verstikte.

DE ROMEINSCHE TIJD

Hoewel in het voorafgaande reeds herhaaldelijk namen en feiten genoemd werden uit den tijd, dat Rome de geheele Hellenistische wereld beheerschte en zelf de Hellenistische beschaving overnam, om deze verder door te geven naar het Westen, verdient de periode, die ruwweg van het begin onzer jaartelling tot in de vierde eeuw na Chr. zich uitstrekt, toch een enkel afzonderlijk woord.

Gevraagd wanneer hij, als hij had mogen kiezen, het liefst op aarde zou geleefd hebben, antwoordde de beroemde Duitsche historicus Mommsen zonder aarzelen: In de eerste twee eeuwen na Christus. Daar is reden voor. Hoewel te Rome in de omgeving van het keizershof gruwelijke tooneelen zich hebben afgespeeld, waarop de geschiedschrijving vooral haar aandacht pleegt te richten, hoewel aan de verre grenzen nu en dan bloedig werd gestreden en een enkele maal opstand het rijk schokte, heerschten toch vrede en voorspoed over een grooter gebied en gedurende langeren tijd, dan ooit sedertdien in de geschiedenis van Europa. Economisch en politiek waren de landen rondom de Middellandsche Zee door de ijzeren hand van Rome samengevat en langzaam verdween het onderscheid tusschen Italiër en Griek, tusschen Galliër en Syriër en beheerschte één civilisatie de wereld van Brittannië tot den Euphraat. Enkele volken slechts, die zich niet konden en wilden schikken, gingen te gronde, zooals de Joden, wier heilige stad Jeruzalem in 70 na Chr. na heldhaftigen tegenweer werd verwoest. Tallooze getuigenissen uit tallooze plaatsen spreken van den zegen van de Pax Romana, den Romeinschen vrede, van de dankbaarheid der bevolking, en van den materieelen voorspoed op allerlei gebied.

Doch deze schoone glans is het licht der avondzon; want op geestelijk terrein daalde de zon van Hellas ter kimme. Er komt stilstand, die weldra achteruitgang wordt. Reeds op het einde van de eerste eeuw na Chr. was het besef algemeen doorgedrongen, dat de Gouden Eeuw in het verleden lag, dat bewaren en conserveeren het hoogste was, wat in den eigen tijd kon worden bereikt.

Wee het volk, dat zijn geschiedenis en zijn voorgeslacht vergeet! Maar wee ook het volk, dat alleen aan het verleden denkt en geen toekomst meer voor zich ziet! Dit hebben de Grieken ondervonden. Er wordt nog gestudeerd, geschreven, gedicht, geleefd volgens hooge idealen, maar al wat nieuw is, gaat geleidelijk ontbreken, het contact met het werkelijk belangrijke, wat rondom en met hen gebeurt, gaat verloren, totdat vreemde machten en vreemde volken de Hellenistische cultuur en het Romeinsche rijk wegvagen en de overblijfselen begraven worden in oude perkamenten en verlaten ruïnes, waaruit eerst eeuwen later het werk der geleerden de Helleensche cultuur weer aan het licht heeft gebracht.

De uiterlijke bloei, die zich weerspiegelt in bouwkunst en beeldhouwwerk, was in de eerste eeuwen na Christus grooter dan ooit. Klein-Azië, Syrië en de landen aan Euphraat en Tigris beleefden een tijd van voorspoed zooals later niet weer is teruggekeerd. Geleidelijk verplaatste zich zelfs het zwaartepunt van het Rijk naar het Oosten, naarmate Italië meer en meer zijn bevoorrechte positie verloor en evenals de andere landen nog slechts onderdaan van den keizer en geen heerschersland meer was. Toen in 324 Constantijn de Groote zijn residentie naar het Oosten verlegde, verrees aan den Bosporus als laatste en grootste monument van Grieksche bouwkunst het Nieuwe Rome, Constantinopel.

Beelden en schilderijen zonder tal werden vervaardigd; de techniek bleef even volmaakt; onder de bouwwerken en monumenten der keizers zijn er tal, die zich in waardigheid met het beste van den klassieken tijd kunnen meten. Maar steeds meer merkbaar werd het gebrek aan originaliteit en eigen opvatting, steeds meer werden voorbeelden nagebootst, steeds meer ging het gevoel voor eigen stijl verloren, zoodat men nieuwe werken ging sieren met ornamenten, die aan oudere gebouwen werden ontroofd. Er was wel nieuw leven, doch dit speelde zich af buiten den gezichtskring van de Hellenistische beschaving. Wanneer deze nieuwe elementen naar de oppervlakte gekomen zijn en in het publieke leven als het ware erkenning vinden, dan nemen ook zij de oude vormen grootendeels over, doch de inhoud waarmede ze gevuld worden, is niet Grieksch meer: de Christelijke en de Byzantijnsche kunst verdringen dan de klassieke en klassicistische. Een scheidslijn is hier moeilijk te trekken, ja feitelijk bestaat er geen afscheiding, want de overgang heeft geleidelijk plaats gevonden. Maar zeker is wel, dat een geletterd man uit het eind van de tweede eeuw na Christus zich in de vierde eeuw in de steden van Hellas zelf reeds een vreemdeling gevoeld zou hebben. De oude sage van de Slapers van Ephese, die onder keizer Decius (3e

eeuw) in een grot gevlucht voor de christenvervolging en ingeslapen eerst onder Theodosius (eind 4e eeuw) ontwaakten en de wereld niet meer herkenden, waarin het Kruis had getriumfeerd, bevat een diepe waarheid: in die eeuwen had een ommekeer plaats gehad.

De geesteswetenschappen werden ijverig beoefend. Te Alexandrië werkte aan het begin van onze jaartelling Didymus, van wien men zeide, dat hij zóóvele commentaren had geschreven, dat hij zelf het aantal ervan niet meer wist te noemen. En zooals hij waren er velen. Uitgaven van klassieke auteurs, woordenboeken en commentaren, grammatica's van oude, steeds meer in onbruik gerakende dialecten werden vervaardigd. Voor het behoud van de klassieke litteratuur is deze ijver van onschatbaar belang geweest. De omstandigheid, dat deze philologen de werken van den Hellenistischen tijd niet op gelijke wijze hebben bewerkt, aangezien men die niet klassiek achtte, is er oorzaak van, dat van schrijvers van zulk een eminente beteekenis als Panaetius en Posidonius ons geen enkel werk bewaard is gebleven.

De geschiedschrijving was nu geschiedenis van het Romeinsche rijk geworden. We bezitten nog het werk van den geleerden rhetor Dionysius van Hallicarnassus en van Diodorus Siculus, die van belang zijn om het door hen bewaarde materiaal, doch wier eigen wetenschappelijke beteekenis gering genoemd moet worden; zij doen niet meer dan, zonder veel eigen oordeel, de mededeelingen van hun bronnen doorgeven. Belangrijker is het groote werk van Dio Cassius, een hoog ambtenaar uit den aanvang van de derde eeuw, wiens werk over de geheele Romeinsche geschiedenis gedeeltelijk is bewaard gebleven.

Van de betrekkelijk talrijke schrijvers uit de eerste twee eeuwen na Chr. is alleen Plutarchus (100 n. Chr.) een figuur in de wereldlitteratuur geworden. Een sympathiek man, vriend van keizer Trajanus, die geschreven heeft over tal van onderwerpen, doch vooral beroemd geworden is als moralist en schrijver van de Vitae Parallelae, de Vergelijkende Levensbeschrijvingen. In dit laatste werk worden telkens twee historische figuren, een Griek en een Romein, naast elkander gesteld, hun leven verhaald en een vergelijking tusschen hen beiden getroffen.

Voor ons zijn deze biographieën van buitengewoon belang om de gegevens uit allerlei voor ons niet meer bereikbare bronnen, die zij bevatten. Maar zelf is Plutarchus geen historicus in eigenlijken zin des woords; zijn biographieën zijn voor hem een verlengstuk als het ware van zijn geschriften over moraal en practische philosophie. Hij beoefende de geschiedenis niet om een beter en juister inzicht in het verleden te verkrijgen, doch om de lessen, die uit den voorspoed en tegenspoed

van zijn helden te trekken vielen, om hun karakter te teekenen als voorbeeld. Het beeld van de Groote Mannen der Oudheid, dat lateren geslachten eeuwenlang voor oogen heeft gestaan, de voorbeelden, die men de jeugd als ideaal voorhield, de personificaties van deugd en ondeugd, die aan de oude geschiedenis werden ontleend, deze stammen grootendeels uit zijn Levensbeschrijvingen. In zijn werk leeft de „ideale Oudheid", die zoolang de bewondering van het Westen heeft gehad, eigenlijk geheel in overeenstemming met de bedoelingen van den schrijver, die uit paedagogische overwegingen zijn tijdgenooten den spiegel van het verleden voorhield. Shakespeare ontleende aan hem zijn stof en nog Napoleon I werd in zijn jeugd door het lezen van zijn biographieën van veldheeren en staatslieden geïnspireerd.

Een menschenleeftijd later werkte en schreef Lucianus van Samosata, die in vele opzichten juist de tegenhanger van Plutarchus is. Plutarchus predikte, aan de hand van de deugden en wijsheid der voorvaderen, een terugkeer tot die oude karaktereigenschappen, welke Griekenland en Rome hadden groot gemaakt, Lucianus echter leeft geheel in zijn eigen tijd en teekent ons met zijn scherpe pen een ongemeen levend en interessant beeld van de in langzame decadentie wegzinkende Hellenistische wereld van de tweede eeuw na Christus.

Hij schreef over de meest uiteenloopende onderwerpen, over Cynici en Christenen, over waarzeggers en philosophen, parodieën op goden, menschen en wetenschap van zijn dagen. Het zijn meesterlijke feuilletons, brillant en geestig, en, hoewel Lucianus een geboren Syriër was, geschreven in meesterlijk Grieksch, doch cynisch en zonder eenig eigen ideaal of geloof, een echt vertegenwoordiger van een geslacht, dat in cynisme en spot met hetgeen vroegeren geslachten heilig was geweest, te gronde gaat. Terwijl een man als Plutarchus nog gelooft aan het verleden, gelooft Lucianus aan niets meer.

Het schijnt soms alsof de Grieken in een vaag besef van den komenden ondergang zich de moeite gaven de slotsom van hun weten en kunnen te verzamelen en vast te leggen voor het nageslacht. Pappus verzamelde de geschriften der mathematici, Ptolemaeus de werken over kosmographie; de medische wetenschap werd op het einde van de tweede eeuw als het ware gecodificeerd door Galenus, die vele eeuwen op dit gebied de meester van het Westen gebleven is en aan wiens werken de moderne geneeskunde rechtstreeks heeft aangeknoopt.

Van buitengewoon belang voor ons, lateren, is het werk geworden van Pausanias, die in de tweede eeuw na Chr. een Beschrijving van Hellas samenstelde, waarin de tallooze tempels en kunstwerken, welke

in de steden en heilige plaatsen gevonden werden, nog juist vóór den tijd van hun verval uitvoerig beschreven werden; een soort Baedeker van de Oudheid, die voor ons onschatbaar materiaal, vooral voor de kunstgeschiedenis, heeft bewaard.

In de bellettrie werd de strijd tusschen de Koinè en de klassieke litteratuurtaal beslist ten gunste van de laatste. We zien het merkwaardige verschijnsel, dat degenen, die voor beschaafd en geletterd wilden gelden, de verbinding met de gesproken taal geheel opgaven en er zich uitsluitend op toelegden zoo zuiver mogelijk Attisch of oud-Ionisch te schrijven. Met zeldzamen ijver en verrassend resultaat verdiepten deze zgn. Atticisten zich in de oude, sinds lang afgestorven taal en bootsten woordkeus en zinsbouw van de klassieke voorbeelden zóó getrouw na, dat het soms moeilijk is te onderkennen, wat werkelijk antiek en wat navolging is. Arrianus, die in de tweede eeuw een op degelijke bronnen berustende geschiedenis van Alexander den Groote schreef, achtte het waarschijnlijk zelf zijn grootste verdienste, dat hij als een tweede Xenophon kon gelden. Dikwijls genoten zeer middelmatige geesten grooten bijval, omdat zij hun onbeduidende gedachten wisten uit te drukken in zóó zuiver Attisch, dat Demosthenes er zich niet voor zou hebben behoeven te schamen. Dat deze woordkunst geheel buiten het volksleven kwam te staan, valt licht te begrijpen. De overdreven belangstelling voor den zuiveren vorm, die eeuwenlang, tot in moderne tijden toe, een kenmerk geweest is van het klassicisme, is een erfenis van deze rhetorische school geweest.

Een nieuwe verschijning in de litteratuur was de Grieksche roman. Vanouds waren de Grieken meesterlijke vertellers geweest — het epos en Herodotus zijn er voorbeelden van, maar in de litteratuur was het verhaal van al of niet fictieve avonturen nog niet doorgedrongen. Dit werd in de derde eeuw na Chr. anders. Tal van romans werden druk gelezen en zijn ons bewaard, waarin spannende avonturen werden verteld, waarin de vervolgde en tegengewerkte liefde na allerlei wederwaardigheden ten slotte zegevierde. De herdersroman van Daphnis en Chloe, geschreven door Longinus, heeft zelfs in de wereldlitteratuur een zekere vermaardheid gekregen; de schrijvers van den Renaissancetijd hebben haar nagevolgd en nog Goethe bewonderde het werkje. De Alexanderroman en de Trojaroman hebben op de ridderromans van de Middeleeuwen invloed gehad.

In de eerste twee eeuwen na Chr. was de Stoa in de philosophie de heerschende richting als verkondigster van een zedeleer, welke ook door hen, die zich in de theorie Academici noemden, in hoofdzaak werd aan-

genomen. Zij werd de religie van de ontwikkelden, die te midden der beslommeringen van het leven nog prijs stelden op een ernstig en opbouwend woord van den philosooph, die in deze samenleving de rol van zielenherder begon te vervullen. Bij velen was deze ernst ook meer dan een pose; onder de tyrannieke regeeringen van Nero en Domitianus zijn vele dezer Stoicijnen om hun overtuiging ter dood gebracht en in zoo sterke mate was het de Stoicijnsche leer, die de innerlijke vrijheid hooghield tegenover deze tyrannen, dat Domitianus zelfs alle Stoicijnsche philosophen uit Rome heeft laten verbannen. Met de vermoording van Domitianus (96 n. Chr.) eindigde deze tijd van verdrukking; de volgende keizers waren de philosophie goed gezind en met Marcus Aurelius (161—180) besteeg zelfs een overtuigd Stoicijn den keizerstroon. Van hem hebben we een merkwaardig boekje: Zelfbespiegelingen, waarin de vorst op het eind van zijn regeering, terwijl oorlog en besmettelijke ziekten zijn rijk teisterden, met zichzelf te rade gaat over zijn leven en zijn plichten. Een geschrift, dat te allen tijde den lezer met eerbied vervullen zal voor de strenge plichtsbetrachting en eerlijke overtuiging van den Keizer, die uit elke bladzijde spreekt.

Doch in de eeuw van verwarring en ellende, die op de regeering van Keizer Marcus is gevolgd, is deze leidende rol van de Stoa verloren gegaan. In deze stormachtige tijden, waarin oorlog en revolutie de Grieksch-Romeinsche wereld tot in haar grondvesten schokten, werd de individualistische en rationalistisch geschoolde bovenlaag, die tot nu toe haar stempel op deze wereld had gezet, van de leiding beroofd. Nieuwe, veel minder gecultiveerde elementen der bevolking kwamen naar boven; Puniërs, Syriërs, Thraciërs bestegen zelfs den troon. Met hen verbreidden Mithrasdienst en Zonnecultus, die tot dusver onder soldaten en het lagere volk geleefd hadden, zich ook onder de leidende kringen der bevolking. En tegelijk geraakte de antieke wereld, de cultuur en het rijk, in botsing met de steeds groeiende macht van het Christendom, dat het leven van den staat en den enkeling op gansch andere wijze bezag, dan de Helleensche cultuur.

Op den invloed, die niettemin het Grieksche wezen en denken ook op het Christendom heeft gehad, zullen wij hieronder nader ingaan. Hier zij slechts met een enkel woord de strijd besproken, die het stervende Heidendom tegen deze nieuwe religie heeft gevoerd. Dat de Staat tegen deze weerspannigen, die den eed bij den genius des Keizers weigerden, die de vanouds geheiligde gebruiken van den Staat en zijn godsdienst als afgoderij verwierpen, als tegen hoogverraders met geweld en bloedige vervolging is opgetreden, mag algemeen bekend verondersteld worden.

Doch ook op geestelijk terrein is de strijd gevoerd. Felle polemiek is ook door de philosophen gericht tegen deze secte, die voor den persoonlijkheidscultus, voor het humanisme van de oude philosophie niets gevoelde, ook al gebruikten de Christelijke apologeten weldra de Grieksche taal en de disputeerkunst der Grieksche rhetorenschool. Tegenover het Christendom, steunend op zijn Heilige Schrift, op de organisatie van de Kerk en het vurige geloof der gemeente, haar priesters en martelaars, stond de antieke philosooph in zijn geisoleerde zelfverzekerdheid volstrekt machteloos; noch hun subtiele redeneeringen, noch hun spot en minachting deerden hun tegenstanders. Want tegenover de zekerheden en de toekomstverwachtingen van den Christen hadden zij slechts een imponeerend verleden te stellen.

Op dit verleden grepen de Neo-Platonici terug, die in den eindstrijd van het Grieksche denken de leiding namen. Zij deden een waarlijk grootsche poging om uit alles, wat de Grieksche geestesgeschiedenis aan schoons en verhevens had nagelaten, een nieuw systematisch wereldbeeld op te bouwen; doch niet meer op de rationalistische, op verstandelijke redeneering gebaseerde, wijze, die altijd het kenmerk van den Griekschen geest was geweest. In wezen is hun leer evenzeer een religie als het Christendom. Zij grepen terug op de inspiratie, zooals zij die vonden in de mythen, welke Plato had verhaald, vooral in den Timaeus, en bouwden daarop een soort van theosophisch systeem, waarin toovenarij, extase en hallucinatie als volwaardige bronnen van kennis golden. Plotinus (midden van de derde eeuw) was de grootste schrijver, dien deze richting voortbracht, een edel mensch, evenzeer profeet en ziener als geleerde. Belangrijke geleerden volgden hem op in de philosophenschool van Athene, waar het heidendom nog lang stand hield, nadat het Christendom door Constantijn den Groote van alle belemmering bevrijd en door Theodosius tot staatsgodsdienst was verklaard.

Een oogenblik scheen het dat voor hen een nieuwe dag zou aanbreken, toen Julianus (361—363) den troon besteeg en openlijk het Christendom, dat hem in zijn jeugd was opgedrongen, verloochende (men noemt hem daarom in de geschiedenis den Afvallige). Zelf was hij tijdens zijn verblijf aan de school te Athene met hart en ziel voor het Neo-Platonisme gewonnen en als keizer trachtte hij door allerlei maatregelen het oude geloof weer in eere te herstellen. Doch juist door zijn pogen bleek, hoe volkomen dood de oude religie was, want zij vermocht, ondanks dezen steun van den staat, in geen enkel opzicht meer de leiding des volks te nemen. Reeds voordat Julianus, na een regeering van twee jaar, tegen de Perzen sneuvelde, was het duidelijk dat zijn poging, die geen

dwang, doch slechts overreding als middel gebruikte, tot mislukken gedoemd was.

Na zijn dood trok de philosophie zich terug in de scholen en bibliotheken, waar een kleine kring van enthusiaste aanhangers met noeste vlijt de geschriften der Ouden verzamelde en commentarieerde; een soort van heidensche scholastiek, waaraan de geleerde Proclus vijftig jaar leiding gaf (vijfde eeuw). In 525 werd de Academie van Athene door keizer Justinianus, als broeinest van heidendom en ketterij, gesloten. De Grieksche philosophie had opgehouden te bestaan.

HET CHRISTENDOM EN DE HELLEENSCHE CULTUUR

Reeds sinds het midden van de eerste eeuw na Chr. kwamen de nieuwe religie en de antieke wereld in botsing met elkaar; bij Suetonius en Tacitus, beiden historici van omstreeks 100 n. Chr., vinden we de eerste opzettelijke vermelding van deze jonge groep, die na de verwoesting van Jeruzalem (70 n. Chr.) zich duidelijk onderscheidde van het Jodendom. Nero schoof de schuld van den grooten brand, die in 64 Rome voor een groot deel in de asch legde, op hen en liet hen op barbaarsche wijze vervolgen en mishandelen. Tacitus, die deze handelwijze afkeurt, heeft nochtans over die Christenen zelf een ongunstig oordeel; hij zegt, dat wel niet bleek, dat zij schuldig waren aan brandstichting, doch wel, dat zij bezield waren met een „odium generis humani", met een haat tegen het menschelijk geslacht. Zonder dat zij er zich in verdiepten, wat de nieuwe leer eigenlijk wilde en behelsde, begrepen deze Romeinsche beoordeelaars met intuitieve juistheid, dat zij hier te doen hadden met een levensopvatting, die tegenover hun eigen idealen vijandig stond en staan moest. Terwijl men met de onnauwkeurigheid, die zulk een korte formuleering nu eenmaal uiteraard eigen is, kan zeggen, dat de antieke cultuur zich richt op de rationaliseering en het cultiveeren van persoon en staat, in merg en been „diesseitig" en humanistisch is, verwierp het Christendom dezen persoonlijkheidscultus geheel en richtte zich tot den *zondigen* mensch, niet met den eisch van verbetering, doch van bekeering en wedergeboorte. Dat zij de „wereld" verwierpen en als boos beschouwden, legden de Hellenen en Romeinen uit als een haat tegen het menschelijk geslacht.

Het is dan ook volkomen begrijpelijk, dat de antieke wereld, die tegenover vreemde godsdiensten zoo uiterst tolerant optrad en vele vreemde goden in zich opgenomen had, zoolang die zich *nevens* hun eigen goden lieten schikken, het Christendom zoo lang en zoo fel bestreden heeft.

Humane Stoicijnen gevoelden tegenover de Christenen slechts weerzin en zelfs keizer Marcus liet hen vervolgen; terwijl zij hun eigen martelaars, die voor hun overtuiging den dood ingingen, hemelhoog als helden prezen, zagen zij in den moed der Christenen, die het gezag van den Caesar durfden trotseeren, slechts fanatisme en onredelijkheid. Tegenover den cultus van wetenschap, macht en inzicht van de antieke philosophie stonden de gehoorzaamheid en de liefde, die het Christendom predikte, in onverzoenlijke tegenstelling. Wie zich tot het Christendom wendde, moest in den vollen zin des woords zich bekeeren en zich afwenden van het oude om een nieuw leven te beginnen.

Nog feller werd de tegenstelling, toen in de derde eeuw de soldatenkeizers, niet meer gedreven door koel rationalisme en staatsbelang, doch zelf vurige aanhangers van hun Mithrasdienst of Zonnecultus, met religieus fanatisme de vervolging ter hand namen.

Zoo bestond er een onoverbrugbare kloof tusschen het antieke leven en de nieuwe religie; doch tegelijk was er toch een samenleven en een onderlinge aanraking, die rechtvaardigen waarom wij hier zeer in het kort ook den positieven invloed van het Hellenisme op het Christendom vermelden, als een kracht, die tot op heden zijn invloed doet gelden.

Ten eerste heeft het Christendom bij zijn uitbreiding de wegen en de middelen van de Hellenistische wereld gevolgd. Paulus en vele andere missionarissen reisden langs de heirwegen van het Romeinsche Rijk en bedienden zich van de Koinè, de algemeen-gangbare Grieksche taal. Het Nieuwe Testament, zonder twijfel het belangrijkste boek ter wereld, is in deze taal geschreven. Alleen daarom reeds is het onderhouden van de kennis dezer Grieksche wereld, welke achter deze geschriften ligt en tot welke zij zich rechtstreeks richten, voor ons van vitaal belang, zoolang een christelijke cultuur en samenleving bestaat. Zelfs ons woord Kerk stamt uit het Grieksch (to Kuriakon)!

Doch niet alleen daarom. Reeds zeer vroeg is de Christelijke Kerk er toe overgegaan haar tegenstanders te bestrijden met de eigen wapens.

Te Alexandrië, waar de Grieksche wetenschap haar zetel had, ontstond eveneens de Christelijke theologie, die er zich op toelegde den geloofsinhoud te formuleeren en tegen aanvallen te verdedigen. De Apologeten, die het Christendom verdedigden tegen de aanvallen van Joden en Heidenen, maakten gebruik van de middelen der Grieksche rhetoriek; de geleerden, zooals Origenes en Clemens, bouwden de eerste dogmatiek volgens de regelen der Grieksche redeneerkunst. Origenes bewerkte den tekst der Heilige Schrift op de wijze van de Alexandrijnsche philologen. De christelijke predikers zetten de practijk van de oude redenaars voort.

De uiterlijke indeeling en organisatie van de Kerk volgde de structuur van de Grieksch-Romeinsche wereld, waarin deze organisatie zich vormde. Nog Augustinus, de groote kerkvader van het Westen, draagt in alle geschriften de sporen van de Neo-Platonische denkwijze, die hij zich in zijn jeugd had eigen gemaakt.

De dogmatiek en theologie van de Kerk vormden zich als het ware in voortdurenden strijd met de invloeden der Grieksche wetenschap, de Gnosis, zooals men de leer noemt van hen, die in het Christelijk geloof de hun vanouds vertrouwde Grieksche speculatie wilden invoeren.

Talrijke gebruiken, in de antieke religie heerschend, hebben ook op den Christelijken eeredienst invloed gehad, al maakten de Christenen deze gebruiken ook pasklaar voor hun eigen cultus.

Het valt hier buiten ons bestek de Christelijke letterkunde in het Grieksch, de Christelijke kunst, de dogmatische en organisatorische ontwikkeling van de oude Kerk, de christianiseering van de wereld na den overgang van Constantijn te beschrijven. Al deze zaken beteekenen tezamen het ontstaan van een nieuwe wereld en cultuur, die niet Hellenistisch meer is. Er zij hier slechts op gewezen, dat deze Christelijke wereld in zeer veel steunt op en de voortzetting is van de Grieksche. Er zij slechts aan herinnerd, dat de Katholieke Kerk haar traditie rechtstreeks uit de oude wereld afleidt.

SLOTWOORD

Aan het punt gekomen, waar de Grieksche cultuur zich splitst in velerlei andere stroomingen en zich vereenigt met elementen, die aan den Griekschen geest vreemd waren, overzien wij nog eenmaal den weg, dien Hellas in den loop van duizend jaar heeft afgelegd.

Het was een onaanzienlijk begin; vele kleine stadjes, die zich hardnekkig vastklampten aan hun eigen vrijheid en onafhankelijkheid; daarna felle strijd, op economisch en politiek terrein, om de suprematie — een strijd, soms gevoerd met schitterend élan en door imponeerende figuren, doch tenslotte eindigend in machteloozen ondergang. Groot volgens moderne maatstaven was eigenlijk alleen het Rijk van Alexander, dat, zij het ook slechts voor een oogenblik, de geheele bekende wereld omspande. Doch dat tevens, juist door die uitbreiding, de Helleensche cultuur verzwakte en verdunde tot een Hellenistische civilisatie, die zich nog wel verbreiden kon, doch geen voedingsbodem voor nieuw leven meer wist te bieden. Op materieel gebied, in macht, rijkdom, glorie en kunnen, in luxe en comfort wordt Hellas door andere culturen gemakkelijk geëvenaard, misschien zelfs overtroffen. Het zijn dan ook de *ideeën*, de geestelijke machten, die aan deze geschiedenis haar blijvende beteekenis geven.

In Hellas zijn het Westen en het Oosten uiteengegaan, de wereld van de vrijheid tegenover de wereld van de despotie en de gebondenheid, de zoekende wereld tegenover de geleide.

Zoeken beteekent strijd en discussie. De Grieksche polis is het slagveld geworden van de verschillende mogelijkheden, die de menschelijke samenleving biedt. Democratie, aristocratie, sociale politiek en imperialisme zijn daar ontstaan en geformuleerd tot theorieën en ideeën, die zijn blijven doorwerken tot op heden, lang nadat zij, die er het zwaard voor voerden, van het wereldtooneel zijn verdwenen. Doch boven deze met elkander strijdende vormen hebben de besten onder hen, de denkers over leven en samenleven, doch ook, zij het wellicht minder scherp doordacht en bewust, de leiders en het volk, de idee geplaatst, die immer

behoort te blijven bestaan, dat de staat en de maatschappij gegrondvest behooren te zijn op *Recht*, dat de Macht slechts dienen moet en slechts gerechtvaardigd wordt door de verwezenlijking van dat recht. Voor burgerrecht hebben de Grieksche burgers en matrozen gestreden; menschenrechten hebben hun dichters en denkers ontdekt en geformuleerd.

Daarnaast hebben zij de Schoonheid wel niet ontdekt — want schoonheid bestaat van de Schepping af, doch beoefend en gecultiveerd als geen ander volk vóór en na hen, en haar een eigen plaats gegeven in het leven van individuen en volkeren. De schoonheid van het bouwwerk, van de menschelijke gestalte, van het gebruiksvoorwerp, doch misschien het meest van het woord, in de vormen der poëzie, epos, lyriek, drama en rede, die de menschheid sedertdien is blijven beoefenen. Het wondere feit, dat het ijlste en meest ontastbare, wat bestaat, de menschelijke gedachten en gevoelens, door woorden blijvend gemaakt kunnen worden, door vormen van de taal gedragen en uitgedrukt kunnen voortwerken, zijn de Grieken voor het eerst zich bewust geworden en zij hebben de middelen leeren beheerschen voor zoover die voor beheersching vatbaar zijn.

Zij hebben ook de dorst naar Waarheid, die de wetenschap voortdrijft van probleem tot probleem, óók wanneer nog geen nut en geen resultaat zichtbaar zijn, in de cultuur van Europa ingevoerd. De Grieken hebben getracht den kosmos te kennen en te begrijpen; zij hebben er nog niet aan gedacht, dat de mensch met zijn kennis ook de krachten der natuur zou kunnen beheerschen. Doch al heeft in bijna alle materieele dingen, in natuurbeheersching en techniek, in weten en kunnen de Westersche wereld Hellas verre achter zich gelaten, tenslotte berusten de materieele resultaten op de ideeën, op het zoeken en berekenen, op een geestelijke richting, die er den grondslag van vormt.

Recht, Schoonheid en Wetenschap zal geen cultuur ooit kunnen ontberen.

Het zijn evenwel niet de eenige cultuurwaarden van blijvende beteekenis. Het is er verre van, dat wij de Grieksche gedachten omtrent recht, schoonheid en wetenschap zonder meer zouden kunnen overnemen. Wij zijn geen Grieken meer en willen het ook niet worden. Maar vruchtdragend zal de aanraking met den geest, waaruit deze waarden werden geboren, steeds blijven voor ieder, die wetenschappelijke klaarheid omtrent eigen denken en doen wil verwerven.

Want cultuurwaarden kunnen ook verloren gaan. Ook dat leerde ons de gang langs den weg, dien Hellas aflegde. Bewondering en bewaring alleen zijn niet voldoende, en een hoogmoedig isolement binnen eigen

kring is op den duur verderfelijk. Arbeid en voortwerken is noodzakelijk, zal niet een cultuur tot langzaam afstervende traditie worden, die zich in een ivoren toren en achter een Chineeschen muur terugtrekt, tot een catastrophe van buitenaf het kunstig bouwwerk doet ineenstorten. Zoo leert Hellas. Zoo kan het ook onze Westersche, Christelijk-Humanistische cultuur vergaan.

Mogen wij er ons ook steeds van bewust blijven, dat gelijkheid in strengen zin niet bestaat tusschen toen en nu, en dat de historie zich nooit herhaalt, er is toch een vergelijkbaarheid, en niemand, die den loop der oude geschiedenis overziet, kan zich onttrekken aan den indruk, dat Hellas niet alleen een leerschool, doch óók een waarschuwend voorbeeld is.

Men heeft gezegd, dat in de Ouden ieder zichzelf kan terugvinden. Dit is ongetwijfeld juist; mutatis nominibus de nobis fabula narratur. Onder andere benamingen en vormen gaat het tenslotte ook om onszelf.

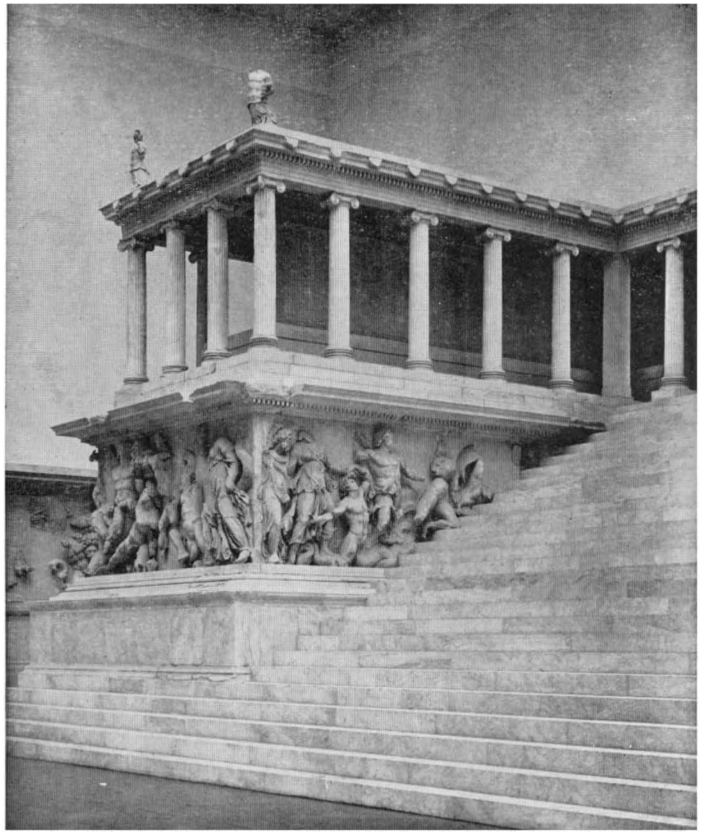
Altaar van Pergamum (180 v. Chr.). Pergamum-Museum te Berlijn

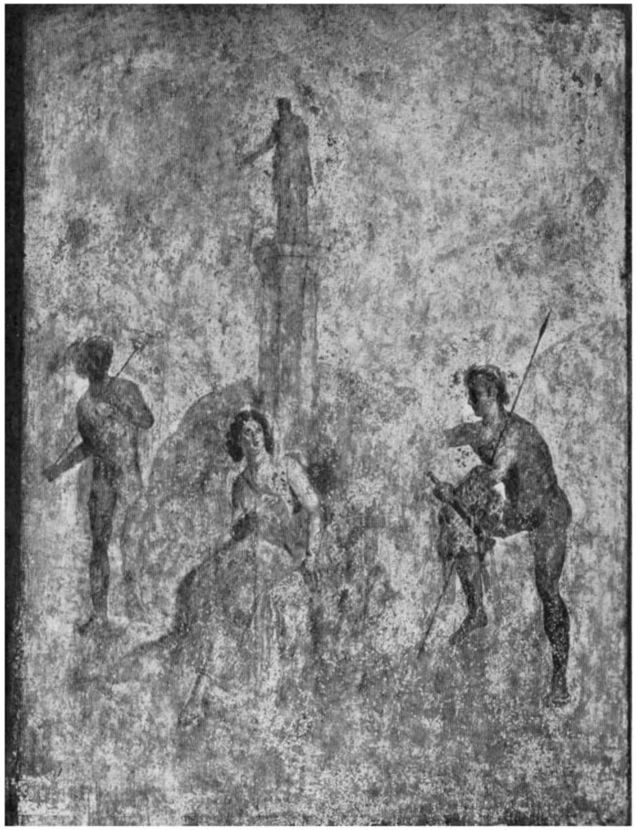
Wandschildering op den Palatinus te Rome, voorstellende de sage van Io en Argos. Navolging van een Hellenistisch schilderij

De roof van Ganymedes door Zeus' adelaar. Relief op de buitenzijde van een zakspiegeletui (4e eeuw v. Chr.). Antiquarium, Berlijn

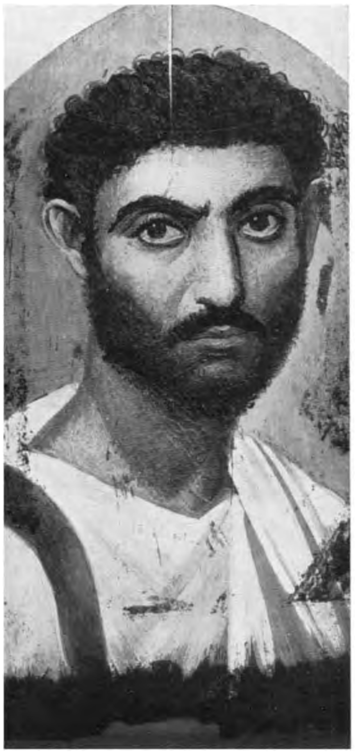

Mummieportretten uit den Hellenistischen tijd. Museum te Kaïro

CHRONOLOGISCH OVERZICHT VAN DE GRIEKSCHE GESCHIEDENIS

Vóór 2000	Bevolking van Klein-Aziatisch ras. Oudste cultuur op Creta
Na 2000	Indogermaansche stammen beginnen Hellas binnen te dringen
2500—1400	De bloeitijd van Creta. Minoische Cultuur
1500—1200	Myceensche Cultuur. Troje, Mycene, Tiryns
1200—1000	Dorische Volksverhuizing. Vorming van het Helleensche Volk, verdeeld in Ionische, Dorische en Aeolische stammen
1000—800	De Riddertijd. Oudste kolonisatie. Ontstaan van den polisstaat. Ontstaan van de wedstrijden te Olympia en elders. Orakels (Delphi)
800—600	Ontwikkeling van handel en zeevaart. Opkomend individualisme. Strijd tegen de aristocratie. Tyrannis. Democratie
800—600	Vorming van den Spartaanschen Staat. Wetten van Lycurgus
550	Ontstaan van den Peloponnesischen Bond
600	Economische crisis te Athene. Wetten van Draco
594	Wetgeving van Solon. Grondvesting van de democratie
568—514	Regeering van de tyrannen Pisistratus, Hippias en Hipparchus over Athene. Het drama wordt in den staatscultus opgenomen. Eerste grondslagen van de Atheensche zeemacht
510	Hippias verjaagd. Wetgeving van Clisthenes. Radicaliseering (in beginsel) van de Atheensche democratie
500—494	Ionische opstand. Verwoesting van Milete
492	Tocht van Mardonius tegen Hellas. Schipbreuk bij Athos
490	Slag bij Marathon. Miltiades verslaat de Perzen

480	Tocht van Xerxes. Leonidas sneuvelt bij de Thermopylae. Themistocles wint den slag bij Salamis. Gelo van Syracuse verslaat de Carthagers bij de Himera
479	Slag bij Plataeae (Pausanias). Slag bij Mycalae; afval van Ionië
477	Stichting van den Delisch-Attischen Zeebond
470	Val van Themistocles en Pausanias
470—460	Cimon leider van Athene. Conservatieve politiek; vriendschap met Sparta
460—430	Pericles leider van Athene. Areopagus en archontaat machteloos gemaakt. Bezoldiging van staatsambten. Democratisch bewind
460—446	Oorlog van Athene tegen Sparta en Perzië. Verovering van Aegina en Euboea; nederlaag in Egypte. Vrede met Perzië (Kallias). De bondgenooten tot onderdanen verlaagd
440—407	Bouw van de tempels en de Propylaeën op den Acropolis
431—404	Peloponnesische Oorlog. Krijgsplan van Pericles
429	Ziekte te Athene. Pericles sterft
425	Overwinning der Atheners op Sphacteria
424	Nederlaag der Atheners bij Delium. Tocht van Brasidas
422	Nederlaag der Atheners bij Amphipolis. Dood van Cleon en Brasidas
421	Vrede van Nicias
418	Slag bij Mantinea. Sparta herstelt zijn gezag over de landstaten
415—413	Tocht naar Sicilië. Alcibades teruggeroepen; gaat naar Sparta. Nicias belegert Syracuse. Ontzet door den Spartaan Gylippus. Hulpexpeditie onder Demosthenes. De Atheensche vloot gaat verloren. Demosthenes en Nicias gevangen en gedood
413	De Spartanen bezetten Decelea en steken over naar Ionië
411	Omwenteling te Athene. De Raad van Vierhonderd. Democratische tegenrevolutie. Alcibiades teruggeroepen
410	Alcibiades verslaat de Spartanen bij Cyzicus
407	Lysander aanvaardt het bevel over de Spartaansche vloot en sluit vriendschap met den Perzischen prins Cyrus
406	Atheensche overwinning bij de Arginusen; veldheerenproces

405	De Atheensche vloot vernietigd bij Aegospotamoi
404	Capitulatie van Athene. Regeering van de Dertig Tyrannen
403	De democratie hersteld door Thrasybulus, met goedvinden van den Spartaanschen koning Pausanias
401—399	Tocht van de Tienduizend onder bevel van Xenophon
395—387	Corinthische oorlog. Agesilaus moet Klein-Azië opgeven. De koningsvrede
378	Opstand van Thebe. Pelopidas
371	Slag bij Leuctra. Epaminondas maakt een einde aan de Spartaansche hegemonie
362	Epaminondas sneuvelt bij Mantinea
359—336	Philippus II van Macedonië
356—346	Philippus verovert de kusten van Macedonië, Olynthus, Thracië en Thessalië
338	Slag bij Chaeronea. Einde van de Grieksche vrijheid
336—323	Alexander de Groote
334	Slag bij den Granicus
333	Slag bij Issus. Beleg van Tyrus
332	Alexander in Egypte
331	Slag bij Arbela. Verovering van Babylon
330—325	Verovering van het Oosten
323	Alexander sterft
321—301	Oorlogen der Diadochen
323	Opstand van Hellas. Dood van Demosthenes
301	Slag bij Ipsus. Definitieve verdeeling van het rijk
270	Rome verovert Groot-Griekenland
212	Rome neemt Syracuse
197	Philippus V van Macedonië verslagen bij Cynoscephalae
189	Syrië door de Romeinen verslagen
168	Macedonië door Rome vernietigd
146	Griekenland ingelijfd als provincie Achaja
133	Klein-Azië wordt provincie Asia
63	Syrië ingelijfd door Rome
30	Egypte geannexeerd

800(?)	Homerus
700(?)	Hesiodus
650—550	Bloeitijd der Lyriek. 550 Sappho en Alcaeus. 500 Pindarus
550	Thales van Milete

500	Heraclitus van Ephesus. Eleatische school
430	Optreden der Sophisten Herodotus schrijft zijn werk
399	Dood van Socrates
500—400	Bloeitijd van het Attisch Drama. Aeschylus, Sophocles, Euripides
430—390	De oude Komedie. Aristophanes
450—350	Tijd der klassieke bouwkunde en beeldhouwkunst. Phidias, Polycletus, Praxiteles
400	Thucydides schrijft zijn werk
380—350	Xenophon publiceert zijn werken
430—350	Plato
400—320	De Attische redenaars. Lysias, Isocrates, Demosthenes
335—322	Aristoteles werkt te Athene
300	Stichting van de Alexandrijnsche bibliotheek
250	Bloei der mathematische wetenschappen. Archimedes
300	De Nieuwe Komedie. Menander
250	Stichting van de Stoa (Zeno, Chrysippus) en de school van Epicurus
150	De Nieuwe Academie (Carneades)
130	Panaetius. Middelste Stoa
80	Posidonius

Na 50 v. Chr. Syncretisme
100 n. Chr.—200 n. Chr. Atticisme
100 n. Chr. Plutarchus
150 n. Chr. Lucianus
300—500 n. Chr. Neo-Platonisme

REGISTER DER BELANGRIJKSTE NAMEN

De cijfers duiden de bladzijde aan, waar de naam voorkomt of toegelicht wordt. Algemeen voorkomende en bekende namen zijn niet vermeld.

	Bldz.
Academie	148
Achaeërs	18
Achaeische Bond	178
Achilles	30
Aegina	52
Aegospotamoi	93
Aeoliërs	22
Aeschylus	119
Aeschynes	103
Aetolische Bond	178
Agamemnon	30
Agesilaus	95
Alcaeus	50
Alcmeoniden	59
Alexander	162
Alexandrië	166
Amphictionen	102
Anacreon	50
Anaximander	127
Anaximenes	128
Antalcidas	95
Antigonus	170
Antiochus III	175
Antiochus Epiphanes	176
Antiochus van Ascalon	240
Antisthenes	138
Apollonius van Rhodus	201
Apollonius van Perge	212
Aratus	178
Arbela	167
Archilochus	49
Archimedes	209
Areopagus	59
Arginusen	93

	Bldz.
Aristides	69
Aristippus	139
Aristocratie	40
Aristophanes Comicus	121
Aristophanes Bibliothecaris	218
Aristoteles	148
Arrianus	247
Artaxerxes	103
Artemisium	72
Asclepius	124
Athene	58
Athos	66
Attalus	177
Attica	58
Atticisme	247
Augustinus	252
Bacchilides	50
Berossus	228
Bessas	168
Brasidas	88
Callimachus	201
Cambyses	64
Carneades	239
Carthago	40
Cassander	170
Chaeronea	104
Christendom	250
Chrysippus	231
Cimon	76
Cleanthes	230
Cleomenes I	68
Cleomenes III	179

Bldz.
Cleon 79
Clisthenes 62
Cnossus 15
Constantijn 244
Corcyra 85
Corinthe 40
Creta 14
Croesus 64
Cynici 138
Cyrus I 64
Cyrus de Jongere 92

Darius I 65
Darius III Codomannus . . . 166
Decelea 91
De Dertig 94
Deinocrates 166
Delisch-Attisch Verbond . . . 76
Delphi 28
Demetrius 170
Democratie 58
Democritus 131
Demosthenes 88
Demosthenes 103, 161
Diadochen 170
Dio Cassius 245
Diodorus Siculus 245
Diogenes 139
Dion 99
Dionysius I 99
Dionysius II 99
Dionysius van Halicarnassus . . 245
Dionysus 61
Diophantes 212
Doriërs 22
Dorische stijl 109
Dorische Volksverhuizing . . . 21
Drama 116

Elea 129
Eleusis 118
Empedocles 129
Epaminondas 96
Ephoren 52
Ephorus 159
Epidaurus 123
Epos 29

Bldz.
Eratosthenes 211
Erechtheion 109
Eretria 64
Euclides 209
Euripides 120
Eurybiadas 71
Evans 15

Flavius Josephus 228

Galaten 172
Galenus 246
Gelo 75
Gorgias 133
Granicus 165
Gylippus 90
Gymnasium 29

Hecataeus 152
Hector 30
Hegemonie 57
Heilige Oorlog 102
Hellenisme 188
Heloten 52
Heraclitus 128
Herodotus 153
Hesiodus 47
Hiero 75
Himera 75
Hipparchus 61
Hippias 61
Hippocrates 124
Homerische kwestie 33
Homerus 37

Ilias 30
Ioniërs 22
Ionische stijl 109
Isocrates 103, 160
Issus 166

Joden 189
Julianus 249

Kolonisatie 40
Komedie, Oude 120
Komedie, Nieuwe 199

Bldz.

Koinè 220

Lacedaemonië 52
Laconië 52
Lade 66
Laocoon 205
Leonidas 72
Leuctra 97
Lucianus 246
Lyceum 149
Lycurgus 54
Lydië 64
Lysander 92
Lysias 160
Lysippus 115

Maccabaeën 176
Macedonië 100
Manetho 227
Marathon 66
Mardonius 66
Mausoleum 111
Mausollus 98
Megara 59
Melos 90
Memnon 165
Menander 200
Messenië 52
Middelste Stoa 239
Milete 64
Miltiades 66
Mimnermus 49
Minos 15
Museum 214
Mycale 75
Mycene 18
Myron 113
Mysteriën 118

Neo-Platonici 249
Nicias 90
Nieuwe Academie 238

Odyssee 31
Olympia 28
Olynthus 96
Origenes 250

Bldz.

Orphici 118
Ostracisme 63

Panaetius 239
Panatheneeën 61
Pappus 246
Paris 30
Parmenides 129
Parmenio 102
Parthenon 109
Pausanias 74
Pausanias 246
Pelopidas 96
Peloponnesische Bond 57
Penelope 32
Perdiccas 170
Pergamum 177
Pericles 79
Perioeken 52
Peripatetici 149
Perzische Oorlogen 64
Phalanx 56
Phidias 113
Philippus 101
Pindarus 50
Pisistratus 61
Plataeae 74
Plato 140
Plutarchus 244
Polis 25
Polybius 223
Polycletus 114
Polygnotus 115
Poros 168
Poseidon 32
Poseidonius 240
Praxiteles 114
Propylaeën 109
Protagoras 133
Ptolemaeus 170
Pylos 88
Pythagoras 129

Rhodus 176

Salamis 73
Samos 85

	Bldz.
Sappho	50
Sardes	64
Schliemann	15
Seleucus	174
Septuaginta	228
Serapis	194
Socrates	134
Solon	57
Sophisten	131
Sophocles	119
Sparta	51
Spartiaten	52
Stoa	229
Syncretisme	194
Syracuse	90
Syrië	174
Thales	125
Thasos	79
Themistocles	69
Theocritus	202
Theophrastus	208
Theopompus	129
Thermopylae	71
Thucydides	155
Tocht der Tienduizend	94
Tyrannis	44
Tyrtaeus	50
Xenophanes	128
Xenophon	136, 158
Xerxes	68
Zeno van Elea	129
Zeno de Stoicijn	229
Zeven Wijzen	49